

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

БЕЛАНЮК Марина Василівна

УДК 344.3 (477) (09)(043.5)

**СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ
ЮСТИЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (1939 – 1942 рр.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник

**Пилипчук Володимир Григорович,
доктор юридичних наук, професор, член-
кореспондент Національної академії
правових наук України, заслужений діяч
науки і техніки України**

Київ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографія дослідження	12
1.2. Аналіз джерельної бази.....	23
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	30
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ У 1939-1942 РОКАХ	46
2.1. Історико-правові передумови трансформації органів військової юстиції (1918 – 1942 рр.).....	46
2.2. Військова юстиція у правовій системі держави.....	79
2.3. Організація органів військової юстиції і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері (1939 – 1942 рр.).....	90
Висновки до розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ (1939 –1942 РР.)	121
3.1. Нормативно-правове регулювання завдань і напрямів діяльності органів військової юстиції.....	121
3.2. Процесуальні особливості розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах.....	140
3.3. Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів та практика їх застосування (1939 –1942 рр.).....	166
Висновки до розділу 3.....	199
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	209

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРСР	– Автономна радянська соціалістична республіка
ВКП(б)	– Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВМФ	– Військово-морський флот
ВНК	– Всеросійська надзвичайна комісія
ВПА	– Всесоюзна правова академія
ВОХР	– Війська внутрішньої охорони Республіки
ВТ	– Військовий трибунал
ВЦВК	– Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЮА	– Військово-правова академія
ДПУ	– Державне політичне управління
ГУДБ	– Головне управління державної безпеки (структурний підрозділ НКВС)
ДАРФ	– Державний архів Російської Федерації
ДКО	– Державний комітет оборони
ЗС СРСР	– Збройні сили Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ЕПРОП	– експедиція підводних робіт особливого призначення
КК	– Кримінальний кодекс
КОВО	– Київський особливий військовий округ
КПК	– Кримінально-процесуальний кодекс
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
НАН	– Національна академія наук
НЕП	– нова економічна політика
НКВМФ	– Народний комісаріат військово-морського флоту
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НКО	– Народний комісаріат оборони
НКЮ	– Народний комісаріат юстиції

ОДПУ	– Об’єднане державне політичне управління
ОдВО	– Одеський військовий округ
РВРР	– Революційна військова рада Республіки
РНК	– Рада Народних Комісарів
РВТР	– Революційний військовий трибунал республіки
РКП (б)	– Російська Комуністична партія більшовиків
РСЧА	– Робітничо-селянська Червона армія
РСМ	– Робітничо-селянська міліція
РФ	– Російська Федерація
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
УДБ НКВС	– Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ
УНКВС	– Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УНКДБ	– Управління Народного комісаріату державної безпеки
УНР	– Українська Народна Республіка
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦАМО	– Центральний архів Міністерства оборони
ЦВК	– Центральний виконавчий комітет
ЦК	– Центральний комітет
ЦК ВКП(б)	– Центральний комітет Всесоюдної Комуністичної партії (більшовиків)
ЧА	– Червона армія
ЧФ	– Чорноморський флот

ВСТУП

Актуальність теми. У процесі наукового осмислення становлення і розвитку України як правової держави питання організації та діяльності правоохоронних органів посідають чільне місце в загальній проблематиці правових досліджень. Реформування правоохоронної системи в Україні триває понад 20 років та супроводжується численними дискусіями, обговореннями, розробкою нових концепцій, втілити в життя які повною мірою досі не вдалося.

Необхідність реформ правоохоронної системи впливає із внутрішніх потреб державного будівництва та міжнародних зобов'язань України, у першу чергу в рамках євроінтеграції та членства у Раді Європи. Україна має виконувати низку рекомендацій цієї організації, зокрема Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1402 (1999) «Контроль внутрішніх служб безпеки в країнах – членах Ради Європи», 1713 (2005) «Про демократичний контроль над сектором безпеки в країнах – членах» та ін.

Враховуючи обрання українським суспільством європейського шляху розвитку та з огляду на початок так званої «гібридної» війни проти України нині реформування правоохоронної системи та органів військової юстиції держави перейшло у практичну площину. Зокрема, Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 схвалено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 – 2020 роки. Згідно з відповідними рішеннями Верховної Ради України та Генеральної прокуратури України у 2014 році відновлено систему органів військової прокуратури, а Планом законодавчого забезпечення реформ в Україні передбачено відновлення системи військових судів в Україні. Зазначене актуалізує потребу вивчення відповідного історичного досвіду, зокрема, дослідження становлення радянських органів військової юстиції на теренах України та їх трансформації з початком Другої світової війни (1939 – 1942 рр.). Це сприятиме виявленню характерних рис її розвитку, дасть змогу оцінити здобутки і прорахунки в організації та діяльності органів військової юстиції, всебічно пізнати історико-правові явища і події, що відбувалися на той час для можливого врахування відповідних історичних уроків в сучасних умовах.

Аналіз динаміки історичних процесів вказує, що минуле проявляється в сьогоденні з певними прогресивними або регресивними змінами. Історія військової юстиції на теренах України є темою малодослідженою, внаслідок чого в цій сфері існує ще багато невирішених питань. Вивчення історико-правових засад організації та діяльності органів військової юстиції і напрацювання науково-обґрунтованих пропозицій їх удосконалення, зокрема у надзвичайних умовах, є об'єктивною і нагальною потребою сьогодення.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові праці та окремі розвідки теоретиків та істориків держави і права, фахівців в галузі історії судоустрою та судочинства, зокрема, Адамюка О.І., Афанасьєва М.П., Власова В.І., Данішевського К.Х., Денисенка В.В., Дерюгіна О.О., Добровольської Т.М., Григута О.Є., Голунського С.О., Звягінцева В.Є., Жуковського О.Г., Карєва Д.С., Кожевнікова М.В., Криленка М.В., Королькова М.М., Кудрявцева В.М., Мартисевича Й.Д., Максимова С.С., Михайлика О.Г., Мурашина Г.О., Мозохіна О.Б., Настюка М.І., Новікова С.Г., Обухова В.В., Овчиннікової Г.Ф., Піонтковського А.А., Портнова В.П., Петухова М.О., Савіцького М.І., Строговича М.С., Смикаліна О.С., Стрільця В.В., Сусла Д.С., Соломона П.Я., Тітова Ю.П., Терлюка І.Я., Тетеріна Б.С., Трусова О.І., Христофорова В.С., Шарлота С.Я. та ін.

Водночас, як свідчить аналіз наявних наукових здобутків, питання становлення, організації та діяльності органів військової юстиції розглядалися переважно з погляду історії колишнього СРСР та були ідеологічно заангажованими, а комплексне історико-правове дослідження становлення органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр. та їх трансформації з початком Другої світової війни не здійснювалося. В історико-правовій літературі є тематичний пробіл з цієї тематики, що дає підстави ставити питання про необхідність його усунення шляхом активізації відповідних досліджень.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з вересня 1939 р. по серпень 1942 р. Нижня визначена початком Другої світової війни та введенням радянських військ на територію Західної України. Верхня – повною окупацією фашистськими військами території України. Для більш повного розкриття теми

дисертаційного дослідження частково розглядаються й інші періоди становлення радянських органів військової юстиції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)», затвердженої Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.). Дисертаційне дослідження здійснено згідно з «Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2011 – 2015 рр.», затвердженими постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 року № 14-10, зі змінами, внесеними постановою Загальних зборів № 4-12 від 05.03.2012р. (напрямок дослідження – «Історичні засади процесу формування національної правової системи України»). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 23 лютого 2012 року). Назва теми дисертації уточнена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 26 травня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є висвітлення, на основі комплексного наукового опрацювання, історичних і правових засад становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр. та особливостей їх трансформації з початком Другої світової війни.

Для досягнення поставленої мети у дисертації вирішуються такі основні завдання:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми дослідження, з'ясувати повноту її джерельного забезпечення;
- визначити теоретико-методологічні засади дослідження для цілісного та повного розкриття вказаної проблематики;
- розкрити поняття «військова юстиція» та обґрунтувати визначення, притаманні праву в досліджуваний період;

- реконструювати історико-правові явища та військово-політичні події, що впливали на становлення військової юстиції в досліджуваний період;
- з'ясувати місце військової юстиції у правовій системі радянської держави;
- дослідити систему й організаційну побудову радянських органів військової юстиції і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері на теренах України у 1939 – 1942 рр.;
- охарактеризувати завдання і напрями діяльності органів військової юстиції;
- висвітлити процесуальні особливості розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах;
- встановити особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах;
- надати історико-правову оцінку діяльності органів військової юстиції в УРСР періоду 1939 – 1942 рр.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі організації та діяльності інституту військової юстиції.

Предметом дослідження є історико-правові засади становлення радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 роках.

Методи дослідження обрано з урахуванням поставленої мети, завдань дослідження, його об'єкта, предмета і складає сукупність теоретичних напрацювань провідних фахівців у галузі історії держави і права, судоустрою та судочинства, а також принципи і методи пізнання, які ґрунтуються на діалектиці й спрямовані на неупереджене, всебічне вивчення фактів, подій і явищ. Багатовимірність та комплексність об'єкту дослідження у відповідних хронологічних межах і стандартній основі зумовили застосування у роботі як класичних методологічних підходів і принципів, так і пошуку синтетичної, ефективної міждисциплінарної платформи, нових дослідницьких стратегій, які дозволили здійснити всебічний аналіз становлення органів військової юстиції на теренах України у 1939-1942 рр.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена відсутністю вітчизняних спеціальних узагальнюючих праць з означеної тематики у визначених хронологічних рамках. Дослідження є першою комплексною роботою з вивчення

історико-правових засад становлення радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр., де на підставі всебічного аналізу висвітлено науково обґрунтовані концептуальні історичні й правові засади становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр. та розкрито особливості їх трансформації з початком Другої світової війни. За результатами дослідження до наукового обігу також введено досі не відомі архівні документи стосовно досліджуваної проблематики. Вказані та інші положення становлять основу наукових теоретичних положень, що виносяться на захист.

Вперше:

– сформульовано авторський варіант визначення поняття «військова юстиція» та складових системи військової юстиції в УРСР в контексті положень законодавства досліджуваного періоду;

– визначено періодизацію та особливості становлення і розвитку радянської військової юстиції на теренах України у передвоєнний період, а також етапи її трансформації з початком Другої світової війни;

– з'ясовано особливості репресивно-каральної діяльності радянських органів військової юстиції у західних областях УРСР у 1939 р.;

– надано авторські історико-правові оцінки діяльності органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр.;

удосконалено:

– систематизацію наукових здобутків з проблем становлення і розвитку військової юстиції та джерел дослідження;

– характеристику завдань і напрямів діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України;

– висвітлення місця радянської військової юстиції у правовій системі держави на теренах України того часу;

– розкриття системи та організаційної побудови радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр.;

набуло подальшого розвитку:

- реконструкція історико-правових явищ та військово-політичних подій, що впливали на становлення військової юстиції у досліджуваний період;
- характеристика процесуальних особливостей вчинення правосуддя у військових трибуналах у мирний і воєнний час;
- висвітлення процесуальних особливостей розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах;
- оцінка особливостей кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах.

Практичне значення отриманих результатів. Результати та положення дослідження дають змогу заповнити прогалини в історико-правовій науці про правотворчі процеси, що зумовлювали становлення, організацію та діяльність радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 роках. Одержані наукові здобутки можуть бути враховані у подальших наукових дослідженнях. Результати дослідження, за умови критичного аналізу відповідного історичного досвіду, можуть бути враховані в ході реформування правоохоронних органів та військової організації держави, що актуалізується в умовах т. зв. «гібридної» війни проти України. Матеріали дослідження також стануть у нагоді для використання у навчальному процесі, зокрема, у вищих навчальних закладах при вивченні курсу з історії держави і права, а також у військових і спеціалізованих освітніх закладах. Результати дослідження апробовано і використано у науковій та освітній діяльності, про що складено три акти впровадження: Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого (*акт від 03.06.2015*), Навчально-наукового центру інформаційного права і правових питань інформаційних технологій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», (*акт від 05.06.2015*), Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (*акт від 02.06.2015 р.*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження має самостійний характер і виконано на підставі особистих досліджень автора. Усі наукові праці, в яких відображено основні положення роботи, написані без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднено у виступах на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: «Сьомі юридичні читання» у доповіді «Проблеми кримінальної відповідальності за військові злочини в умовах воєнного стану (червень – грудень 1941р.)» (2011 р., м. Київ); «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» у доповіді «Основні тенденції радянської карально-репресивної практики у Червоній армії на першому етапі Великої Вітчизняної війни» (2011 р., м. Дніпропетровськ); «Восьмі юридичні читання» у доповіді «Правові засади формування судової системи та органів військової юстиції в СРСР та УРСР (20 – 30 роки ХХ ст.)» (2012 р., м. Київ); «Дев'яті юридичні читання» у доповіді «Організація і завдання органів військової юстиції в УРСР (1939–1941 рр.)» (2013 р., м. Київ); «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності» у доповіді «Місце військової юстиції в правовій системі СРСР у 30-х роках ХХ століття» (2014 р., м. Донецьк); «Кримські юридичні читання» у доповіді «Правове визначення поняття «військова юстиція» у 30-х роках ХХ століття» (2014 р., м. Сімферополь).

Публікації. Основні теоретичні положення та наукові висновки дисертаційного дослідження викладено у п'яти наукових статтях, чотири з яких опубліковані в наукових фахових виданнях, визначених МОН України фаховими з юридичних наук, одна – у зарубіжному науковому виданні, та представлені у шести тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, із внутрішнім поділом на 9 підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (239 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 232 сторінки, з них сторінок основного тексту – 208.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.2. Історіографія дослідження

У цілому історіографію дослідження становлення радянських органів військової юстиції на теренах України в 1939 – 1942 рр. можна поділити на загальноісторичні та історико-правові, які в свою чергу складають наукові розвідки радянської доби, у т.ч. і представників УСРР/УРСР, зарубіжні праці та сучасний науковий доробок вітчизняних істориків права.

Радянські вчені уже в перші роки становлення радянської держави почали виявляти інтерес до вивчення історії правоохоронних та судових органів. Утім, мотивація такого зацікавлення, здебільшого, крилася в необхідності теоретичного обґрунтування правової системи радянського зразка, свавільному тлумаченні принципів законності з метою їх уточнення в історичному контексті «диктатури пролетаріату». Автори цих праць обіймали ключові посади в тогочасній репресивно-каральній системі й відтак мусили у своїх працях виписувати концептуальні засади права, далекі від традиційних уявлень.

Не аналізуючи наразі концептуальні праці радянських правників 20-х – першої половини 30-х років ХХ ст., слід зазначити, що в них, серед іншого, порушувалися і проблеми статусу, повноважень, основних напрямів діяльності органів СРСР та правозастосовної практики. Опрацьовані автором теоретичні й прикладні праці цього періоду склали змістовну основу при дослідженні процесу розвитку органів військової юстиції з самого початку їх створення.

Передусім, слід згадати праці Данішевського К.Х. [89] та Криленка М.В. [126], у яких, окрім іншого, обґрунтовувалися й засадничі норми функціонування військових трибуналів. Так, призначений на посаду першого голови Революційного військового трибуналу Данішевський К.Ю. наголосив на тому, що відповідні трибунали *«не керуються та не повинні керуватися жодними юридичними нормами. Це караючі органи, створені у процесі напруженої боротьби, які постановляють свої вироки, керуючись принципом політичної доцільності і правосвідомості комуністів»*.

Судово-правова реформа 1922 р. зумовила появу ряду узагальнюючих праць, у яких висвітлювалися найважливіші тогочасні проблеми діяльності судових органів, у тому числі й військових. Так, у 1926 р. місце судових інституцій у контексті загальної правової системи радянської держави, а також проблеми військового судочинства досліджували М. Субоцький, Л. Субоцький, С. Орловський, В. Малкіс [209]. На початку 30-х років, не відступаючи ані на крок від загальної доктринальної позиції радянської правової науки тієї доби, свій внесок у висвітлення досліджуваної тематики зробили і республіканські правники. У Харкові в 1930 р. вийшла друком праця С.Я.Шарлота і Л.М.Калугіна, присвячена військовому судоустрою в СРСР [230].

Втім, починаючи з середини 30-х років минулого століття наукові дослідження теоретичних питань практично припинились. Це було пов'язано перш за все з масовими репресіями відомих державних діячів, учених (в т.ч. і правників), військових та ін. У цей період тематика, пов'язана з вивченням історії правоохоронних органів держави за цілком зрозумілих причин, не користувалася «попитом» і вважалася «закритою». Відкрите обговорення цих проблем в подальшому було визнано недоцільним, а публікації були заборонені.

Певні зрушення у дослідженні особливостей судоустрою та правозастосовної практики, у т.ч. і військової юстиції, стали помітними у період підготовки та проведення судової реформи, яка закінчилась централізацією всієї судової системи й прийняттям у 1938 р. нового Закону «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік».

Ознайомити широкий загал з основними положеннями майбутньої судової реформи, переконати їх у прогресивному й корисному для правосуддя характері новаторських змін в системі судоустрою держави була покликана публікація наркома юстиції СРСР М.М. Ричкова коментарів до проекту згаданого Закону, опублікованих в центральному органі ЦК ВКП(б) газеті «Правда» 02 серпня 1938 р. [181].

Одразу після проведеної реформи настала реакція на ці законодавчі зміни радянських юристів-практиків, теоретиків права й істориків-правознавців

сталінської доби. В цей час з'являється низка праць, присвячених організації та діяльності прокуратури, у т.ч. військової [177, 81, 176].

Надзвичайно важливими для формування контексту наукового вивчення проблематики теорії та історії радянського суду і судоустрою в досліджуваній період є теоретичні праці й навчальні посібники для юридичних вищих навчальних закладів авторства сумнозвісного генерального прокурора СРСР періоду масових репресій А.Я. Вишинського [25, 26]. Останній переконливо для зомбованої десятиліттями більшовицького правління читацької аудиторії – заляканих терором і одурманених пропагандою громадян – обґрунтовував переваги нового радянського законодавства про судоустрій.

Прийняття нового закону про судоустрій активізувало офіційну пропагандистську риторику, покликану переконати суспільство у практичній доцільності прийнятих законодавчих змін у судовій системі держави, у їх правильності й демократичності. Так, у 1940 р. вийшла брошура тодішнього голови Верховного суду СРСР І.Т. Голякова «XVIII з'їзд ВКП(б) і завдання судових органів» [84]. Автор цієї суто пропагандистської брошури вкрай схвально характеризував нещодавно прийнятий «Закон про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік», підкреслюючи, що найважливішими завданнями судових органів усіх рівнів є «рішуча боротьба з ворогами, шпигунами, шкідниками, диверсантами, зрадниками Батьківщини». Така співзвучна часу войовнича риторика перемижувалася з насправді далекими від реальності тезами про «демократичність суду, незалежність і виборність».

Наприкінці 30-х р. ХХ ст., коли досяг свого піку режим особистої влади Й. Сталіна, популярні пропагандистські праці вже згадуваних А.Я. Вишинського та І. Т. Голякова набували характеру програмних, а висловлені в них тези не просто впливали на розвиток правової науки в СРСР, але й багато в чому визначали змістовно-тематичне наповнення і характер праць радянських юристів та істориків права.

У 1939–1940 рр. увага радянських правників до військової юстиції активізувалася, що було спричинено початком Другої світової війни. Серед праць

цього періоду слід відзначити колективне дослідження С.О. Голунського, Д.С. Карєва, М.І. Савіцького, які проаналізували процес створення і діяльності військової юстиції не тільки на теренах колишнього СРСР, але й у світі загалом [80]. Ці праці, незважаючи на значну заполітизованість на догоду правлячому тоталітарному режиму, стали підґрунтям для подальшого дослідження історії формування і розвитку правоохоронних та судових органів, зокрема органів військової юстиції на території УРСР.

Після Другої світової війни вийшла низка праць з історії створення та діяльності судових органів у довоєнний і воєнний період, у яких по «свіжих слідах» був проаналізований практичний досвід організації військової юстиції у надзвичайних умовах збройного конфлікту. Це, передусім, праці вже згадуваних Д.С. Карєва, М.І. Савіцького, С.О. Голунського, а також М.П. Афанасьєва, М.С. Строговича та ін. [118, 158, 159, 173].

У 1948 р. вийшла монографія відомого радянського ученого-юриста, М.В. Кожевнікова [120], присвячена історії радянського суду (1917–1945 рр.), яка й сьогодні в наукових колах вважається однією з найбільш ґрунтовних праць з цієї тематики. У своїй роботі вчений проаналізував актуальні завдання радянських судів, розглянув проблеми організаційно-структурної та функціональної перебудови, у тому числі в роботі органів військової юстиції, окремо зупинився на їх специфіці, а також висвітлив кадрову проблему. У висновках М.В. Кожевніков цілком очікувано позитивно характеризує роботу військових трибуналів. Водночас учений досить критично поставився до оцінки реальної роботи з підготовки юридичних кадрів вищої кваліфікації для суду та прокуратури, що, на його думку, до кінця війни так і не було вирішено. Автор здебільшого аналізував нормативні акти, які регулювали діяльність судів та статистику їх роботи. Натомість, у монографії відсутній аналіз реальної картини діяльності військових трибуналів, що далеко не завжди була дзеркальним відображенням законодавства. Недостатньо висвітлений у праці й процес застосування трибуналами норм чинного права, що могло б дати юристам-практикам уявлення про шляхи, форми і методи вирішення цих завдань.

Після смерті Й.Сталіна, у період політичної «відлиги», дослідники отримали обмежений доступ до документів, що раніше перебували у закритих архівах, намітилося певне, хоча й нетривале, пожвавлення серед дослідників радянської правової системи. До наукових праць цього періоду слід віднести дослідження Б.С. Тетеріна щодо організації радянської прокуратури [215]. Також у цей період вийшло оновлене та хронологічно розширене перевидання праці М.В. Кожевнікова з історії радянського суду [121].

Втім, науковий доробок юридичної науки у 1950-ті роки, як і раніше, характеризувався помітною ідеологічною заангажованістю і відповідав офіційній інтерпретації марксистсько-ленінської ідеологічної правової теорії. Разом з тим тоді було написано певну кількість праць, які й дотепер становлять наукову цінність для дослідників, позаяк містять велику кількість джерел і відрізняються глибоким аналізом документальної спадщини.

У 60 – 70-ті роки ХХ століття з'явилися перші фундаментальні роботи з історії держави і права, які торкались, зокрема, і питань розвитку правоохоронної та судової системи, еволюції радянського права, удосконалення організаційної структури правоохоронних органів та їх діяльності. Це наукові студії В.П. Портнова та Г.А. Смірнкової [169], а також праці Д.С. Карєва [203], Ю.П. Тітова, Т.М. Добровольської [94], С.Г. Новікова [148], С.С. Максимова [135], М.М. Королькова, Ю.С. Кукушкіна, Й.Д. Мартисевича, К.О. Софроненка [113], які досліджували питання створення та діяльності органів радянської військової юстиції у 1918 – 1919 рр.

У цей же період вийшли друком ґрунтовні праці радянських (з поміж них і представників УРСР) учених-правознавців, у яких серед іншого частково зачіпалися і питання, порушені у дисертаційному дослідженні. Так, загальний процес утворення та функціонування військової юстиції в УРСР висвітлює у своїй праці «Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.)» Д.С. Сусло [211]. Історію виникнення і подальшого розвитку органів прокуратури розглянув у своїй науковій розвідці Г.О. Мурашин [144].

У 60–70-ті роки минулого століття опубліковано також дослідження, присвячені історії судових органів союзних республік СРСР. Це праці І.І. Мартинович «Історія суду в Білоруській РСР (1917 – 1960 рр.)» [138], М.І. Настюка «Створення і діяльність радянських органів юстиції в західних областях УРСР (1939 – 1941 рр.)» [146]; Г.Ф. Овчиннікової «Основні етапи розвитку судової системи в Молдавії (1924 – 1950 рр.)» [150]; Д.С. Сусла «Розвиток органів правосуддя і їх діяльність в УРСР (1918 – 1972 рр.)» [212], В.І. Власова «Історія судової влади в Росії (1917 - 2003 рр.)» [16]; О.С. Смикаліна «Радянська судова система в роки Великої Вітчизняної війни» [192] та інші.

Поряд із збереженням тенденції до ідеологічної заангажованості у вивченні радянського судового устрою продовжує поглиблюватися спеціалізація, яка обумовлює активне звернення вчених до документів державних галузевих і відомчих архівів. Не обмежуючись загальним поглядом на судовий устрій країни, вони інтенсивно вивчали різні аспекти діяльності органів суду і прокуратури, підготовки кадрів, впливу законодавчої роботи на судову практику тощо. Перераховані питання висвітлювалися, зокрема, у спільній праці В.П. Портнова і А.Г. Смірнкової «Советская военная юстиция (1918 – 1920 гг.)» [169]. У 1985 р. за редакцією В.М. Куріцина, Б.М. Лазарева, С.І. Штамма вийшов друком збірник статей «История советского государства и права: Советское государство и право накануне и в годы Великой Отечественной войны (1939 – 1946 гг.)» [114].

У навчальному посібнику Ю.П. Тітова автором значна увага була зосереджена на питаннях становлення й розвитку в РРФСР системи військової юстиції, розкритті причин й обставин їх створення та реорганізації у роки громадянської війни [175].

Монографія В.П. Портнова і М.М. Славіна «Становление правосудия Советской России (1917 – 1922 гг.)» [170], яка вийшла у 1990 р., до певної міри заповнила прогалини, що існували раніше в історичних дослідженнях, присвячених розвитку радянського суду в перші роки після Жовтневої революції. Автори цієї праці проаналізували такі важливі проблеми, як становлення єдиного народного суду в РРФСР, становлення революційних трибуналів та їх роль в боротьбі з

особливо небезпечними злочинами, розвиток радянської військової юстиції в 1918 – 1920 рр., реорганізацію судової системи в 1922 р.

Організаційну побудову органів військової прокуратури та її діяльність в умовах війни після вторгнення військ Вермахту на територію СРСР досліджував А. Г. Горний [85].

В цілому слід визнати, що в радянській історіографії правоохоронна система свідомо ідеалізувалася та подавалася у позитивному ключі, лише з фрагментарними об'єктивними оцінками принципів радянського судоустрою, структури суду та його місця в правоохоронній системі, виховній ролі радянського суду, через яку відтворювалося політичне значення судової системи в координатах комуністичної ідеології. Лише після розпаду СРСР з'явилась відповідна вітчизняна й зарубіжна література, що об'єктивно висвітлює окремі періоди організації і діяльності радянських правоохоронних та судових органів.

Новий період у вітчизняній історіографії був пов'язаний з ліберальними змінами в суспільстві, що почалися на рубежі 1980–1990-х рр. Він характеризувався появою досліджень правоохоронної системи в тоталітарній державі, яка визначала зміст і характер правоохоронних органів.

Певним поштовхом для дослідників історії України стала міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні», організована Інститутом історії НАН України у 1995 році. На конференції, серед іншого, наголошувалось на *«необхідності об'єктивного вивчення подій того часу, давати виважені і неупереджені оцінки, уникати помилок минулого, більше дискутувати і шукати істину»* [140, с.147]. Невдовзі у середовищі вітчизняних дослідників історико-правових аспектів минулого України активізувалися дослідження питань, пов'язаних з репресивною політикою держави воєнного лихоліття та особливостями правозастосовної практики тієї доби, в т.ч. й окремих аспектів функціонування військових трибуналів [21, 23, 24, 180].

Однією з небагатьох праць, присвячених дослідженню окремих аспектів інституту військової юстиції України є робота В.В. Денисенка «Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах України» [91].

В останні роки спостерігається інтерес вітчизняних дослідників до історії перших надзвичайних та правоохоронних регіональних органів. Так, комплексний історико-правовий аналіз діяльності міліції Чернігівщини у 1919–1940 рр. здійснив О.Г. Михайлик [139], а історико-правове дослідження революційних комітетів Полтавської губернії у 1919 – 1920 рр. – В.В. Стрілець [207]. У своїх роботах автори опосередковано торкаються проблеми військових трибуналів.

У 2013 р. вийшов навчальний посібник О.Г.Жуковського, присвячений дослідженню судової системи та судочинства радянського періоду в Україні, де серед іншого висвітлюються і різні аспекти правозастосовної практики у військових трибуналах [97].

У 1990-ті рр. історію радянської юстиції почали вивчати й іноземні дослідники. Зокрема, професор Торонтського університету П. Солон, детально дослідив радянське правосуддя 1920 – 1950-х рр., історію його становлення і практичну діяльність, роль права в радянській судовій системі, проаналізував погляди радянського керівництва на окремі питання права й побудову правоохоронної системи. Приклади, наведені автором, дають уявлення про загальні тенденції радянського судочинства [204]. Американський вчений Ю. Хаскі досліджував виникнення і розвиток адвокатури радянської держави, яка першими декретами радянської влади «Про суд» фактично була скасована [222].

Польсько-американський історик, журналістка Енн Еплбом, досліджуючи злочини сталінізму, зокрема історію радянської системи концентраційних таборів, побіжно, але дуже влучно висвітлила особливості правозастосовної практики військової юстиції [96]. У тому ж році вийшла праця російської дослідниці Г. Іванової, в якій авторка ретельно проаналізувала нормативно-правову базу функціонування таборів у однойменній книзі «Історія ГУЛАГу» і також фрагментарно звернулася до наслідків функціонування військових трибуналів у СРСР [110].

Аналіз робіт правової школи науковців Російської Федерації з проблематики військової юстиції у визначений хронологічний період проводився переважно в межах реалізації кількох дотичних дисертаційних проектів різних років. Загалом,

цікавими видаються роботи І.Л. Лезова [131], О.Я. Кодинцева [119]. Ці автори здійснили історіографічні огляди праць радянських юристів кінця 30-х – середини 50-х рр. ХХ ст. із теорії та історії радянського суду, судоустрою, судового управління і правосуддя окресленого історичного періоду.

Своєю ґрунтовністю та широкою, різноплановою джерельною базою серед інших виділяється спільна праця В.М. Кудрявцева і О.І. Трусова «Політична юстиція в СРСР», опублікована у 2000 р. [128]. Автори не лише розглянули особливості функціонування інститутів радянського права у 30–40-х рр. ХХ століття, а й дослідили методи роботи органів політичної юстиції. Цікавим видається їх висновок про те, що розгалужена система політичної юстиції можлива лише в тоталітарній державі. Аналізуючи специфіку і роль права в радянський період, вони доводять, що його соціальна роль була понівечена, воно нав'язувалося суспільству як державна воля панівного класу, зведена в закон. Тому перші десятиліття радянської влади закони та інші правові норми створювалися у межах панівної ідеології та на догоду владній політичній системі. Основними формами створення політичної юстиції та управління були політичні директиви, вказівки, рішення партійних органів, які стали підґрунтям для всієї діяльності каральної системи, у тому числі й військової юстиції.

Багато фактологічного матеріалу, який дає змогу осягнути масштаб і характер репресивної практики часів сталінізму, реалізованої в т.ч. і через розгалужену систему військових трибуналів у воєнні роки містить праця В.Є. Звягінцева [108]. Радянський військовий юрист з багаторічним стажем, який через специфіку своєї роботи мав доступ до унікальної інформації, на конкретних прикладах судових справ військовослужбовців розкриває порушення і викривлення під час діяльності військових трибуналів.

Позасудові повноваження органів внутрішніх справ НКВС у воєнні роки вивчав російський дослідник О.Б. Мозохін, який мав практично необмежений доступ до раніше закритих архівосховищ і тому спромігся відтворити досить повну картину діяльності військової юстиції, невід'ємної складової радянської Феміди. [141]. Монографія В.М. Куріцина [130], присвячена проблемі організації та

функціонування судів у період проведення радянською державою нової економічної політики. У цій праці детально проаналізовано судову реформу 1922 року, її причини і наслідки, а також вплив на суспільні відносини в радянській країні на початку 1920-х років.

Після розпаду СРСР почали з'являтися роботи, в яких особливості функціонування військового судочинства та правозастосовної практики у різні часи, у т.ч. в період надзвичайного стану, досліджувалися, як правило, в контексті більш широких тем. Ці роботи відрізняються між собою різнорівневою джерельною базою. Доступ до архівів визначає і перелік питань, які виносяться на захист, і глибину їх аналізу. На жаль, російські дослідники перебувають у виграшному становищі, оскільки документи цих інституцій знаходяться на зберіганні в архівах Російської Федерації, у т.ч. і відомчих – досі закритих для широкого кола дослідників (ЦА ФСБ, АП РФ, ЦАМО). Це пояснюється тим, що означені проблеми, як і Інституції, що ними займаються, перебували у безпосередній компетенції союзних силових відомств, правоохоронних органів і т. д.). Так, діяльність правоохоронних органів щодо боротьби із злочинністю в місцевостях, де оголошено воєнний стан, проаналізовано у дисертаційних дослідженнях О.О. Дерюгіна [92] і В.В. Обухова [149]. Організаційно-правове забезпечення органів НКВС СРСР у 1941–1945 рр., їх взаємодію з органами прокуратури й суду по реалізації кримінально-правової політики СРСР досліджував О.Є. Григуть [86]. Вони дають уявлення про загальну репресивну практику окремої гілки військової юстиції – військових трибуналів військ НКВС у воєнні роки. Проблему юрисдикції судів за спеціалізацією досліджував В.В. Сердюк. На основі порівняльного і системного аналізу вітчизняного законодавства із законодавством про судоустрій і діяльність судів зарубіжних країн автор аргументовано доводить необхідність існування спеціалізованих військових судів в Україні [190].

300-річний шлях історії розвитку військової юстиції у 2003 р. виклав у своєму монографічному дослідженні М.О. Петухов [161], спираючись на численні праці вчених-юристів XIX – XX століть, він комплексно проаналізував питання порядку

утворення судів, призначення на посади суддів, їх компетенції, взаємин із виконавчими органами тощо.

Досвід діяльності органів державної безпеки СРСР у роки війни на підставі розсекречених архівних документів, виклав у своїй праці В.С. Христофоров [223].

Крім правничої літератури, при підготовці дисертації були використані й суто історичні праці, які дозволили відтворити реальний перебіг подій в УРСР у досліджуваний період, зокрема компетенцію й судову практику військових трибуналів [112].

Проаналізовані наукові праці дали змогу зробити висновок, що питання організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. досі не знайшли належного висвітлення ні в зарубіжній, ні у вітчизняній науковій літературі. Суттєвим недоліком праць радянських правників було непохитне перебування у фарватері ідеологічних догм, наукова об'єктивність, здебільшого, підмінялася політичною заангажованістю. Зарубіжні та вітчизняні юристи і досі залишають на периферії своїх наукових інтересів питання, пов'язані з функціонуванням військової юстиції не лише у перші роки Другої світової війни, а й у період важких стратегічних поразок, відступу Червоної армії, коли ця сфера радянської правової системи зазнавала особливо значущих реформувань.

1.2. Аналіз джерельної бази

Оснoву дослідження складає комплекс неопублікованих і опублікованих джерел. До перших належать архівні матеріали, до других – збірники документів і мемуари. Джерела класифіковано за фондоутворенням – вітчизняні та зарубіжні архівні установи.

Для вирішення завдань дисертаційного дослідження чи не найбільшу вагу становили унікальні документи союзного значення, позаяк саме вони формували політику у правозастосовній практиці в цілому та визначали загальні концептуальні засади функціонування військової юстиції, зокрема і на теренах України у роки Другої світової війни.

Більшість унікальних документів, що дозволили проаналізувати особливості становлення радянських органів військової юстиції в УРСР у 1939 – 1942 рр. зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Це – нормативні й організаційно-розпорядчі документи ЦВК СРСР (ф. 3316), Ради народних комісарів СРСР (Ради Міністрів) 1923 – 1991 рр. (ф. 5446), Прокуратури СРСР (ф. 8131), Верховного Суду СРСР (ф. 9474), 4-го спецвідділу Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ СРСР (ф. 9479), а також Наркомату (Міністерства) юстиції СРСР (ф. 9492).

Комплексний аналіз офіційних законодавчих актів і великої кількості відомчих документів дав змогу реконструювати перебіг створення тогочасної системи військової юстиції, зрозуміти практику ухвалення відомчих директив, їх реалізацію в умовах першого періоду Другої світової війни та бойових дій після початку нацистської агресії. Відомчі приписи Прокуратури, Наркомату юстиції, а також листування очільників цих відомств з першими особами держави, дають змогу проаналізувати особливості ухвалення багатьох рішень, які власне і визначали організаційні зміни та характер функціонування органів військової юстиції.

У Ф. 5446, серед інших важливих документів, найбільш цінні були виявлені в описі 81 а. Це, передусім, різноманітні аналітичні матеріали, звіти військової прокуратури, узагальнені звіти Прокуратури СРСР – органу, який здійснював нагляд за дотриманням закону, а також виконував інші встановлені для неї функції, про

злочинність у Червоній армії. У цих звітних матеріалах, які надсилалися до заступників голови РНК СРСР (М.Вознесенському та А. Вишинському), подавалася репресивна статистика, наводилися не лише факти злочинності в армійському середовищі, а й випадки порушення статутних стосунків, режиму несення служби тощо. Завдяки їм вдалося здійснити наукову реконструкцію різних аспектів функціонування військової юстиції, зрозуміти не лише атмосферу в регулярній армії у досліджуваний період, а і взаємовідносини між командним та рядовим складом, які виникали у фронтових умовах.

Із перерахованих фондів особливий інтерес становлять документи Прокуратури СРСР (Ф. 8131, оп. 37), серед яких особливо цінними виявилися роз'яснення та вказівки керівництва цього відомства щодо чинного законодавства та прокурорської практики у досліджуваний період. У цьому ж фонді знаходяться матеріали, які дали змогу встановити статистику й факти злочинності на фронті.

Постанови та роз'яснення Пленуму Верховного суду, листування керівництва цього найвищого судового органу держави з очільниками ДКО, Прокуратури СРСР, Наркомату оборони і юстиції (ф. 9474, оп. 1, 10 та 16) дали змогу краще зрозуміти логіку ухвалення багатьох рішень, зокрема і тих, що стосувалися підвищення або зниження суворості покарання за військові злочини під час війни.

Найбільшу цінність для дисертаційного дослідження становлять документи, що зберігаються у Ф. 9492 (оп.1, 1 а, 2) Наркомату юстиції СРСР. Завдяки наказам, інструкціям та директивним листам цього відомства вдалося реконструювати більшість організаційних аспектів функціонування військової юстиції, висвітлити перебіг поступового розширення повноважень військових трибуналів. Окремі справи, які містять листування керівництва Наркомату юстиції з радянським урядом та вищим законодавчим органом держави – Верховною Радою дали змогу зазирнути за лаштунки процедури ухвалення надзвичайно важливих рішень щодо судово-організаційних питань, змін у чинних кримінальному та кримінально-процесуальному кодексах.

Документи інших фондів ДАРФ, зокрема 9479 (оп. 1), органічно доповнили загальну картину судових й організаційних питань у сфері військової юстиції, пролили додаткове світло на її функціонування у зазначений період.

Характеризуючи джерельну базу, слід констатувати, що документи з фондів вітчизняних державних та галузевих архівів, на жаль, як зазначалося, виявилися менш репрезентативними, ніж ті, що вдалося виявити в ДАРФ. Однак, з огляду на підпорядкованість військової юстиції союзному центру усе цілком зрозуміло. Констатуємо це, тим не менш, слід зазначити, що серед фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО України) у фонді 8 Наркомату юстиції Української РСР (оп. 1, 17) були виявлені накази наркомів юстиції СРСР та УРСР і Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР, які стосуються початку Другої світової війни (листопад 1939 – червень 1941 р.). Добірка наказів, директивних листів НКЮ СРСР – неповна. Отже, під час підготовки дисертації довелося покладатися, здебільшого, на колишні загальносоюзні фонди.

Окремі документи, що розкривають організаційні особливості функціонування радянської військової юстиції на території УРСР, зокрема і на інкорпорованих західноукраїнських землях, вдалося виявити у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Документи з фонду 9 – «Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК–КДБ» та фонду 16 – «Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР» доповнили загальну картину функціонування радянської Феміди в цілому і військової юстиції, зокрема. З матеріалів листування з ЦК КП(б)У, наказів, обіжників, директив, інструктивних документів, звітів опергруп НКВС стає зрозумілою тогочасна правова політика радянської держави, більш чітко окреслюється коло питань, які належали до підсудності військових трибуналів. Окрім цього, завдяки документам згаданого архіву видається можливим проаналізувати роль і місце партійно-державних і карально-репресивних органів, з'ясувати методи реалізації вказівок Москви на республіканському рівні. Принагідно слід зазначити, що характер цих документів

суттєво відрізняється від інших матеріалів, що зумовило застосування в роботі особливих підходів та методів їх інтерпретації.

Підсумовуючи аналіз архівних, здебільшого, нововиявлених документів, варто сказати: усі вони у комплексі дають змогу скласти досить повне уявлення щодо залаштувкової діяльності компартійної верхівки, різних інститутів радянської правової системи, глибше усвідомити механізм та різні аспекти функціонування радянської військової юстиції на території УРСР в досліджуваній період.

Багато фактологічного матеріалу, зокрема й щодо діяльності органів військової юстиції, дисертантом було опрацьовано у періодичних виданнях, збірниках законодавчих актів вищих органів влади та відомчих приписів найвищого судового та контрольно-наглядового органів, в яких висвітлювалися події Другої світової війни [122, 125, 184, 193-200]. Низка тематичних документальних матеріалів дозволило глибше пізнати структуру карально-репресивних органів, методи їх роботи, зокрема і процедуру ухвалення багатьох рішень щодо організації та функціонування військової юстиції.

До збірника документів «Законодавчі та адміністративно-правові акти воєнного часу», за загальною редакцією Денисова А.І., увійшли укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови ДКО, РНК СРСР, Пленуму Верховного суду СРСР, накази, інструкції і пояснення НКЮ СРСР, Прокурора СРСР, НКО СРСР та інші документи. Перший випуск збірника охоплює період з 22 червня 1941 по 22 січня 1942 рр. [100], другий – з 22 березня 1942 р. по 1 травня 1943 р. [102]. Ці першоджерела допомогли більш ґрунтовно дослідити завдання і напрямки діяльності органів військової юстиції у воєнний час.

Нормативно-правові акти воєнного часу, систематизовані у збірнику документів з історії радянської військової юстиції під загальною редакцією Гусева Л.Н. у 1952 р. [185, 186], допомогли дослідити порядок розслідування, процесуальні особливості та підходи до кваліфікації ряду кримінальних злочинів у військових трибуналах у 1941 – 1942 рр.

В офіційному виданні «Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика» за редакцією В. Маляренка, опублікованому у 1997 р., уперше в Україні

практично в повному обсязі зібрано нормативні акти з питань репресій та реабілітації засуджених – роз'яснення і вказівки, на яких ґрунтувалась внутрішня політика радянської держави у сфері відновлення прав несправедливо покараних людей та встановлення історичної справедливості. Наведено численні приклади необґрунтованого засудження або притягнення до кримінальної відповідальності невинних осіб [178].

Серед публікацій документів періоду Великої Вітчизняної війни, в першу чергу слід виділити багатотомний збірник про органи державної безпеки СРСР у роки війни [152, 153]. Перший том збірника охоплює період з листопада 1938 р. по 21 червня 1941 р. До нього увійшли документи, які відображають сутність і напрямки діяльності органів державної безпеки у передвоєнний період, їх роль і місце у забезпеченні безпеки СРСР. Вміщені матеріали висвітлюють важливі драматичні події початку Другої світової війни, коли 17 вересня 1939 р. війська Червоної армії почали бойові дії на території Західної України й Білорусії. Документи першого тому розкривають також важливі організаційні, політичні та оперативні аспекти діяльності, зокрема, й органів військової юстиції.

До другого тому збірника увійшли документи періоду з 22 червня по 31 грудня 1941 р. [154, 155]. У них відображені практичні заходи із забезпечення державної безпеки СРСР, вжиті радянським партійно-державним керівництвом, органами безпеки і внутрішніх справ у зв'язку з нападом фашистської Німеччини на СРСР. У третій том збірника вміщено матеріали, що відображали стан на фронтах, діяльність ДКО, радянського керівництва, органів НКВС з 1 січня по 31 грудня 1942 р. [156, 157]. Упорядниками подано велику кількість архівних матеріалів. Документи розташовані у збірнику дають змогу побачити об'єктивну й повну картину подій.

На доповнення до згаданого збірника у 2009 р. силами ГДА СБУ був виданий збірник «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Спеціального державного архіву Служби безпеки України», в якому представлені, зокрема, документи, що стосуються подій в Західній Україні у 1939–1941 рр., у т.ч. і функціонування інститутів радянської юстиції [174].

Значну частину матеріалу присвячено військовим трибуналам періоду Великої Вітчизняної війни у збірці «Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах України», виданій у 2002 р. за загальною редакцією В.В. Денисенка. На жаль, питань діяльності військової юстиції у період з 1939 по 1942 рік автори збірки торкаються лише поверхово.

Серед джерел особового походження важливе місце посідають спогади тих, кому довелося працювати в радянських органах військової юстиції й бути безпосередніми свідками і учасниками подій. При використанні цих джерел та їх інтерпретації, враховувалася низка факторів, які визначали не лише їх історичну цінність, а й особистість автора та час написання мемуарів. Так, спогади Головного військового прокурора – заступника Генерального прокурора СРСР генерал-лейтенанта юстиції Афанасьєва М.П. про роботу в органах військової прокуратури, написані ще у 60 – 70-ті роки ХХ ст., були систематизовані Ушаковим С.Ю. і Стукаловим О.О. та опубліковані лише у 2000 р. Прокурор характеризує й дає оцінку подіям того часу, деяким керівникам держави, партії, прокуратури та Верховного суду СРСР [221].

В унікальних спогадах Шрейдера М.П., який пропрацював у системі ВЧК-ОГПУ-НКВД близько двадцяти років, надається рідкісна можливість побачити зсередини сталінську каральну машину очима людини, яка сама була складовою частиною цієї машини і переглядала її знизу доверху: в буквальному сенсі – від «розстрільних» підвалів до кабінету Л. Берії. Можна поспостерігати, як каральна машина програмувалася, відбудовувалася, удосконалювалася, як випробовувалася на «пробних» запусках, перш ніж була запущена на повні оберти, як витісняла зсередини і підміняла собою радянські, партійні й господарські структури, забираючи в свої руки всі функції державного контролю та управління, і, нарешті, як, ставши абсолютно замкнутою і фактично невідконтрольною – «державою в державі» – стала працювати сама на себе і пішла «в рознос» [231].

Методи ведення слідства і застосування тортур, фальсифікацію результатів розслідування та ін. виклав у своїх спогадах «Записки юриста» міністр юстиції і

Голова Верховного Суду СРСР Терєбілов В.І., який під час Другої світової війни працював слідчим прокуратури [213].

У своїй збірці Я. Айзенштат, висвітлив події, які відбувалися під час його роботи секретарем у військових трибуналах Ворошиловградського гарнізону (нині – Луганська обл.), 12-ої армії Південного фронту та Чорноморської групи військ. Автор розкриває ряд кричущих порушень, що допускали судді сталінського вишколу під час здійснення «правосуддя»: фальсифікацію звинувачень, безпідставні репресії тощо, а також окремо зупинився на практиці та особливостях кваліфікації окремих видів злочинів [2]. Спогади Я. Айзенштата надали можливість побачити реальну картину діяльності військових трибуналів під час війни.

Утім, використовуючи їх у дослідженні, дисертантка була свідома того, що інтерпретація мемуарів вимагає врахування великої кількості факторів, котрі визначають їх достовірність, у т.ч. і такі обставини, як особистість автора, займана ним посада тощо.

Великий масив нормативно-правових документів періоду Радянського Союзу, у тому числі й щодо діяльності органів військової юстиції, автором було почерпнуто з інтернет-ресурсів [160, 166].

Комплексне використання неопублікованих архівних документів зі згаданих фондів, наявних публікацій, дозволило відтворити загальну атмосферу, в якій ухвалювалися рішення щодо організації і діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. Можна висловити впевненість, що це дозволяє автору вести наукову дискусію з проблеми становлення радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. об'єктивно й достовірно.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Основою будь-якого історико-правового наукового дослідження є процес пізнання, який вимагає продуманого, світоглядного підходу, беручи за основу конкретну методологію із застосуванням певних методів. Розкриття різних сторін політико-правових явищ та процесів юридичних інститутів ґрунтується на методології як складній системі принципів, методів, процедур, операцій і засобів правового аналізу. Методологія правової науки проявляється, як зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система засобів пізнання, яка включає такі елементи: загальний (філософський) підхід, загальнонаукові методи, спеціальні методи, власне правові методи.

Багатовимірність та комплексність об'єкта дослідження у відповідних хронологічних межах і стан джерельної основи зумовили застосування у роботі як класичних методологічних підходів і принципів, так і пошуку синтетичної, ефективної міждисциплінарної платформи, нових дослідницьких стратегій, які б дозволили здійснити всебічний аналіз становлення органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр.

Спираючись на діалектико-матеріалістичний метод дослідження, автором, насамперед, використано загальні методи наукового пізнання: конкретно-історичний, порівняльно-історичний, історичного опису, системно-структурний. У процесі підготовки дисертації були застосовані також формально-юридичний, діалектичний, порівняльно-правовий, логічний, системний хронологічний та інші методи.

Представники різноманітних наукових течій радянського права, дискутуючи навколо різних його аспектів, у т.ч. й колективної відповідальності, превентивного покарання та ін., залишалися єдиними у прихильності до основних принципів тогочасної системи судочинства, яка в досліджуваний період була вкрай спрощена. Цьому сприяли не лише директивні партійні приписи та тогочасне законодавство, а й роз'яснення Пленуму Верховного Суду СРСР. Російський дослідник історії радянського права Ю. Стецовський небезпідставно стверджує, що таким чином порушувалися основи права, перетиналася межа, за якою починається зневага

одвічного принципу неприпустимості розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному.

На противагу представникам радянської школи права, сучасні дослідники, передусім зарубіжні (Звягінцев В.Є., Ємелін О.С., Кодинцев О.Я., Обухов В.В., Петухов М.О., Смикалін О.С. та ін.), висловлювали радикально протилежні ідеї та думки щодо базових засад функціонування інститутів радянського судочинства, у т.ч. і військової юстиції. Вони піддали нищівній критиці концептуальні принципи та методи радянського правосуддя, обґрунтували його антигуманну сутність, на конкретних прикладах довели регулярне порушення основних принципів права, таких, зокрема, як індивідуальна відповідальність, презумпція невинуватості, співмірність злочину та покарання тощо.

Автор дисертації, зі свого боку, вважає за необхідне додати до вже існуючих сучасних загальних оцінок радянської правової системи, у т.ч. і військової юстиції, теоретичне узагальнення, зроблене на підставі вивчення широкого кола емпіричного матеріалу. У досліджуваній період влада ретельно і цілеспрямовано готувала належний ґрунт для позитивного сприйняття репресивних заходів стосовно окремих категорій громадян. Це робилося пропагандистськими засобами через відповідні канали ідеологічного впливу та маніпуляцій. У такий спосіб, приміром, формувалося лояльне ставлення до заходів режиму в боротьбі зі «зрадниками», «шпигунами», «посібниками», «дезертирами».

Вивчення емпіричного матеріалу, узагальнення теоретико-ідеологічних засад напрацювань дозволяє стверджувати, що особливості моделювання нової правоохоронної системи в більшовицькій Росії зумовили створення та використання інституту військової юстиції як для здійснення судочинства у військовій організації держави, так і для утримання встановленого державного режиму.

Комплексний характер праці, необхідність вирішення сформульованих завдань зумовили застосування загальнонаукових і спеціально-наукових методів. Їх комбінування дозволило повною мірою досягти мети дослідження.

Використання в роботі найважливіших принципів діалектичного методу, у т.ч. всебічності, історизму та об'єктивності, дало змогу проаналізувати особливості

організації інститутів військової юстиції в максимально широкому контексті довоєнного та воєнного періодів, зокрема і становлення та розвиток згаданих інституцій на теренах України. Відповідно до принципу історизму всі події і явища в дослідженні історії військової юстиції розглядалися, виходячи з критерію дотримання послідовної зміни етапів розвитку радянського суспільства. Цей же принцип дозволив проаналізувати історичні факти такими, якими вони були насправді, у всьому різноманітті їх проявів (підрозділи 1.1., 1.2., 1.3., 2.1.).

Проблемно-хронологічний принцип покладено в основу компонування матеріалу в дисертації, зокрема досліджуваної проблеми в загальному контексті довоєнної та воєнної дійсності. Діахронний метод (метод періодизації) дав можливість виділити різні за характером етапи функціонування військової юстиції. Синхронний – виявився достатньо продуктивним для аналізу комплексу каральних заходів влади, застосованих у перші дні нацистського вторгнення на територію СРСР. Застосування статистичного методу та системного аналізу дало змогу дослідити якісні та кількісні зміни в структурі, складі та діяльності радянських органів військової юстиції напередодні та під час Другої світової війни (підрозділи 2.1, 3.2.).

Загальнонаукові методи та прийоми – аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія – дозволили виокремити репресії у Червоній армії проти конкретного контингенту (військові) із загальної системи репресивних заходів, встановити їх сутнісні риси, відтворити генезис каральної практики на основних етапах досліджуваного періоду.

Метод історичної біографістики (мемуари) слугував додатковим інструментарієм для відтворення не лише загальної атмосфери у суспільстві, Червоній армії, особливостей функціонування каральних інституцій, а й дав змогу вийти на так званий людський вимір дослідження – показати життєві стратегії представників суддівського корпусу та різних категорій підсудних і покараних, аналіз перипетій каральної практики військових трибуналів та відповідні узагальнення у цій площині.

Суттєвим доповненням до згаданих методів став полідисциплінарний синтез, сфокусований на конкретній групі соціуму – військовослужбовцях, зображених через матеріали кримінальних справ та документів Військової прокуратури – у всіх їхніх життєвих проявах і перетині соціальних зв'язків та культурно-історичних традицій.

Поліказуальність та багатовимірність об'єкта дослідження, мета й завдання зумовили застосування в роботі таких дослідницьких стратегій та міждисциплінарної платформи, які дали змогу здійснити всебічний аналіз становлення радянських органів військової юстиції на території України в означених хронологічних межах (1939–1942 рр.).

Поєднання двох підходів історичного та правового дало змогу здійснити ретельний аналіз організаційних особливостей та функціонування інститутів військової юстиції в умовах тогочасної оперативної обстановки та історичних реалій, створити цілісну картину тенденцій карально-репресивної практики напередодні та у перший період нацистського вторгнення, а також послідовно та ретельно проаналізувати правове підґрунтя та діяльність військових трибуналів у широкому історичному контексті.

Використання вже відомих теоретичних напрацювань, методологічні авторські новації спільно із використанням загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження дозволили забезпечити всебічний розгляд теми і повному інтерпретувати більшість аспектів проблеми.

Специфіка порушених питань диктує необхідність використання не лише міждисциплінарних методів дослідження, а й міждисциплінарної термінології. Більшість вживаних у дисертаційному дослідженні понять добре відомі й не вимагають додаткових пояснень. Разом з тим сучасна вітчизняна правова наука не надає усталеного наукового визначення поняття «військова юстиція». Що ж розуміється під цим терміном, який досить часто вживається у численних роботах як сучасних дослідників, так і теоретиків і практиків минулого. Чіткого визначення цього терміна, який можна було б застосувати до будь-якої історичної епохи в

юридичній літературі знайти важко. Навіть протягом однієї історичної епохи – радянської, у різні часи було чимало визначень поняття «військова юстиція».

У юридичній енциклопедії під визначенням «юстиція» розуміється «справедливість, правосуддя, система судових та пов'язаних з їх діяльністю установ. Крім судів до цієї системи включають прокуратуру, органи слідства, адвокатуру, нотаріат, тощо» [237, с. 499].

У Великому юридичному словнику юстиція – «(лат. *justitia* – справедливість) – 1) те ж, що й правосуддя; 2) система судових закладів, судове відомство. «В залежності від виду й сфери судочинства розрізняють кримінальну, цивільну, адміністративну, конституційну, міжнародну, військову, електоральну, ювенальну й інші види юстиції» [191].

Що стосується терміна «судочинство», то під ним розуміється діяльність судів з розгляду та вирішення справ, віднесених до їх відома, а також дії інших суб'єктів, які реалізують свої права та обов'язки, вступають у процесуальні відносини з судом (у кримінальних справах – також з органами дізнання, досудового слідства і прокурором). З одного боку, під категорією «юстиція» розуміють систему судів, що здійснюють правосуддя в суспільстві, а з іншого боку – у юридичній науці судам відводиться тільки центральне місце в системі юстиції, а її складовими елементами вважаються також органи державної влади, яких об'єднує виконання головного завдання – забезпечення безумовного та правильного виконання законів, охорона прав і свобод громадян, захист державних і суспільних інтересів тощо.

У політологічному словнику-довіднику «Військова юстиція: 1) сукупність військово-судових установ (*військова прокуратура, військовий трибунал*) 2) діяльність військово-судових органів» [165].

Словник сучасних військово-політичних і військових термінів «Росія-НАТО» дає таке визначення військової юстиції: «Військова юстиція – складова частина загальнодержавної системи судів, прокуратури і Військової колегії Верховного суду Російської Федерації» [160].

У Військовому енциклопедичному словнику зазначено: «військова юстиція – система військово-судових, військово-слідчих, прокурорських і інших органів, які виконують правоохоронні функції у Збройних Силах» [238].

На думку дослідника військової юстиції республіки Білорусь Адамюка О.І., під «військовою юстицією» у широкому сенсі слід розуміти спільну діяльність державних органів по реалізації військового законодавства, які організують, реалізують і контролюють правовідносини у військовій сфері, а у вузькому сенсі – діяльність військових судів, які здійснюють судову владу у військових формуваннях [1].

Суддя Конституційного Суду України Шишкін В.І. під «військовою юстицією» розуміє кілька напрямів предметної діяльності, які можуть здійснюватися різними органами: підтримання правопорядку серед військовослужбовців – військовою поліцією; проведення дізнання – командирами військових частин; надання юридичних консультацій – адвокатурою; розслідування злочинів та висунення обвинувачення - військовими прокурорами або командирами військових частин; розгляд справ – військовими судами (трибуналами) [15].

Не знаходили єдиного підходу до визначення поняття «військова юстиція» юристи радянських часів. Так, у 40-х рр. ХХ ст. відомий вчений Строгович М.С. визначав військову юстицію в широкому сенсі – як систему військово-судових установ, до якої входять військові суди й військова прокуратура, органи попереднього розслідування та органи військово-судового управління, а у вузькому сенсі – тільки як систему військових судів [208, с 17].

Голова Військової колегії Верховного суду СРСР Ульріх В.В. у листі до Сталіна Й.В., датованому 20 травня 1941 р., до органів військової юстиції зарахував Військову Колегію Верховного суду СРСР, військові трибунали і військову прокуратуру [149, с. 79-81].

Радянська військова енциклопедія дає таке визначення поняття військової юстиції: «юстиція військова в СРСР – складова частина єдиної радянської системи судів та органів прокуратури, що діє в Збройних Силах» [201, с. 643].

Не сприяє формуванню єдиного підходу до тлумачення терміна «військова юстиція» надання довідковою літературою подвійного значення, терміну «юстиція», який трактується і як правосуддя, і як суд або система судових установ.

У різні історичні періоди розвитку держави його судова діяльність у військах могла здійснюватися: загальнодержавними судовими структурами або їх складовими частинами; спеціалізованими підсистемами державних органів, що мають свої особливі завдання та принципи організації або побудованими на засадах, схожих із загальними. Нестабільний склад елементів, які утворюють військову юстицію і обумовлює представлену вище різноманітність формувань щодо суті цього правового явища. У той же час не можна забувати і про те, що та чи інша організаційна форма військової юстиції – як зовнішня (місце в системі органів державної влади), так і внутрішня (військовий судоустрій), є лише способом вираження її змісту. Вона визначається характером правосудної діяльності у військовій сфері в певний історичний період, визначеним через аналіз специфіки процесуальних форм цієї діяльності (якщо вона є, то можна вести мову про військове судочинство), яка в решті-решт, залежить від ступеня відповідності цілей та завдань цієї діяльності призначенням правосуддя в державі взагалі. Враховуючи те, що діалектика взаємозв'язку форми і змісту, припускаючи їх взаємний вплив один на одного, залишає визначальне значення все ж за змістом, в загальному сенсі військову юстицію можна визначити як інститут, що відображає специфіку здійснення судочинства у військовій організації держави.

На думку Головного військового прокурора у відставці республіки Казахстан Толеуханова А.А., забезпечення правопорядку у військах, попередження, виявлення і припинення військових правопорушень і злочинів входить до кола основних завдань цілого ряду правоохоронних органів, які в широкому сенсі слід розглядати як систему органів військової юстиції [19].

Система (*грецьк. sysntema – ціле*) – безліч упорядкованих, закономірно пов'язаних один з одним в певному порядку елементів, що представляють собою цілісне утворення, єдність. Тому цілісність і єдність будь-якої системи засновані на взаємодії її найважливіших і необхідних елементів: об'єкта, суб'єкта, цілей і заходів

впливу. У філософській літературі справедливо відзначається, що для пізнання і управління будь-яким системним утворенням важливо розкрити його склад, оскільки всі інші характеристики системи значною мірою залежать від її складу.

На нашу думку, підставою для включення в систему військової юстиції тих чи інших органів є норми чинного на той час законодавства – але в першу чергу – Конституції.

Розглянемо основні нормативно-правові документи, що визначали організацію та діяльність радянської військової юстиції в кінці 30-х на початку 40-х рр. ХХ століття. Це Конституція СРСР 1936 р., Закон «Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік» від 16 серпня 1938 р., «Положення про військові трибунали і військову прокуратуру» від 20 серпня 1926 р., «Положення про військові злочини» від 27 липня 1927 р. й інші.

Стаття 102 Конституції СРСР 1936 р. декларувала створення за постановою Верховної Ради СРСР в судовій системі СРСР спеціальних судів [188, с.15]. Відповідно до Закону «Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік» від 16 серпня 1938 року загальне керівництво усіма судовими органами було покладено на Верховний суд СРСР, а його Військова колегія здійснювала безпосереднє керівництво діяльністю військовими трибуналами, які входили до складу спеціальних судів СРСР та призначались для вчинення правосуддя у військових формуваннях країни [188, с. 98–107]. Отже, на чолі системи органів військової юстиції була Військова Колегія ВС СРСР, а основу військової юстиції становила система військових трибуналів.

Питання, пов'язані з організацією військових трибуналів, контроль за ними і надання керівних вказівок з організації та поліпшення їх роботи було покладено на Управління військових трибуналів Народного комісаріату юстиції СРСР згідно з «Положенням про Народний комісаріат юстиції СРСР», затвердженим постановою РНК СРСР 15 липня 1939 р. [167].

Військовим трибуналам, відповідно до «Положення про військові злочини», затвердженого Постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 липня 1927 р. були підсудні справи про військові злочини, а також про державні, посадові й майнові злочини (їх

перелік був установлений Кримінальним кодексом (КК), скоєні військовослужбовцями і військовозобов'язаними запасу під час їх перебування у лавах Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА), а також громадянами, які перебували в особливих, утворених у воєнний час командах для обслуговування тилу і фронту. У виняткових випадках, за постановою Президії ЦВК СРСР, розгляду у Військовій колегії Верховного суду СРСР та військових трибуналах підлягали також інші злочини, що загрожували міцності й могутності РСЧА. У місцевостях, де через виняткові обставини не функціонували загальні суди, військовим трибуналам були підсудні справи про всі злочини, скоєні будь-ким [166, Зб. № 2, с. 1326]. Сказати, що військові трибунали здійснювали правосуддя винятково у військовій сфері, де суб'єктом правовідносин був військовослужбовець не можна, оскільки з наведеного вище стає очевидним, що вони розглядали різні справи. Крім того, ст.193.1 Кримінального кодексу РРФСР 1926 р. із внесеними змінами станом на 13.12.1940 р. до військових злочинів відносяться і злочини, спрямовані проти встановленого порядку несення служби особами стройового та адміністративно-господарського складу Робітничо-селянської міліції і оперативного складу органів Управління державної безпеки НКВС [217, с.257].

Отже, небезпідставно стверджувати, що у досліджуваній період військова юстиція представляла собою систему спеціальних судових та інших державних органів, призначених для здійснення судочинства у військовій організації держави за підсудними їм справами про військові злочини, відповідно до Положення про військові злочини, затвердженого Постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 липня 1927 р. [166, Зб. № 2, с. 1326] та про скоєні громадянами (не тільки військовослужбовцями) державні злочини, визначені постановою ЦВК СРСР від 25 лютого 1927 р. [166, Зб. № 2, с. 1204].

Згідно із ст. 27 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) РРФСР від 25 травня 1922 р. зі змінами, внесеними постановою ВЦВК і РНК РРФСР від 27 серпня 1928 р., підсудність справ військовому трибуналу визначалась «Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру» [166, Зб. № 2, с. 1439]. Відповідно до Положення, військовим трибуналам були підсудні справи:

а) про військові злочини; б) про злочини державні, посадові і майнові, що були скоєні військовослужбовцями та загрожували міцності й могутності РСЧА або військовій дисципліні; в) інші злочини, що загрожували кріпості й могутності РСЧА; г) про всі злочини, вчинені будь-ким у місцевостях, де через виняткові обставини не функціонували загальні суди [193, с. 256–263].

Відповідно до статті 4 Закону СРСР про загальний військовий обов'язок від 1 вересня 1939 р. збройні сили СРСР склалися з Робітничо-селянської Червоної армії, Робітничо-селянського Військово-Морського флоту, прикордонних і внутрішніх військ [188, с. 177]. Отже, до складу Збройних сил входили також Прикордонні та Внутрішні війська, які мали єдину систему організації та комплектування, централізоване управління, єдині принципи навчання і виховання особового складу та підготовки командних кадрів, загальний порядок проходження служби рядовим, сержантським і офіцерським складом.

Військова прокуратура утворювала самостійну систему органів при Прокуратурі Верховного суду СРСР. Військові прокурори працювали при військових трибуналах військових округів, фронтів, окремих армій і флотів. Згодом слідчий апарат з системи військових трибуналів був переданий у повне підпорядкування органів прокуратури Постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1929 р. «Про зміну і доповнення до Положення про військові трибунали і військову прокуратуру» [166, Зб. № 2, с. 1554].

Відповідно до Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік, затверджених Постановою Президії ЦВК СРСР від 29 жовтня 1924 р., органами, що проводили попереднє розслідування злочинів, були органи дізнання, слідчі та інші посадові особи [166, Зб. № 2, с. 234]. Під словами «інші посадові особи» слід розуміти командирів і комісарів військових формувань. 30 січня 1929 р. Постановою ЦВК і РНК СРСР були внесені зміни і доповнення до Положення про військові трибунали і військову прокуратуру, стаття 20 якого зазначала: «За підсудними загальним судовим закладам справами про злочини, скоєні у розташуванні військової частини (закладу, установі) особами, які перебувають у лавах РСЧА, а також за підсудними військовим трибуналам справами про злочини,

скоєні тими ж особами, незалежно від місця скоєння злочину, – органами дізнання є командири (начальники) і комісари окремих військових частин (закладів, установ), а також командири і комісари військових з'єднань» [166, Зб. № 2, с. 1554]. Тобто командири і комісари військових з'єднань, закладів та установ фактично виконували функції органів дізнання.

Згідно з Постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про роботу особливих відділів НКВС СРСР» від 11 січня 1939 р. ведення слідства у справах про шпигунство, диверсії, зраду Батьківщини, шкідництво в РСЧА і ВМФ, військах НКВС і серед тих, хто мав безпосереднє відношення до військових частин, установ і окремих військовослужбовців, було покладено на особливі відділи НКВС, які працювали при військових округах, арміях, флотах, армійських групах, корпусах, флотиліях, дивізіях і бригадах, укріплених районах і великих військових об'єктах (військових училищах, складах і т.д.) [43, 24–25]. Тож особливі відділи також виконували і функції розслідування.

З початком гітлерівського вторгнення в СРСР діяльність радянських органів військової юстиції регулювали рішення Президії Верховної Ради СРСР та Державного комітету оборони (ДКО), створеного 30 червня 1941 р. [101, с. 26], укази Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» та «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій» від 22 червня 1941 р. [101, с. 28-31]. Сама система військової юстиції не зазнала значних змін, лише збільшилась мережа військових трибуналів та була значно розширена їх юрисдикція. В цей період діяли військові трибунали Червоної армії і Військово-морського флоту у військових з'єднаннях: окремих бригадах, дивізіях, корпусах, арміях, флотиліях, військово-морських базах і гарнізонах. Це – суди першої інстанції. Вищою ланкою були військові трибунали фронтів, флотів, округів та окремих армій. Пізніше створено військові трибунали військ НКВС по охороні тилу армій, дивізій і бригад [149, с. 89-90]. Спеціальні суди залізничного і водного транспорту були реорганізовані у військові трибунали. Місцеві народні суди через введення надзвичайного воєнного стану теж перетворено у військові трибунали [95, с. 108].

Під час війни з нацистською Німеччиною з'явилося поняття «злочини проти оборони СРСР», частка з яких була тотожною військовим злочинам [221, с. 194]. Усі справи про злочини проти оборони, громадського порядку та державної безпеки були вилучені з відання загальних судових органів і передані у військові трибунали. Крім того, стали розглядатися військовими трибуналами справи про всі злочини громадян, які перебували у частинах народного ополчення (Постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 28 липня 1941 р.), справи про злочини осіб, які перебували у винищувальних батальйонах (Постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 14 серпня 1941 р.), а також справи злочинів осіб, які ухилялися від трудової повинності в місцевостях, які не перебували на воєнному стані.

У період війни діяла ціла система військових трибуналів, не всі з яких здійснювали правосуддя винятково у військових формуваннях. Було встановлено розмежування підсудності між цими трибуналами. На розгляд військових трибуналів Червоної армії і ВМФ були передані всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями Червоної армії і ВМФ, а також справи про зраду, шпигунство, терористичні акти і диверсії. Решта справ, передбачених ст. 7 Указу «Про воєнний стан», мали розглядати військові трибунали військ НКВС, а якщо ці злочини були скоєні на залізницях і водних шляхах сполучення – військовими трибуналами залізниць і водних шляхів.

Загалом проаналізована нормативно-правова база щодо підсудності та підслідності справ органам військової юстиції свідчить, що до суб'єктів, на яких в досліджуваний період поширювалась юрисдикція військової юстиції в мирний час належали: військовослужбовці, військовозобов'язані під час проходження ними військових зборів, особи стройового та адміністративно-господарського складу Робітничо-селянської міліції та оперативного складу органів УДБ НКВС за скоєння злочинів проти порядку несення служби, а також усі громадяни в місцевостях, де не було загальних судів. У воєнний час до кола суб'єктів додалися: громадяни під час їх перебування в особливих командах обслуговування тилу і фронту: у частинах народного ополчення, винищувальних батальйонах й ін.

Органам військової юстиції були підслідні справи про військові, державні, посадові і майнові злочини (*військове шпигунство, зрада Батьківщини, диверсії, терористичні акти, крадіжки вогнепальної зброї і боєприпасів, купівля, зберігання і продаж краденої зброї*) та інші злочини, що загрожували міцності й могутності Червоної армії, злочини проти встановленого для них порядку несення служби особами стройового та адміністративно-господарського складу Робітничо-селянської міліції і оперативного складу органів УДБ НКВС СРСР, а під час війни додалися злочини проти оборони СРСР, частка з яких була тотожна військовим злочинам (*зрада, шпигунство, терористичні акти і диверсії*).

Проведений аналіз нормативно-правової бази досліджуваного періоду дає змогу дійти висновку, що у 1939 – 1942 рр. інстанціями *вищого рівня* системи радянської військової юстиції були Військова колегія ВС СРСР та Управління військових трибуналів НКЮ СРСР, *другого рівня* – органи юстиції у військових з'єднаннях (військові трибунали та військова прокуратура); *третього* – командири військових формувань, які проводили дізнання безпосередньо на місцях вчинення злочинів військовослужбовцями та співробітниками особливих відділів НКВС, котрі проводили оперативно-розшукову діяльність та розслідування у військах.

Аналіз положень чинного у 1939 – 1942 рр. законодавства також дає змогу зробити висновок, що *військова юстиція – це система спеціальних судових та інших органів, які здійснювали судочинство (у т.ч. дізнання та слідство) у військовій організації держави за підсудними їм справами про військові, державні та інші злочини, віднесені законом до їх відання.*

Висновки до розділу 1

Вивчення історіографії, джерел і теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження дає змогу дійти таких основних висновків:

1) проаналізовані наукові праці свідчать, що питання організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр. досі не знайшли належного висвітлення ні в зарубіжній, ні у вітчизняній науковій літературі. Суттєвим недоліком праць радянського періоду було непохитне перебування у фарватері ідеологічних догм, а наукова об'єктивність, здебільшого, підмінялася політичною заангажованістю. Зарубіжні та вітчизняні вчені й досі залишають на периферії своїх наукових інтересів питання, пов'язані з функціонуванням військової юстиції у перші роки Другої світової війни та у період важких стратегічних поразок Червоної армії, коли ця сфера радянської правової системи зазнавала особливо значущих трансформацій;

2) основу дисертаційного дослідження складає комплекс опублікованих та неопублікованих джерел. До перших належать збірники документів і матеріалів, мемуари учасників подій того часу, публіцистичні та науково-популярні видання, до других – архівні матеріали, які класифіковано за фондоутворенням на вітчизняні й зарубіжні архівні установи.

Значну вагу під час дисертаційного дослідження становили унікальні документи колишнього Радянського Союзу, які формували політику у правозастосовній практиці того часу та визначали концептуальні засади функціонування військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр. Більшість з них зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Це – документи нормативної бази й організаційно-розпорядчого характеру ЦВК СРСР (ф. 3316), РНК СРСР (Ради Міністрів) 1923 – 1991 рр. (ф. 5446), Прокуратури СРСР (ф. 8131), Верховного суду СРСР (ф. 9474), 4-го спецвідділу Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ СРСР (ф. 9479) а також Наркомату (Міністерства) юстиції СРСР (ф. 9492);

3) комплексний аналіз офіційних законодавчих актів, великої кількості відомчих та міжвідомчих документів дав змогу реконструювати перебіг створення і

розвитку тогочасної системи радянської військової юстиції, зрозуміти практику ухвалення відомчих рішень та їх реалізації в умовах першого періоду Другої світової війни з початком бойових дій на теренах України. Відомчі приписи Прокуратури і Наркомату юстиції СРСР, органів суду і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері, а також документальні матеріали листування очільників цих відомств з першими особами держави, надали можливість пізнання особливостей ухвалення багатьох рішень, що визначали характер функціонування органів військової юстиції;

4) вивчення положень чинного у 1939 – 1942 рр. законодавства та відповідних наукових здобутків надало можливість запропонувати авторський варіант визначення військової юстиції того часу як системи спеціальних судових та інших органів, що здійснювали судочинство (у т.ч. дізнання та слідство) у військовій організації держави за підсудними їм справами про військові, державні та інші злочини, віднесені законом до їх відання.

За результатами дослідження, систему органів військової юстиції у досліджуваний період складали:

- Військова колегія Верховного суду СРСР;
- Управління військових трибуналів НКЮ СРСР;
- військові трибунали;
- органи військової прокуратури;
- особливі відділи НКВС;
- командири (начальники) та комісари військових формувань.

5) визначено підслідність справ органам військової юстиції – військові, державні, посадові і майнові злочини (*військове шпигунство, зрада Батьківщині, диверсійні, терористичні акти, крадіжки вогнепальної зброї і боєприпасів, купівля, зберігання і продаж краденої зброї*) та інші злочини, що загрожували боєздатності Червоної армії, злочини проти встановленого для них порядку несення служби особами стройового та адміністративно-господарського складу Робітничо-селянської міліції і оперативного складу органів УДБ НКВС СРСР, а під час війни

додалися злочини проти оборони СРСР, частина з яких була тотожною військовим злочинам (*зрада, шпигунство, терористичні акти і диверсії*);

б) суб'єктами юрисдикції військової юстиції в мирний час були військовослужбовці, військовозобов'язані під час проходження ними військових зборів, особи стройового та адміністративно-господарського складу Робітничо-селянської міліції та оперативного складу органів Управління державної безпеки НКВС за скоєння злочинів проти порядку несення служби, а також усі громадяни в місцевостях, де не було загальних судів. У воєнний час до кола вказаних суб'єктів додавались: громадяни під час їх перебування в особливих командах обслуговування тилу і фронту: у частинах народного ополчення, винищувальних батальйонах та ін.

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ У 1939 – 1942 РОКАХ

2.1. Історико-правові передумови трансформації органів військової юстиції (1918 – 1942 рр.)

Історія створення військової юстиції сягає своїм корінням до перших днів існування радянської влади. Саме тоді почав формуватися фундамент системи радянських органів військової юстиції, зокрема й на території України. Без розуміння цього процесу не видається можливим здійснити глибинний аналіз становлення органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 рр.

У період революційних перетворень та спроби побудови Української національної незалежної держави у 1917 – 1920 рр. на території України існували державні формації, що мали різне ідейне забарвлення: Українська народна республіка (УНР) доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.); «Українська держава» (Гетьманат) гетьмана Павла Скоропадського (квітень-листопад 1918 р.), Українська Народна Республіка (УНР) доби Директорії (листопад 1918 – листопад 1920 р.), Західноукраїнська Народна Республіка (жовтень 1918 – липень 1919 р.). Також, у 1918–1919 рр. на території України існували окремі республіки: Донецько-Криворізька радянська Республіка (12 лютого 1918 – 17 лютого 1919 рр.), Кубанська народна Республіка (16 лютого 1918 р. – травень 1920 р.), Таврійська радянська Республіка (22 березня – 21 квітня 1918 р.), Одеська радянська Республіка (18 січня – 13 березня 1918 р.).

Формування радянських органів військової юстиції на теренах України розпочалось одразу після жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді. Саме тоді на II Всеросійському з'їзді рад на підвалинах Російської імперії було створено нову Російську Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку (РСФРР) на чолі з її урядом – Радою народних комісарів (РНК).

У листопаді 1917 р. Третій Універсал Центральної Ради Української Народної Республіки (УНР), проголосив Україну автономією у складі РСФРР. Зважаючи на це та враховуючи, що формування радянського періоду в історії України починається з

жовтневої революції 1917 р., становлення радянських органів військової юстиції доцільно розглядати саме з цього часу, коли був зламаний державний апарат царської Росії, а разом із ним перебудована і вся існуюча судова система, у тому числі й військова юстиція.

На окремих територіях України під час громадянської війни 1918–1921 рр. перебували окупаційні війська: румунські, німецькі, австро-угорські, польські та війська країн Антанти. Як свідчить аналіз, на території України того часу влада іноді змінювалась до 17 разів на місяць. За таких умов процес формування сталої, розгалуженої та дієвої системи радянських органів військової юстиції був практично неможливим.

Необхідно зазначити, що партійно-державне керівництво РСФРР обрало шлях до створення та зміцнення тоталітарної держави, заснованої на повному контролі за усіма сферами життєдіяльності. В цих історичних умовах закладались особливості наступного розвитку нової держави: влада однієї партії, централізація державного керівництва, організація єдиного народногосподарського комплексу, примусова колективізація сільського господарства, цілеспрямоване ідеологічне виховання населення, створення міцної армії і репресивного апарату. З приходом до влади більшовики уважно стежили, щоб у них не було жодних конкурентів: або ти більшовик, або конкурент. Для боротьби з опонентами правлячого режиму застосовували методи «червоного терору» – управління суспільством засобами залякування.

Декрет «Про суд», прийнятий Урядом РСФРР 24 листопада 1917 р., фактично заклав основу формування всієї радянської судової системи. Згідно з цим документом були скасовані усі судові органи Російської імперії та замінені революційним правосуддям [214, с. 619].

Під час громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на території України, яка перебувала під контролем радянської влади, діяло законодавство, прийняте за зразком правових актів РСФРР. Із поширенням влади рад в Україні одночасно почали формуватися органи правопорядку, суду, збройних сил тощо.

Першим нормативно-правовим актом, що поклав початок створенню в Україні нової судової системи, була постанова Народного секретаріату України від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду», якою скасовувалися окружні суди, судові палати, військові, морські, комерційні, волосні, мирові суди, а також установи прокуратури, адвокатури, судових, слідчих, приставів, нотаріату та створювались дільничні, повітові й міські народні суди та надзвичайні державні органи: революційні трибунали, які призначались для боротьби з контрреволюцією та іншими найбільш небезпечними злочинами (мародерством, саботажем, зловживанням владою і ін.). Положення про революційні трибунали було прийняте та затверджене Народним секретаріатом 23 січня 1918 р. Створення спеціальних судів для збройних сил на той час не передбачалося, а розгляд справ про злочини військовослужбовців покладался на загальні суди і революційні трибунали [99, с. 20].

У 1918 р. через постійне пересування більшовицьких військ у ході громадянської війни передача справ у місцеві суди, які мали розглядати справи військовослужбовців, ускладнювалась або взагалі була неможливою. До того ж місцеві суди виносили свої рішення без урахування спеціальних особливостей проходження військової служби. З огляду на завдання формування регулярної армії виникла необхідність створення спеціальних органів військової юстиції, які були б організаційно прив'язаними до війська. Тому вже влітку 1918 р. у військових підрозділах почали виникати фронтові, полкові (загонові) місцеві суди, які мали право засуджувати до 5-ти років позбавлення волі [198, с. 736–737].

Для проведення попереднього слідства при фронтових місцевих судах створювались слідчі комісії. Рішення місцевих військових судів визнавалось остаточним і оскарженню не підлягало. Положення про організацію і діяльність цих судів було затверджене наказом Народного комісаріату з військових справ РСФРР 23 липня 1918 р. Водночас цим же наказом для розгляду справ про *«незначні проступки військовослужбовців проти військового порядку, військового обов'язку і товариства»* були створені ротні товариські суди та прийнято положення про них [198, с. 737–739]. Розгляду в ротних товариських судах

підлягали справи про незначні проступки (*невиконання наказів командирів, втрату майна, пияцтво, азартні ігри, запізнення з відпустки тощо*). Необхідно відмітити, що судочинство в усіх судах, у тому числі в місцевих військових, здійснювалось за правилами Судових Статутів 1864 р., якщо вони не суперечили правосвідомості трудящих класів.

Розгляд справ військовослужбовців, за які передбачалося покарання більше ніж на 5 років, покладался на революційні трибунали або народні окружні суди. Діяльність цих судів з розгляду справ військовослужбовців у період громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції, як показала практика, не принесла бажаного результату, оскільки вони рідко враховували специфічні умови військової служби, суспільну небезпеку цих злочинів і не мали тієї мобільності, яка була на той час необхідною для обслуговування військових формувань, що постійно переміщувались [89, с. 3–4]. Вони виявились недієвими для боротьби із злочинами, які підривали дисципліну і боєздатність ЧА і абсолютно непридатними для боротьби з «ворогами» революції. За цих умов на окремих фронтах і в арміях з ініціативи Революційних військових рад (РВР) виникали військові революційні трибунали, які спочатку називались і військово-польовими сесіями, і надзвичайними трійками. В Україні наприкінці липня 1918 р. при штабі Першої армії був організований перший революційний військовий трибунал, а восени 1918 р. революційні військові трибунали почали функціонувати при 3-ій і 5-ій арміях. До кінця 1918 р. були засновані революційні військові трибунали Революційної військової Ради Республіки, фронтів, армій, а також відділи армійських трибуналів [230, с. 5]. Це були перші військово-судові органи, які підпорядковувались вищому органу військової влади - Революційній військовій раді Республіки (РВРР), створеній 30 вересня 1918 р. відповідно до постанови ВЦВК, а також Революційним військовим радам фронтів і армій відповідно [198, с. 1383–1384]. РВРР стала органом вищої військової влади, якій підпорядковувались усі військові установи. Положення про революційні військові трибунали було затверджено Постановою РВРР від 4 лютого 1919 р. Трибунали розглядали всі політичні й військові злочини. Слідство здійснювали слідчі, які працювали при трибуналах,

надзвичайні комісії або військовий контроль. Свої рішення і вироки трибунали виносили, керуючись *«інтересами соціалістичної республіки щодо оборони її від ворогів революції та інтересами класової війни за торжество пролетаріату»* [199, с. 187–190].

Трибунали з самого початку їх створення використовувались перш за все як інструмент у боротьбі з опонентами правлячому режиму. Рішення трибуналів не підлягали оскарженню і виконувалися через 24 години після винесення вироку. Для наочності невідворотності покарання «ворогів радянської влади» інформація щодо їх рішень оприлюднювалася в друкованих виданнях РВРР та відповідних фронтів. В Україні 19 лютого 1919 р. РНК УСРР прийняла декрет «Про суди», котрим було затверджено Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР [228], згідно з яким революційні військові трибунали, створені за зразком РСФРР, почали функціонувати на території України.

Після укладання більшовиками воєнно-політичного союзу між радянськими республіками (Росія, Україна, Литва, Латвія, Білорусь) 14 червня 1919 р. відповідним декретом ВУЦВК загальне керівництво збройними силами зазначених республік було покладено на РВРР. З цього часу почала діяти єдина система Революційних військових трибуналів, а на місцях – Революційні військові ради фронтів і армій [236, с. 250].

Подальша організація та діяльність революційних військових трибуналів визначалась Положенням про революційні військові трибунали від 20 листопада 1919 р., затвердженим декретом ВЦВК [199, с. 783–791]. Згаданий документ передбачав створення Революційних військових трибуналів Революційних військових рад республік, фронтів і армій. В укріплених районах могли створюватись особливі Революційні військові трибунали на правах армійських. Трибуналам було надано необмежене право у визначенні рівня суворості репресії. На власний розсуд вони вирішували питання допуску до участі у справі обвинувача і захисника. Була уточнена й значно розширена підсудність трибуналів: контрреволюційні злочини (*змова і повстання з метою повалення радянської влади, зрада, шпигунство, повстання проти уряду і влади, агітація та провокація,*

розголошення секретних відомостей, поширення неправдивих відомостей і чуток, викрадення або знищення секретних документів, умисне знищення або пошкодження залізничних шляхів, мостів, телеграфних і телефонних ліній), загально кримінальні злочини (мародерство, розбій, грабіж, підпал, підробка документів, незаконне присвоєння посади і носіння спеціальної форми одягу, спекуляція, порушення правил залізничного транспорту, що дезорганізує залізничний рух), злочини загально посадові (саботаж, перевищення й бездіяльність влади, розтрата, службова підробка, здирництво), військові злочини (невиконання бойових наказів, перехід на бік ворога і добровільна здача в полон, самовільне залишення поля бою, порушення правил вартової служби в районі бойових дій армії, злісне дезертирство, умисне знищення військових споруд, викрадення, умисне пошкодження і знищення озброєння, обмундирування, спорядження та іншого військового майна і ін.). Трибунали могли виносити рішення щодо оголошення догани, накладення штрафу, конфіскації майна, позбавлення волі та політичних прав, відбування покарання у штрафних частинах (для червоноармійців) та розстрілу, а також виносити вирок про умовне засудження. Вироки трибуналів оскарженню не підлягали. Лише про прийняті максимальні вирок (розстріл) необхідно було негайно повідомити Революційний військовий трибунал Республіки і Революційну військову раду, якій безпосередньо був підпорядкований військовий трибунал. Вирок набував законної сили через 48 годин з часу повідомлення. Революційні військові ради мали право призупинення вироків з наступним скасуванням або передачею справи на повторний розгляд.

Крім Революційного військового трибуналу на початку 1920 років в Україні діяла ціла низка спеціальних військових трибуналів (*революційні військові трибунали військ внутрішньої охорони республіки, революційні військові залізничні трибунали, трибунали для боротьби з дезертирством, трибунали трудової армії*). Така розгалужена їх мережа часто призводила до того, що до них потрапляли справи щодо осіб, непричетних до армії. Для розв'язання питання про підсудність НКЮ УСРР видав відповідну директиву – *«обіжник № 33/12 (про випадки порушення підсудності трибуналами спеціального призначення)»*, який зламав

порядок екстериторіальності діяльності низки спеціальних військових трибуналів [230, с. 11].

Новим Положенням про революційні трибунали від 18 березня 1920 р., затвердженим ВЦВК, було скасовано попереднє положення від 20 листопада 1919 р. та об'єднано військові трибунали з революційними трибуналами [230, с. 15].

24 квітня 1920 р. уряди УНР і Польщі уклали угоду про військову допомогу, яка передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ на території України, а 25 квітня почалась радянсько-польська війна. Слід зауважити, що радянські військові формування, які лише з третьої спроби у 1918 – 1920 рр. встановили збройним шляхом радянську владу на теренах України, формувалися на території Росії.

Під впливом вказаних подій 4 травня 1920 р. РВР Республіки було прийнято нове «Положення про революційні трибунали» [200, с. 349–357]. Цей нормативний акт був основним законом, що регулював організацію і діяльність всіх трибуналів Республіки. Всі інші положення (про військово-залізничні трибунали, трибунали військ внутрішньої охорони тощо) не повинні були йому суперечити. Положення передбачало розширення мережі революційних військових трибуналів. Крім Революційних військових трибуналів республік, фронтів, армій та відділів армій, за рішенням РВТР могли створюватись обласні або окружні на правах трибуналу фронту. В укріплених районах – трибунали або їх відділи на правах армійських. До їх компетенції відносилися справи про злочини військовослужбовців за підозрою їх участі у контрреволюційній діяльності, спекуляції, великих посадових злочинах і хабарництві, дискредитації радянської влади, дезертирстві, переховуванні дезертирів, невиконанні бойових наказів та інші, а також справи цивільних громадян за звинуваченням у бандитизмі. Під час воєнного або облогового стану до сфери діяльності військових трибуналів були віднесені й цивільні особи за аналогічні злочини. На слідство відводився один тиждень. Якщо накопичувалась велика кількість справ, особливо стосовно дезертирів, обов'язково утворювався паралельний склад трибуналу, який і розглядав справи цієї категорії.

Трибунали також мали право проводити засідання на виїзних сесіях. У випадках переховування звинуваченого від суду його справа могла розглядатись заочно. Революційні військові трибунали були зобов'язані надсилати звіти та копії вироків до РВТР, який в свою чергу надсилав їх до Касаційного Трибуналу при ВЦВК.

На територію України 4 серпня 1920 р. було поширено, введені в РСФРР у грудні 1919 р. «Керівні засади з кримінального права РСФРР», що регулювали відповідальність за військові злочини, а 26 жовтня 1920 року прийнято Положення РНК «Про народний суд», яке визначало діяльність судів і надзвичайних органів [142, с. 72–73].

У грудні 1920 р. в Україні було запроваджено посаду уповноваженого РВРР з правом ухвального голосу в РНК УСРР. Після утворення у 1922 р. СРСР РВРР було реорганізовано в РВР СРСР [236, с. 250].

У подальшому суттєві зміни відбулися у системі військової юстиції у зв'язку із скороченням Червоної армії після остаточної перемоги більшовиків у війні. Вплив партійного керівництва на державні органи ЦК РКП (б) став визначальним, а рішення з'їздів та конференцій РКП (б) надавали законної сили програмам, резолюціям і постановам, які були обов'язковими для виконання. Так, у лютому 1921 р. в Україні відбулась перша Всеукраїнська конференція, на якій обговорювалось питання щодо діяльності революційних військових трибуналів. Саме тоді НКЮ УСРР запропонував скасувати революційні військові трибунали і передати їх функції до революційних трибуналів та народних судів. Конференція винесла категоричний протест проти такого рішення та ухвалила резолюцію: *«...конференція вважає за необхідне ввести військові трибунали до єдиної мережі революційних трибуналів на правах відділів, що дасть змогу досягнути поставленої мети – систематизації судів в Україні»* [230, с. 11]. 6 квітня 1921 р. ВУЦВК реалізував постанову конференції, утворивши Революційний трибунал УСРР та надавши йому права трибуналу республіки. У сфері судово-слідчого контролю він був підлеглим НКЮ УСРР, до складу якого входив Верховний касаційний трибунал УСРР, організований 27 квітня 1921 р.

23 червня 1921 р. на підставі постанови ВЦВК Револуційний трибунал Республіки розформовано, а його функції передано до Військової колегії Верховного трибуналу ВЦВК, який став єдиним касаційним органом і органом нагляду за всіма революційними трибуналами, а також судом першої інстанції для справ особливої важливості [185, с. 113–119].

У серпні 1921 р. розпочався період, коли загальна судова система союзних республік поглинула військово-судову систему. Усі військові трибунали у військових формуваннях 1 серпня 1921 р. були скасовані, крім тих, що брали участь у бойових операціях, а натомість при кожному губернському і окружному трибуналі створено військові відділи. Так, із спеціального репресивного органу Револуційної військової ради республіки і Револуційних військових рад фронтів і армій вони фактично перетворилися на спеціалізовані судові органи, створені для здійснення правосуддя у збройних силах та розгляду справ про найнебезпечніші злочини. У середині 1921 р. в Україні продовжили функціонувати 6 залізничних РВТ і трибунали Харківського та Київського військових округів з підвідомчими їм 20 трибуналами військових з'єднань [236, с. 251–252].

У 1921 р. розгляд справ військовослужбовців у народних судах затягувався на 6–7 місяців через надмірну перевантаженість. Це було спричинено тим, що цивільні судді не знали загального стану справ та рівня злочинності у військах, не враховували статутних особливостей, армійської субординації, побуту та ін. За таких умов армійському командуванню складно було утримувати статутний порядок та дисципліну у війську. Під час XI з'їзду партії (27 березня – 2 квітня 1922 р.) командування РСЧА та військові делегати виступили за відновлення мережі військових трибуналів. Зважаючи на такий стан речей, навесні 1922 р. ВЦВК України дозволив знову утворити самостійні військові трибунали в 4-х військових округах. У серпні 1922 р. було ліквідовано військовий відділ Верховного трибуналу ВУЦВК і з 12 серпня 1922 року наказом РВР СРСР № 192 знову було організовано революційні військові трибунали [230, с. 13].

Упродовж 1921–1928 рр. у час переходу країни до нової економічної політики (неп), викликаного реальною необхідністю подолання глибокої політичної та

економічної кризи, більшовики були змушені провести комплекс економічних, політичних та правових заходів. Безкомпромісне пришвидшення процесів розвитку держави подавалось і трактувалось керівництвом країни як прискорення соціалістичного будівництва, боротьба із шкідництвом і саботажем та противниками нової влади. Забезпечити ці процеси мали оновлені правоохоронні органи.

Для досягнення цієї мети було проведено загальну судову реформу, яка закінчилась прийняттям 11 листопада 1922 р. Положення про судоустрій РСФРР [166, Зб. № 1, с. 1438]. Внаслідок проведеної реформи до загальної судової системи РСФРР увійшли народні, губернські суди і Верховний суд. Верховний трибунал при ВЦВК було реорганізовано у Верховний суд РСФРР (з грудня 1922 року – Верховний суд СРСР), Військову колегію Верховного трибуналу перейменовано на Військову колегію Верховного суду, організація якої визначалась ст. 65 Положення про судоустрій.

Поряд з системою народних судів тимчасово створювалась система спеціальних судів для розгляду справ спеціальних категорій – військові трибунали при військових округах, фронтах, корпусах та дивізіях, а в особливий період воєнного часу могли створюватись військові трибунали армій, укріплених районів і відділи корпусних трибуналів при діючих дивізіях. Слід зауважити, що відповідно до «Положення про судоустрій» вперше на законодавчому рівні назву «революційні військові трибунали» було змінено на «військові трибунали».

28 травня 1922 р. відповідно до рішення ВЦВК у складі НКЮ було засновано органи прокуратури, у тому числі військової, та було затверджене «Положення про прокурорський нагляд». Посади військових прокурорів запроваджувалися при військових трибуналах лише там де не було загальних територіальних органів прокуратури. На інших територіях виконання прокурорських функцій у військових трибуналах покладалося на територіальну прокуратуру. Військові прокурори підпорядковувались помічнику прокурора Військової колегії Верховного суду. Таким чином, з моменту виникнення прокуратури законом було визначено основні функції цієї інституції: нагляд за правильним і однаковим розумінням і застосуванням всіма громадянами, установами, організаціями та підприємствами

законів радянської держави, а у разі їх порушення – у прийнятті заходів до відновлення законності, а також боротьба з кримінальними злочинами [118, с. 21–23].

Після проведення судової реформи 1922 р. замість трьох систем, що діяли раніше (*народні суди, революційні трибунали, революційні військові трибунали*), залишилися дві (*загальні суди і військові трибунали*). Отже, до утворення СРСР було завершено побудову нової радянської судової системи, в якій почали функціонувати військові трибунали, призначені для забезпечення оперативної боротьби із злочинами в армії і на флоті, надання допомоги командуванню у зміцненні законності, військового правопорядку та підтримці військової дисципліни. На певний час військова юстиція із спеціального репресивного органу фактично була перетворена на спеціалізовані судові органи, що здійснювали судочинство у збройних силах та розглядали справи про військові та найнебезпечніші державні злочини.

У договорі «Про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 30 грудня 1922 р., серед іншого, були зафіксовані концептуальні засади: *«з метою утвердження революційної законності на території СРСР та об'єднання зусиль союзних республік по боротьбі з контрреволюцією, створюється при ЦВК СРСР Верховний суд з функціями верховного судового контролю»* [126, с. 12].

З утворенням СРСР система військової юстиції та її компетенція визначались низкою нормативно-правових актів, зокрема: Положенням про Верховний суд СРСР від 23 листопада 1923 р. [185, с. 168–175], Постановою ЦВК СРСР від 1 серпня 1924 р. «Про мілітаризацію військової колегії Верховного суду СРСР» [166, Зб. № 2, с. 123], Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру, затвердженому Постановою ЦВК і РНК СРСР 20 серпня 1926 р. [166, Зб. № 2, с. 1002], «Основами судоустрою СРСР і союзних республік» від 29 жовтня 1929 р. Згідно із ст. 21 Основ судоустрою СРСР військові трибунали створювались для розгляду справ про військові злочини, а у виняткових випадках за постановою уряду вони могли розглядати й інші злочини. Загальне керівництво військовими трибуналами покладалось на Верховний суд СРСР, а безпосереднє – на його

Військову колегію. Таким чином, військові трибунали стали загальносоюзною гілкою судової системи.

Після організації Верховного суду виникла нагальна необхідність на законодавчому рівні більш докладно визначити структуру, функції, права та обов'язки військової прокуратури, оскільки попередніми нормативно-правовими актами діяльність цієї структури не була врегульована [118, с. 31]. Зазначимо, що питання вирішено «Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру», затвердженим Постановою ЦВК і РНК СРСР ще 20 серпня 1926 р. [166, Зб. № 2, с. 1002]. Згідно із ст. 2 Положення загальне керівництво діяльністю військових трибуналів здійснював Верховний суд СРСР, а безпосереднє – Військова колегія Верховного суду СРСР, яка водночас стала касаційною інстанцією для всіх військових трибуналів. Сама система військових трибуналів залишалась без змін. Положення вносило ясність у діяльність військових прокуратур. Було визначено, що це самостійна система органів при Прокуратурі Верховного суду СРСР. Військові прокурори і їх помічники працювали при військових трибуналах військових округів, фронтів, окремих армій і флотів. Згодом, відповідно до Постанови ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1929 р. «Про зміни і доповнення до «Положення про військові трибунали і військову прокуратуру», слідчий апарат із системи військових трибуналів був переданий у підпорядкування органів прокуратури [166, Зб. № 2, с. 1600].

За результатами проведеного аналізу слід підкреслити, що Положення 1926 р., порівняно з нормативно-правовими актами періоду громадянської війни, значно звузило юрисдикцію військових трибуналів. Як зазначалося, більшість загальнокримінальних справ військовослужбовців підлягали розгляду загальними судами, а справи цивільних осіб – військовими трибуналами лише за скоєння злочинів у місцевостях, де були відсутні загальні суди. У цілому підсудність справ військовим трибуналам була встановлена законодавцем, виходячи із специфіки діяльності цих органів в умовах мирного часу.

Наступний період з 1929 по 1941 рр. відомий як період формування і укріплення тоталітарного режиму радянської держави на чолі із Й. Сталіним, час

прискореної індустріалізації економіки, насильницької колективізації сільського господарства та зміцнення обороноздатності країни. Беззаперечне підкорення міського і сільського населення країни заходами примусу, застосування найсуворіших заходів покарання за найменшу провину, на думку Сталіна і його оточення, могли вирішити у найкоротші терміни вказані завдання. Це час, коли в суспільній і професійній свідомості населення насаджувалась і стверджувалась концепція, згідно з якою всі труднощі, невдачі й провали в економічному розвитку і особливо в промисловості, численні аварії, вибухи й інші надзвичайні події пояснювались результатом диверсій і шкідництва з боку внутрішніх контрреволюційних сил. Між тим, зовнішньополітична обстановка залишалась для СРСР складною. Із приходом до влади у 1933 р. в Німеччині фашистів посилилась загроза світової війни. За цих умов необхідно було зміцнювати оборонний потенціал країни та його матеріальну основу – економіку. За таких умов роль судових і позасудових органів як ефективного силового інструмента посилювалася. Почалось поступове збільшення підсудності справ військовим трибуналам в мирний час, а питання їх діяльності стали регулюватися не тільки законодавчими актами, а й постановами Пленуму Верховного суду СРСР, а також рішеннями органів виконавчої влади (НКЮ, ЦВК і ін.), які приймались в основному, виходячи із політичних інтересів правлячої верхівки.

1937 – 1938 роки увійшли в історію як час масових безпідставних репресій. Придушення «контрреволюційних заколотів», забезпечення швидкої колективізації, розкуркулювання та ін. покладалися на військові трибунали військ ОДПУ СРСР, засновані у 1932 р. (*з липня 1934 р. – НКВС СРСР*) [196, с. 283].

Паралельно з органами військової юстиції створювались органи позасудової репресії: Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ та «трійки». На розгляд Особливої наради, відповідно до директиви Верховного суду СРСР від 7 березня 1935 р., направлялися справи у випадку, коли було недостатньо підстав для винесення обвинувального вироку [197, с. 84–85]. Крім Особливої наради, позасудові репресії здійснювали «особливі трійки», створені наказом НКВС СРСР від 17 вересня 1938 року. Існувала також «вища двійка» та «наглядова трійка»

Верховного суду СРСР, а на рівні краю чи області у 1935–1938 рр. діяли «трійки» при НКВС [95, с. 102]. Вони мали необмежені судові функції, як правило, виносили лише один вид покарання – розстріл, навіть без виклику на розгляд справи самого обвинуваченого. Створення та діяльність позасудових органів не ґрунтувалася на законі, що суперечило Конституції СРСР, спотворювало й нівелювало законодавство. В основному їх роль зводилася до боротьби з політичними опонентами правлячого режиму Й.Сталіна.

До кінця 30-х років ХХ століття назріла необхідність реорганізації судової системи, причинами якої насамперед стали знищення політичних опонентів Сталіна і утвердження особистої влади «вождя», а також необхідність удосконалення адміністративно-командного управління у новоствореній партійно-повновладній ідеологічній системі.

У Конституції СРСР 1936 р. уперше на рівні базового, фундаментального законодавства держави декларувалися принципи організації і діяльності радянської судової системи. Встановлювалося, що правосуддя у СРСР повинно здійснюватись тільки судовими органами: Верховним судом СРСР, Верховними судами союзних республік, крайовими і обласними судами автономних республік, окружними судами, спеціальними судами СРСР, створеними за постановами Верховної Ради СРСР, народними судами.

У процесі запланованої реорганізації судової системи була розпочата робота над новим проектом створення Головного військового суду в складі судової системи СРСР та виведення з Верховного суду СРСР Військової колегії, з реорганізацією її у Військовий трибунал СРСР. 30 червня 1938 року Сталіну був наданий проект Постанови РНК СРСР «Про реорганізацію органів військової юстиції», в якому пропонувалось ліквідувати Військову колегію Верховного суду СРСР та створити Головний військовий суд, при Народному комісаріаті ВМФ – Головний військово-морський суд, при НКВС – спецсуд НКВС. На ці суди планувалось покласти керівництво діяльністю підпорядкованих їм військових трибуналів округів, армій, флотів, спецсудів НКВС за належністю. Однак цей проект не схвалив Сталін [149, с. 34].

У серпні 1938 року Верховною Радою СРСР був прийнятий закон «Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік». Цим законодавчим актом були закріплені положення про єдиний та рівний для всіх суд, спільне для всіх судів законодавство, незалежність суддів, участь народних засідателів, виборність суддів, а також про здійснення правосуддя тільки судом. Уся судова система поділялась на союзні й республіканські судові органи. До союзних відносилися Верховний суд СРСР і спеціальні суди СРСР, до республіканських – верховні суди союзних республік, крайові і обласні суди, суди автономних республік і областей, окружні суди, народні суди. Військові трибунали – спеціальні суди СРСР. До судових засідань судових органів обов'язково запрошувались виборні народні засідателі.

У ході проведення військової реформи відповідно до Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок» Верховна Рада СРСР 1 серпня 1939 року затвердила нову організаційну структуру Збройних сил СРСР [188, с. 177–186], до якої входили: Робітничо-селянська Червона армія, Робітничо-селянський військово-морський флот, Прикордонні і Внутрішні війська НКВС СРСР.

Наприкінці 1938 р. загальна кількість репресій знизилася. На підставі Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», були ліквідовані всі позасудові трійки, крім Особливої наради при НКВС СРСР [152, с. 3–8].

Створення і подальший розвиток прикордонних військ НКВС СРСР у складі Збройних Сил зумовило, як зазначалося, створення самостійної гілки військової юстиції – військових трибуналів військ НКВС СРСР.

Постановою РНК СРСР від 15 червня 1939 року було затверджене «Положення про Народний комісаріат юстиції СРСР», згідно з яким одним із завдань НКЮ СРСР було створення спеціальних судів, контроль за ними і надання керівних вказівок щодо організації та покращення їх роботи, підготовка і перепідготовка кадрів для всієї системи юстиції [167]. Так, при НКЮ СРСР було організовано Управління спеціальних судів СРСР, в яке входив відділ військових трибуналів. Таким чином, функції управління військовими трибуналами були розмежовані між Військовою колегією Верховного суду СРСР та НКЮ СРСР. Постанова РНК СРСР від 13 червня

1940 року внесла зміни в структуру НКЮ СРСР [72, с. 108–109]. Управління спеціальних судів було ліквідовано, натомість створене Управління військових трибуналів, а з жовтня 1940 р. також відділ військових трибуналів військ НКВС.

Правляча верхівка СРСР вимагала від усіх державних органів, а отже, і від органів військової юстиції, беззаперечного виконання усіх завдань та заходів, спрямованих на утримання встановленого в країні державного режиму. Такі завдання зумовили специфічний розвиток компетенції та каральної спрямованості військово-судових органів. Будь-які невдоволення населення запровадженими урядом заходами, що стосувалися різних сфер життєдіяльності, сприймалися як «контрреволюційна» діяльність та жорстоко каралися – аж до розстрілу. Це створювало атмосферу всепокори та страху в суспільстві, а військові трибунали сприймалися як каральні органи.

Напередодні Другої світової війни 23 серпня 1939 р. між СРСР та Німеччиною було підписано пакт про ненапад та додатковий протокол про розподіл та сфери впливу на території Польської держави [172]. З історичного погляду, зближення і правове оформлення відносин СРСР з Німеччиною було логічним наслідком розвитку міжнародної обстановки, зовнішньої та внутрішньої політики радянського уряду того часу. Пакт про ненапад і таємний протокол до нього про розподіл сфер впливу між Німеччиною та СРСР відкрили шлях Німеччині для нападу на Польщу та початку Другої світової війни.

Невдовзі під приводом проведення навчальних військових зборів відповідно до цілком таємного наказу НКВС СРСР від 8 вересня 1939 р. № 001064 [152, с. 70–73], до збройних сил Німеччини приєдналася Червона армія, розпочавши 17 вересня бойові дії проти Польщі. Перед вступом Червоної армії на західноукраїнські землі, що перебували під владою Польщі, партійним керівництвом СРСР та УРСР заздалегідь була розроблена концепція наступальних «оперативних» заходів, проведено навчання запасних контингентів у шести військових округах СРСР, на базі Київського особливого військового округу створено Український фронт на чолі з командувачем – командармом 1-го рангу С.К. Тимошенком. Окреслювалося поле діяльності, наказувалося арештувати найбільш реакційних

представників урядових адміністрацій, керівників контрреволюційних партій; розгорнути слідство у справах представників опозиційних до радянської влади кіл. Останніх наказувалося «арештовувати негайно» [152, с. 80–81]. Арешти нелояльного до радянської влади населення мали виконувати війська Київського особливого військового округу (КОВО)* та обласні управління НКВС, але фактично це здійснювали оперативно-чекістські групи, що прямували за армійськими частинами та дорожньо-транспортні відділи НКВС Ковельської і Львівської залізниць [152, с. 73]. Особливі відділи також «опікувалися» не лише військовими, але й цивільним населенням.

Війська Червоної армії протягом 20 – 21 вересня 1939 р. після зайняття міст Гродно, Львів, Вільно, Кобрин, Сарни, Люблін вийшли на річки Західний Буг і Сян, де зупинилися. Між СРСР і Німеччиною 28 вересня 1939 р. було укладено договір про дружбу і кордони. За цим договором до складу СРСР відійшла більшість території Західної України, внаслідок чого кордони СРСР та УРСР просунулися на захід на 250 – 350 км [152, вступ].

Організовані ВКП(б) Народні збори Західної України у Львові 26 – 28 жовтня 1939 р. одноголосно прийняли декларацію про встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання її з радянською Україною, а після прийняття закону від 1 листопада 1939 р. на території УРСР утворилося шість нових областей: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська, Тернопільська [188, с. 21].

Спираючись на таємну домовленість із Німеччиною (п. 3 зазначеного вище протоколу), радянське керівництво 26 червня 1940 р. виступило із заявою до уряду Румунії про необхідність мирного вирішення питання про повернення Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини, населених переважно українцями. 28 червня 1940 р. румунський уряд погодився передати СРСР Бессарабію і Північну Буковину, а 2 серпня 1940 р. рішенням Верховної Ради СРСР Північна Буковина і Південна Бессарабія увійшли до складу УРСР [188, с. 22]. Після возз'єднання у

* Наказом НКО від 14 листопада 1939 р. Український фронт було знов реформовано у Київський особливий військовий округ.

складі УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії (Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського) населення УРСР збільшилося на 8,8 млн. і станом на червень 1941 р. становило майже 41,7 млн. жителів, а її територія збільшилась на 565 тис. кв. км.

Процес переміщення досить великих мас населення до УРСР з тієї частини Польщі, що за пактом Молотова–Ріббентропа відійшла до Німеччини, розпочавшись у вересні 1939 р., тривав і у наступні місяці. Більшість із тих, хто легально й нелегально перетинав новий «радянсько–німецький» кордон у бік СРСР, становили громадяни, які через різні обставини не бажали чи не могли залишатися у фашистській зоні окупації: українці – солдати колишньої польської армії та євреї, які були змушені залишати свої домівки. Ще одну групу біженців, але вже з Румунії, складали жителі Бессарабії і Буковини, які не бажали служити у румунській армії. Вже станом на 31 жовтня 1939 р., за даними штабу прикордонних військ НКВС Київського округу, було зареєстровано значну кількість біженців, які перейшли на радянську територію: з боку Польщі – 9121 ос., а на кордоні з Угорщиною – 1024 та з Румунією – 618 осіб [152, с. 118].

Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР стало приводом для чергових заходів щодо чистки нових територій від «соціально-небезпечного елемента», якого, на думку функціонерів радянської влади, там було безліч. 2 березня 1940 р. відповідно до постанови № 289–127 розпочались масові операції із виявлення членів родин польських військовополонених, які перебували у таборах і в'язницях, колишніх офіцерів армії, а також співробітників польських тюрем, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців із Польщі, які перебували під німецькою окупацією і тих, хто виявив бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту гітлерівцями територію, але отримав від німецької адміністрації відмову. У вказану категорію потрапили також діячі українських громадських і політичних об'єднань (ОУН, КПЗУ та ін.), заможні селяни, які володіли земельними угіддями в розмірі 5 га у приміській зоні, 7 га в сільській та 10 га – у гірській місцевості, а також родини, які залишилися без годувальника (за підозрою, що ті були заарештовані або втекли до німецької зони окупації). У цілому

кількість таких «неблагонадійних елементів» становила до 25 тис. родин [180, с. 43–44]. Наступним кроком у цьому напрямку стала пропозиція НКВС СРСР від 7 березня 1940 р. виселити до 15 квітня 1940 р. в райони Казахстану терміном на 10 років всіх членів родин перерахованих вище категорій репресованих осіб [152, с. 160]. Соціальне й політичне минуле, а також тогочасна громадянська позиція й ставлення до нової влади поляків та українців західноукраїнських земель – такою була головна мотивація для швидкого й кардинального визначення долі людей. До літа 1941 р. радянські правоохоронні та судові органи охопили своєю увагою всі верстви населення, які становили найменшу загрозу для радянської влади на західних кордонах УРСР.

Загалом, необхідно визнати, що платою за сумнівні соціальні експерименти, здійснювані радянською владою на територіях, що увійшли до складу УРСР, стала справжня гуманітарна катастрофа, яка розпочалась з часу входження Червоної армії. Все це не лише призводило до величезних людських втрат та демографічних змін, а й викликало міжетнічні загострення. Наслідком короткотермінового правління стали серйозні зміни у настроях основної маси західноукраїнського населення – несприйняття радянської моделі української державності, яке доволі швидко переросло у антирадянські і навіть пронимецькі настрої. Останнє не могло не позначитися з початком агресії Німеччини проти СРСР.

Ще до Другої світової війни в результаті масових репресій 1937–1938 рр. виникла нестача кадрів у ЧА і ВМФ. Було репресовано майже 45 тисяч командного складу. Загалом, з 454 осіб вищого командного складу Червоної армії було розстріляно 350 осіб (це становить 77 %), із 853 осіб середнього командного складу 625 чоловік (або 73 %) розстріляно [206, с. 456].

Закон «Про загальний військовий обов'язок», прийнятий 1 вересня 1939 р., мав забезпечити поповнення Збройних сил. Він декларував зняття всіх класових обмежень для служби в ЧА. Але на практиці молодь з депортованих родин, як і раніше, не призивалася до Червоної армії, оскільки військкомати на місцях керувалися відповідними вказівками свого вищого керівництва та ст. 30 нового Закону про загальний військовий обов'язок. На відміну від попередніх аналогічних

законів (1925 та 1930 рр.), у ньому, як і в Конституції 1936 р., декларувалася абсолютна рівність усіх громадян, незалежно від віросповідання та соціального становища. Утім, у документі окремо зазначалося: «Арештовані особи, заслані та вислані, а також позбавлені судом виборчих прав, під час відбуття покарання не призиваються до армії та флоту» [188, с. 177]. Отже, масовий призов дітей «розкуркулених» був практично неможливий. До того ж, цю дискримінацію пролонгували відповідною вказівкою Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р., прирівнявши їх до категорії засланих і висланих осіб, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються» [60, с. 6].

Зміни стосувались системи комплектування особового складу (з територіальної на кадрову), призывний вік знизився з 21 до 19 років, а для тих, які закінчили середню школу – до 18 років; збільшилися терміни проходження військової служби рядового та сержантського складу в сухопутних військах і авіації до 3-х років, а на флоті до 5-ти; вік перебування в запасі зріс до 50-ти років. Завдяки цим заходам чисельність Збройних сил сягнула до 5 млн. 427 тис. осіб [206, с. 146].

Істотне збільшення Збройних сил зумовило потребу відповідної кількості військових юристів. До 1936 р. системи військово-юридичної освіти в СРСР не було створено, а поповнення лав військових юристів здійснювалось за рахунок осіб, які отримали відповідну освіту в цивільних юридичних навчальних закладах. Для виправлення такого становища відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 17 червня 1936 р. було утворено Військово-юридичний факультет РСЧА при Всесоюзній правовій академії. У листопаді 1939 р. Військово-юридичний факультет було реорганізовано у Військово-юридичну академію (ВЮА) РСЧА. Академія комплектувалася тільки офіцерами, які мали стаж практичної роботи на посадах командного, політичного або військово-юридичного складу. Такий принцип комплектування зберігався протягом всього періоду існування академії [109].

У 1940 році керівництвом країни було прийнято рішення щодо розробки нового Положення про військові трибунали замість застарілого Положення 1926 року [80, с. 173, 179]. Робота над цим правовим актом тривала до початку нападу

фашистської Німеччини на СРСР й закінчилась прийняттям «Положення про військові трибунали у місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій» від 22 червня 1941 р.

До кінця 1940 р. Німеччина та її союзники в результаті завчасно проведеної мобілізації із залученням великої кількості людських і матеріальних ресурсів створили міцну армію. Задуми А. Гітлера щодо війни проти Радянського Союзу зводились до знищення і перетворення східноєвропейських територій в колонію Німеччини. Україна розглядалась як один з головних центрів постачання ресурсів для Третього рейху. План нападу на СРСР, підписаний Гітлером 18 грудня 1940 р. як директива № 21 «План Барбаросса», зводився до того, щоб перемогти Радянський Союз в одній швидкоплинній кампанії. Група німецьких армій «Південь» мала швидко окупувати Україну та оволодіти Донецьким басейном.

Німецьке командування вважало, що на території України дислокувалося близько 48 дивізій Червоної армії, а насправді тільки на території Київського особливого військового округу їх було 95 [87, с. 8–9].

Радянська розвідка регулярно інформувала керівництво СРСР про підготовку та можливі строки нападу фашистської Німеччини, але сталінська верхівка ігнорувала цю інформацію [229, с. 85–86]. Проте реальні події на кордоні СРСР вимагали прийняття рішучих дій до підвищення боєготовності військ.

Проект Плану стратегічного розгортання Збройних сил на випадок війни з Німеччиною був представлений керівництву країни на початку травня 1941 року [103, с. 101]. Цей документ не був підписаний ніким з вищого керівництва країни. У ньому пропонувалося «атакувати німецьку армію в той момент, коли вона перебуватиме у стадії розгортання» [134, с. 6]. Противника передбачалось розбити на «ворожій території малою кров'ю». Завдання щодо оволодіння територіями суміжних суверенних держав не ставилося, що свідчило про відсутність агресивних намірів стосовно Німеччини та її союзників. Однак пропозиція керівництва

Наркомату оборони* та Генерального штабу про превентивний удар викликала негативну реакцію Сталіна Й.В., який до початку війни сподівався на те, що Гітлер дотримуватиметься умов мирного договору. Як результат – до літа 1941 р. стратегічна оборона на західному театрі воєнних дій так і не була організована.

На той час на території України були зосереджені військові формування у складі трьох військових округів: Київського особливого, Харківського та Одеського, а також Чорноморського флоту.

Війська Київського особливого військового округу дислокувалися на території Київської, Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Тернопільської, Рівненської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Чернівецької областей. Штаб округу знаходився в Києві, а запасний командний пункт – в м. Тирасполі [111, с. 12]. До Київського особливого військового округу входили 5, 6, 12 і 26 армії та інші військові формування. Харківський військовий округ був розташований на території Харківської, Сталінської (нині – Донецької), Чернігівської, Полтавської, Ворошиловградської (нині – Луганської) і Сумської областей [111, с. 9–10]. Одеський військовий округ був утворений наказом народного комісара оборони СРСР від 11 жовтня 1939 року № 0157 з дислокацією управління округу в м. Одеса. До складу Одеського військового округу було віднесено території Молдавської РСР, Кримської АРСР, Дніпропетровської, Запорізької, Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської і Кіровоградської областей УРСР [111, с. 5]. На базі управління і військ Одеського військового округу були сформовані окрема 9 і 51 армія (у Криму), Приморська група військ Південного фронту (пізніше — Приморська армія) та інші. Управління Одеського військового округу, політичне управління округу, військова прокуратура і військовий трибунал були сформовані за штатом Закавказького військового округу (№ 2/900–Х1, 2/902–В, 2/ 916 і 2/ 317) [183, с. 208].

О 3-й годині 30 хвилин 22 червня 1941 року по всій лінії радянсько-німецького кордону регулярні війська Німеччини відкрили вогонь по місцях зосередження

* до 1934 р. – Народний комісаріат по військових і морських справах, який був скасований після затвердження Положення про НКО СРСР (Постанова ЦВК і РНК СРСР № 112–2618–450 с від 22.11.1934 (33 СРСР, 1934, № 58, с. 430, 431).

прикордонних військ Червоної армії, прикордонних заставах, укріплених районах. Україна з першої хвилини війни опинилась в епіцентрі кривавих боїв.

З початком гітлерівської агресії у зв'язку з необхідністю концентрації усіх сил та ресурсів країни для розгрому ворога була проведена централізація державного управління. Президією Верховної Ради СРСР видавалися найважливіші правові акти: про мобілізацію, про введення воєнного стану, акти про створення нових, у тому числі і надзвичайних, державних органів, про структуру Збройних сил тощо.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року на всій території УРСР був введений воєнний стан, який передбачав особливий правовий режим – оперативне і радикальне регулювання всіх функцій держави та життєдіяльності суспільства. Він передбачав значне розширення повноважень військової влади, застосування надзвичайних заходів із забезпечення державної безпеки, мобілізації значних людських ресурсів та економічного потенціалу країни на відсіч агресії. Такими повноваженнями і практично абсолютною владою був наділений Державний комітет оборони (ДКО), сформований 30 червня 1941 р. Ніколи ще – ні до, ні після війни – у країні не було органу з такими необмеженими правами і не передбаченого Конституцією СРСР. Постанови ДКО мали силу законів воєнного часу. Партійні, радянські, господарські, військові та громадські організації, всі громадяни СРСР були зобов'язані їх неухильно виконувати. Власного розгорнутого апарату ДКО не мав, а діяв через партійні й державні органи та громадські організації. Для оперативного вирішення питань на фронтах, у військово-промислових наркоматах і відомствах, у багатьох республіках, краях і областях, на найважливіших підприємствах і будівництвах засновувалися посади уповноважених ДКО, які контролювали виконання його рішень. При ДКО за потребою утворювалися спеціальні комітети і комісії.

З початком нацистської агресії військові округи, зокрема дислоковані на території УРСР, було реорганізовано у фронти. Відповідно до наказу НКО СРСР 22 червня 1941 р. на базі КОВО утворено Південно-Західний фронт (*діяв до 12 липня 1942 р.*) у складі 5, 12, 26 армій, а пізніше 3, 9, 13, 21, 28, 37, 38, 40, 57, 61 армії. Командувачем Південно-Західного фронту було призначено генерал-полковника

М. Кирпоноса [234]. 25 червня 1941 р. на базі Одеського військового округу наказом НКО СРСР 23 червня 1941 р. утворено Південний фронт (*діяв до 28 липня 1942 р.*). До складу фронту увійшли 9, 18 армії та 9 окремих стрілецьких корпусів. В подальшому до нього входили 6, 12, 24, 37, 51, 57 армії. Командувачем Південного фронту став генерал-лейтенант І. Тюленєв [235].

На території України поряд з військами Південного фронту оборонні бої вели війська Чорноморського флоту на чолі з командувачем віце-адміралом Ф.С. Олександровим. До складу Чорноморського флоту також входили Дунайська та Азовська військові флотилії і 4-й Чорноморський загін прикордонних кораблів НКВС [20].

Протягом липня–жовтня 1941 р. на радянсько-німецькому фронті тривали кровопролитні бої. Збройні сили СРСР були не готовими до оборони. Тактична невідповідність командирів, низький рівень бойової підготовки військ призвели до того, що Червона армія на всіх фронтах терпіла поразку й вимушена була перейти до стратегічної оборони. У цілому обстановка для радянських військ стала вкрай важкою, управління військами втрачено.

У першій половині вересня 1941 р. німецькі війська в районі Києва оточили чотири армії Південно-Західного фронту, й останній мусив відійти углиб території на 250 – 300 км. Маючи кількісну перевагу над противником, радянські війська не змогли перешкодити оточенню, розгромити ударне угруповання Вермахту і перенести бойові дії на його територію, як це планувалося раніше. Передусім, слід наголосити на тому, що жоден із статутів РСЧА (до 1942 р.) не передбачав, а відтак – і не прописував можливі обставини оточення та виходу з нього, позаяк подібні стратегічні провали прогнозувалися лише для армії противника. Наступальна концепція ЧА, закріплена у статутних армійських документах, ретрансльована через пропаганду війни «на чужій території і малою кров'ю», була успішно реалізована на початку Другої світової війни у 1939 – 1941 рр. Але вже невдовзі – у безпосередній сутичці з Вермахтом вона виявилася неефективною.

У тринадцяти «котлах» 1941 – 1942 рр. Червона армія втратила майже всі боєздатні частини першого ешелону, мільйони бійців та командирів. На території

України в 1941 р. у великих оточеннях в районі Умані, під Києвом та Мелітополем, противник ліквідував основні ударні угруповання РСЧА, зосереджені в Україні напередодні війни з Німеччиною. На думку багатьох сучасних військових істориків, втрати і поразки 1941 р. значною мірою були зумовлені нездатністю вищого військового командування та особисто Й. Сталіна відмовитися від доктрини наступальної війни.

Одним з прикладів такого стратегічного прорахунку стала оборона Києва, яка закінчилася оточенням і ліквідацією чотирьох армій Південно-Західного фронту (ПЗФ). Сотні тисяч бійців і командирів були «затиснуті» на лівобережних територіях сучасних Київської, Полтавської, Черкаської і Чернігівської областей. Всього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, з них 58 895 – командного складу [127, с. 85].

16 жовтня 1941 року радянські війська залишили Одесу, але змогли закріпитися у Севастополі, який обороняли тривалий час. Протягом літа–осені 1941 року німецькі війська та їх союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим. Не окупованими в Україні залишились лише східні райони Харківської області і частина Донбасу і кримської землі біля Севастополя. В умовах штормової погоди і переваги ворожої авіації радянські війська 25 грудня 1941 – 2 січня 1942 р. здійснили Керченсько-Феодосійську десантну операцію й витіснили противника з Керченського півострова, але були зупинені на Ак-Монайських позиціях та інших напрямках. Гітлерівському командуванню вдалося до весни 1942 р. збільшити чисельність військ на Східному фронті, а радянські війська через зимовий наступ були вкрай виснаженими. Незважаючи на це, радянські війська 12 травня 1942 р. отримали наказ перейти до наступу на Харківському напрямку, який закінчився поразкою. Внаслідок цього в полон потрапило близько 240 тис. осіб. У травні 1942 року радянські війська були витіснені з Керченського півострова. Після героїчної 250-денної оборони 4 липня 1942 р. Севастополь довелось здати ворогу. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили Свердловськ Ворошиловградської області. Після цього вся територія України опинилась під окупацією фашистської Німеччини [147].

Внаслідок невдач Червоної армії морально-психологічний стан військ погіршився, що призвело до зростання фактів дезертирства серед військовослужбовців. Дезертирство сягнуло таких масштабів, що на боротьбу з ним були залучені органи НКВС та загороджувальні загони, створені 27 червня 1941 р. Окрім інших завдань (виявлення та взяття під варту диверсантів, ворожих парашутистів, охорони складів з продовольством і боєприпасами), на них покладалося і завдання із затримання оточенців, які виходили з чергового «котла». У перший місяць війни керівництво НКВС СРСР виявило невдоволення рівнем ефективності загороджувальних загонів, тому було ухвалено рішення про створення паралельних структур з такою ж назвою, але з ширшими повноваженнями і радикальнішими засобами впливу, зокрема і на відступаючі військові частини. 5 вересня 1941 р. директивою Ставки ВГК № 001650 спочатку лише командувачу Брянським фронтом А.І. Єременко, а 12 вересня того ж року й іншим воєначальникам такого рівня, у т.ч. і головнокомандувачу військами Південно-Західного напрямку, наказувалося до 18 вересня створити загороджувальні загони у стрілецьких дивізіях, яким приписувалося «не допускати самовільного відступу частин, а у разі втечі зупиняти, застосовуючи при необхідності зброю» [154, с. 411–412; 155, с. 85–86].

Такі ж функції, як і загороджувальні загони, мали війська НКВС, які діяли у прифронтовій смузі. Із доповідної записки Наркомата внутрішніх справ СРСР до ДКО про наслідки таких заходів дізнаємося, що станом на 1 квітня 1942 р. було затримано 842432 осіб, у т.ч.: 3869 оточенців, які підлягали фільтрації [156, с. 383–384].

Відповідно до норм міжнародного права, зокрема Гаазьких конвенцій про закони і звичаї сухопутної війни від 18 жовтня 1907 року [123], на окупованій німецькими військами території повинно було діяти радянське право. Однак німці не зважали на міжнародні норми у всьому, тому практично жоден радянський громадянин не міг вважати себе захищеним радянськими законами на території, захопленій ворогом.

Початок нацистської агресії спричинив суттєві зміни у діяльності територіальних судів і органів прокуратури на території УРСР. У зв'язку з передислокацією військ та формуванням нових військових з'єднань необхідною умовою для ефективної протидії злочинності на фронті та на всій території УРСР було розширення мережі саме військово-судових органів, які мали розглядати всі справи про злочини проти оборони, громадського порядку і державної безпеки, а також про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, скоєні цивільними особами. Закономірно, що цивільні суди не могли виконувати таких завдань. Крім того, більшість із них встигли евакуюватися в тил, про що може свідчити доповідна записка головного військового прокурора ЧА за жовтень 1941 р. про злочинність серед цивільного населення за справами, підсудними військовим трибуналам: *«Органи місцевої влади м. Чистяково Сніжнянського району втекли, залишивши район напризволяще. В м. Новошахтинськ зареєстровано втечу міськвоєнкома Дубянського. В Сталінській області з м. Горлівка 22 жовтня 1941 р. втекли усі керівні працівники, залишивши населення напризволяще... в м. Орджонікідзе 22 жовтня з керівників місцевих радянських і партійних органів нікого не залишилось, за виключенням начальника міської міліції і начальника райвідділу НКВС... Призовом ніхто не займався, оскільки міський військовий комісар евакуювався ще 20 жовтня [41, арк. 68–69].* Такий стан справ спостерігався і на інших територіях України.

Процес розбудови «дієвої» системи військової юстиції, яка мала навести лад насамперед у військах, відбувався в дуже складних умовах. Розроблені раніше мобілізаційні плани з початком війни переважно були порушені; військово-юридичний склад запасу, приписаний до військових трибуналів, своєчасно і повністю відмобілізувати не вдалося. Крім того, було виявлено ряд недоліків, у тому числі випадків приписки до них юристів запасу, які не відповідали кваліфікації судді (нотаріуси, юрисконсульты та ін.). На низький рівень підготовки військових юристів негативно вплинуло й те, що з ними не проводилась відповідна робота в мирний час [91, с. 37].

Тільки з вересня 1941 р. було розгорнуто формування нових трибуналів, необхідна кількість яких складала близько трьох тисяч працівників. Основними джерелами поповнення лав військових юристів у роки війни були: призов юристів із запасу та їх навчання на коротких навчальних зборах в органах військової юстиції Діючої армії та підготовка в ВЮА. Починаючи з червня 1941 р., навчально-виховний процес в академії було перебудовано відповідно до завдань воєнного часу. Крім чергового випуску слухачів академії у червні 1941 р., додатково у серпні було випущено 125 слухачів 4-го курсу. До того ж, у Діючу армію було направлено 280 слухачів курсів удосконалення військово-юридичного складу, частина командного і викладацького складу академії, ад'юнкти та чимало слухачів. Академія мала основний і військово-морський факультети, шестимісячні курси удосконалення офіцерського складу, а також спеціальні курси прискореної підготовки військових юристів із студентів – випускників цивільних гуманітарних вузів. У 1941 – 1942 рр. навчальний заклад комплектувався перемінним складом з осіб рядового, молодшого та середнього командного складу кадру і запасу, що мали загальну середню освіту і вік не старше 40 років, придатних за станом здоров'я до військової служби. В академію також приймалися жінки віком до 30 років, які мали юридичну освіту. Чисельність військових юристів за рахунок академії зросла порівняно з довоєнним періодом у п'ять разів (на 3000 осіб) [109].

Крім ВЮА, доукомплектування органів військової юстиції протягом всієї війни здійснювалося за рахунок осіб радянського партійного активу та армії, які не мали відповідної юридичної освіти. Для порівняння: на 22 червня 1941-го кількість військових суддів в СРСР складала 766 осіб, а у березні 1942 – вже 3735 [143, с. 39].

Наприкінці червня 1941 р. на базі військового трибуналу Київського особливого військового округу було утворено військовий трибунал Південно-Західного фронту у складі 44 трибуналів (6 армійських і 38 дивізійних) на чолі з головою – Ієвлевим Б.І.

У складі Південного фронту, який також вів бойові дії на території УРСР, був створений військовий трибунал Південного фронту з відповідною компетенцією. Головою трибуналу призначено корвійськюриста І.Й. Матулевича [2, с. 15].

На території УРСР з початку війни діяв також військовий трибунал Чорноморського флоту, військові трибунали окремих районів, військово-морських баз в Одесі, Миколаєві і військовий трибунал Дунайської військової флотилії. Пізніше були сформовані військові трибунали Керченської військово-морської бази, Азовської військової флотилії, військовий трибунал берегової оборони Головної бази Чорноморського флоту. Військовий трибунал Чорноморського флоту очолював напередодні і під час війни диввійськюрисст А.Д. Зайцев [91, с. 49–50].

Боротьбу зі злочинами на залізничних та водних шляхах вели військові трибунали залізниць (Південно-Західної, Південної, Одеської і Сталінської) та Дніпровського річкового басейну. Ці органи підпорядковувалися військовим трибуналам фронтів за територіальністю, а військовий трибунал Чорноморсько-Азовського басейну – військовому трибуналу Чорноморського флоту.

На території України діяв також військовий трибунал Українського округу НКВС, якому підпорядковувалися військові трибунали військ НКВС, що були створені в областях УРСР ще до початку вторгнення Вермахту на територію Радянського Союзу.

Військові трибунали, як і армійські підрозділи, на базі яких вони були створені, зазнали всю гіркоту важкого періоду відступу та поразок. Так, у вересні 1941 року військовий трибунал Південно-Західного фронту в районі Пирятина – Прилук потрапив в оточення біля с. Городище. Вся документація трибуналу була знищена, а особовий склад разом з військовими підрозділами відбивав атаки гітлерівців. У ході бою закінчились боеприпаси, і було прийнято рішення невеликими групами виходити з оточення. Одну групу очолив голова трибуналу фронту Б.І. Ієвлев, другу – член трибуналу М.П. Дмитрієв. З боями одна група вийшла в розташування радянських військ, іншій не пощастило. Вона опинилась в тилу ворога біля с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області, а у її складі і голова військового трибуналу Київського гарнізону В.О. Іванов, який отримав контузію. Не маючи можливості пробитися до своїх, Іванов вирішив долучитися до руху опору, де створив підпільну групу, яка в подальшому

організовувала диверсії проти окупантів, а згодом ця група була перетворена у партизанський загін [91, с. 45].

Поступове оточення України військами Вермахту зумовило зміни у цивільних судах. Обласні суди було реорганізовано у військові трибунали, а районні, міські й обласні прокуратури – у районні, міські й обласні військові прокуратури.

Виховані в політичній та юридичній атмосфері вседозволеності та нехтування закону в період масових репресій 1937 і 1938 рр. під час роботи у складі цивільних судів, трибуналів, трійок та особливих нарад, ці військові юристи у фронтових умовах продовжували каральну політику відповідними методами. Одягнувши військову форму, вони не тільки отримали можливість продовжувати сталінський терор, але й розширити його у фронтових умовах, де людське життя стало коштувати ще менше. Звичайно, не всі члени військових трибуналів були такими. Деякі виносили справедливі вироки. Але для суддів сталінського вишколу склалась особливо сприятлива обстановка в реалізації своїх попередніх схиблених поглядів на правосуддя, коли людина – ніщо, а режим та його концептуальні засади – все! Цю думку підтверджують спогади Якова Айзенштата про його роботу секретарем військового трибуналу Ворошиловградського гарнізону Південного фронту влітку 1942 р.: *«Червона Армія продовжувала відступати і їй належало в найближчі дні залишити німцям Ворошиловград.... Виникло питання, що робити з в'язницею, яка вцілент була заповнена ув'язненими. Переважна більшість з них становили військовослужбовці, засуджені за вироками військових трибуналів дивізій, корпусів і армій Південного фронту. Серед них були засуджені до розстрілу нижчестоящими військовими трибуналами, і ці справи повинні були розглядатися Військовим трибуналом Південного фронту. Було багато й таких ув'язнених, справи яких ще не були розглянуті взагалі, щодо яких не було проведено навіть слідства. Але часу на розгляд справ і проведення слідства не було. Потрібно було терміново вирішувати, що робити з людьми, які переповнювали в'язницю. Багатьох трибуналів, які винесли вироки, вже не було, бо німці в ході наступу розбили ці дивізії і корпуси. Всю роботу по «розчищенню» в'язниці І. Матулевич – голова військового трибуналу Південного фронту, провів за одну ніч. Він переглядав тюремні справи ув'язнених, в яких або*

була на цигарковому папері друкована копія вироку, або вироку ще не було, а була тільки така ж копія постанови про арешт або про притягнення до кримінальної відповідальності. Іноді зміст цього документа навіть важко було розібрати. Але побіжно глянувши на такий папірець, Матулевич в лівому верхньому куті дуже швидко робив дві різні резолюції. Одна означала розстріл, інша – направлення у штрафний батальйон. Що ... вразило в поведінці Матулевича, це його спокій, повна байдужість, з якою він ставив свої криваві й швидкі резолюції, супроводжуючи їх своїм підписом. Він виконував ці написи так, ніби займався рутинною бюрократичною роботою. На його обличчі не було жодних емоцій. Наступного дня багато сотень радянських солдатів і офіцерів були розстріляні за його нічними резолюціями [2, с. 15–19].

Історико-правовий аналіз передумов трансформації радянських органів військової юстиції на теренах України дає змогу виокремити основні періоди та особливості їх становлення і розвитку:

Перший: 1918 – 1922 рр. Період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на території України. Внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. та приходу до влади більшовиків у країні здійснювались кардинальні трансформаційні процеси, зумовлені поширенням радянської влади на територію України. Це період пошуку нових форм організації органів державної влади, суду, правоохоронних та інших органів. За цей проміжок часу військово-судові органи пройшли трансформацію від окремих місцевих військових судів при військових формуваннях, не пов'язаних із загальною судовою системою до самостійної гілки військової юстиції – системи військових трибуналів (спеціальних судів), підлеглих Верховному трибуналу при ВЦВК. Крім того, відбулась спроба у 1921 – 1922 рр. об'єднання військової юстиції з цивільною, яка виявилась неефективною.

Початок створення на території України надзвичайних органів – революційних трибуналів – 4 січня 1918 р. відповідно до Постанови Народного секретаріату України «Про введення народного суду» та прийнятого 23.01.1918 р. «Положення про революційні трибунали».

Революційні військові трибунали в Україні було започатковано 11 грудня 1918 р. згідно з Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про введення в Українській радянській армії особливих військових трибуналів».

Другий: 1922 – 1939 рр. З утворенням СРСР у 1922 р. було остаточно сформовано нову судову систему, до якої входили спеціальні суди – військові трибунали, які підпорядковувались центральному органу судової влади – Військовій колегії Верховного суду СРСР. Організація і діяльність органів військової юстиції визначалась "Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру" від 20 серпня 1926 р. У цілому підсудність справ військовим трибуналам була встановлена законодавцем, виходячи із специфіки діяльності цих органів в умовах мирного часу. Разом з тим період з 1929-го по 1939 рік визначається як період прискореної індустріалізації економіки і насильницької колективізації сільського господарства. За таких умов посилювалась роль військової юстиції та почалось поступове збільшення підсудності справ військовим трибуналам в мирний час, а питання їх діяльності почали регулюватися не тільки законодавчими актами, а й постановами Пленуму Верховного суду СРСР, а також рішеннями органів виконавчої влади (НКЮ, ЦВК і ін.), які приймались в основному, виходячи із політичних інтересів. У цей же час для придушення контрреволюційних закатів, забезпечення швидкої колективізації, розкуркулювання і ін. у 1932 р. були створені військові трибунали військ ОДПУ СРСР (з липня 1934 р. – НКВС СРСР), а також позасудові органи – Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ та «трійки» при управліннях міліції (травень 1935 р.).

Третій: 1939 – 1942 рр. Воєнний період. Відпрацьовувались нормативно-правові документи щодо перебудови системи органів військової юстиції на воєнний лад, що вилилось у прийнятті 22 червня 1941 р. Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій. В умовах війни на перший план вийшло головне завдання – оборона країни. За таких обставин значно збільшилась мережа військових трибуналів, ряд цивільних судів були перетворені на військові. Функціонували військові трибунали фронтів, флотів, округів, окремих армій, дивізій, корпусів, були створені військові трибунали військ

НКВС по охороні тилу відповідних армій, дивізій і бригад. Спеціальні суди залізничного і водного транспорту теж були реорганізовані у військові трибунали. Значно ширші повноваження отримала Особлива нарада НКВС СРСР.

Отже, можна зробити загальний висновок про те, що з початку існування радянської держави організація і завдання органів військової юстиції визначались залежно від політичної ситуації в країні. У мирний час організація і компетенція військової юстиції звужувалась, а у воєнний – розширювалась. Організація і діяльність військових судових органів в мирний час виявилась недієвою для застосування у воєнний час.

Система радянських органів військової юстиції, яка формувалася залежно від структури військ, у 1939 – 1942 рр. пройшла 2 етапи трансформації:

- розгортання органів військової юстиції в Західній Україні, Бессарабії та Північній Буковині, приєднаних до складу УРСР з початком Другої світової війни;
- переведення органів військової юстиції на роботу в умовах воєнного стану та зміна їх організації й чисельності з початком воєнної агресії Вермахту проти СРСР.

Аналіз трансформації органів військової юстиції з початком Другої світової війни виявив, з одного боку, факти героїзму окремих працівників в ході оборонних боїв, а з іншого – продовження практики масових репресій та повну неготовність до роботи в умовах війни.

2. 2. Військова юстиція у правовій системі держави

Проведене дисертаційне дослідження засвідчило, що військова юстиція посідала особливе місце в загальній судовій системі СРСР. Відповідно до ст. 102 Конституції СРСР і ст. 1 Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік, спеціальні суди мали загальносоюзне підпорядкування та не входили до судової системи УРСР, яка в свою чергу також була складовою частиною судової системи СРСР. Спеціальні суди створювалися за постановою Верховної Ради СРСР, а керівництво ними покладалося на Верховний суд СРСР. До спеціальних судів відносились військові трибунали та лінійні суди залізничного і водного транспорту. Таким чином, військові трибунали були одним із видів спеціальних судів у СРСР та діяли на всій території СРСР, у тому числі в УРСР.

Військова юстиція хоч і входила до загальної судової системи СРСР, але відрізнялась від інших її галузей низкою істотних особливостей. Насамперед тим, що органи військової юстиції, військове командування та органи політичної пропаганди підтримували тісний зв'язок в питаннях узгодженості дій з урахуванням вимог бойової обстановки.

Військові трибунали могли бути створені й поза межами СРСР, на територіях, зайнятих під час ведення бойових дій збройними силами СРСР, а також на територіях дружніх для СРСР держав, якщо там, згідно з договором, дислокувалися військові частини СРСР. Однак, якщо у першому випадку військовим трибуналам були підсудні справи за всіма злочинами, скоєними будь-ким, то у другому – військові трибунали могли розглядати справи винятково стосовно військовослужбовців ЧА і ВМФ.

Організація і завдання військових трибуналів визначалися перш за все Конституцією СРСР, яка була загальною для всіх судів відповідно до Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік. Але, виходячи із специфічних особливостей організації і діяльності військових трибуналів, для них було затверджено окремий нормативно-правовий акт – Положення про військові трибунали і військову прокуратуру від 20 серпня 1926 р. Основними завданнями військової юстиції були: забезпечення рішучої боротьби з прямими посяганнями на

соціалістичну державу, боротьба з розкрадачами соціалістичної власності, забезпечення прав військовослужбовців, захист від будь-яких зазіхань на права й інтереси державних установ, підприємств, колгоспів, кооперативних та інших організацій. Обов'язком військової прокуратури було спостереження за точним дотриманням законів в армії.

Вищою судовою інстанцією для всіх судових установ, у тому числі й військових трибуналів, як зазначалося, був Верховний суд СРСР. Функцію судового управління військовими трибуналами, як і інших судів, здійснював Народний комісаріат юстиції СРСР через управління військових трибуналів, яке входило до його складу.

Правові норми, що регулювали діяльність загальних судів, загальних органів розслідування, прокуратури і адвокатури, поширювались і на військову юстицію, але мали ряд відмінностей. Взаємодія органів військової юстиції і військових формувань була необхідною для успішної боротьби зі злочинністю в армії і флоті та зміцнення військової дисципліни. Крім того, порядок несення військової служби, Статут, накази та розпорядження НКО, ВМФ і НКВС СРСР були обов'язковими для виконання працівниками військових трибуналів, які також були військовослужбовцями.

Законодавством СРСР декларувалися принципи незалежності суддів, підпорядкування їх тільки закону, виборність суддів, а також гласність та право на захист. В дійсності сталінське правосуддя керувалося насамперед «політичною доцільністю», а декларовані принципи ігнорувалися.

Методи здійснення правосуддя військовими трибуналами загалом не відрізнялись від загальних судів. Вони розглядали у судових засіданнях кримінальні справи і застосовували визначені законом заходи покарання до «зрадників» Батьківщини, розкрадачів соціалістичної власності та інших злочинців. Проте від них вимагалась швидкість та оперативність, терміни розслідування могли обчислюватися не днями, а годинами. Крім того, оцінити ступінь суспільної небезпеки військових злочинів і осіб, які їх вчинили, зазвичай могло тільки військове командування.

Голів та членів військових трибуналів обирала Верховна Рада СРСР. Розгляд справ у військових трибуналах відбувався за участю народних засідателів, які в УРСР обирались Верховною Радою УРСР та обласними радами депутатів трудящих. Простежується схожість інституту військових засідателів із народними засідателями загальних судів, але є і різниця: у той час як народний суддя був зобов'язаний слухати справу за наявності двох засідателів, військовий трибунал цим був не обмежений. Справа могла слухатись у складі трьох постійних членів трибуналу, двох постійних і одного військового засідателя, одного постійного і двох військових засідателів. Законом не було передбачено, в яких випадках була обов'язковою участь військових засідателів і членів суду. У кожному окремому випадку це визначалося, як правило, колегією суддів або головою військового трибуналу. По аналогії із загальними судами, у судових засіданнях військових трибуналів допускалася участь звинувачення і захисту. За присутності на судовому засіданні обвинувача, участь захисника була обов'язковою, за винятком випадків, коли обвинувачений сам відмовлявся від захисту. Відсутність обвинувача не виключала можливості допуску до справи захисника. Як обвинувач на суді звичайно виступав прокурор, або громадський обвинувач. У ЧА, за клопотанням військової прокуратури, громадськими обвинувачами могли бути представники військових частин. Захисником в суді міг бути член колегії захисників, близький родич обвинуваченого або уповноважені представники закладів, підприємств, профспілок і т.д. Звинувачений також мав право самостійно підшукати захисника і клопотати перед судом про його допуск. Фактично ж у військових трибуналах дивізій і корпусів справи з обвинуваченням і захистом слухались рідко [209, с. 52].

В умовах тоталітарної системи питання гласності та права на захист постійно ігнорувалося, оскільки її очільники мали свою точку зору на правосуддя. У деяких випадках обмеження принципів гласності прямо встановлювалося на законодавчому рівні. Так, законом від 1 грудня 1934 р. [80, с. 25] було передбачено, що при розгляді справ про терористичні акти захист не допускається, а розгляд справ проводиться у закритих засіданнях.

Нагляд за діяльністю військових трибуналів, як і за іншими схожими установами загальної юрисдикції, здійснював Верховний суд СРСР.

До складу Верховного суду СРСР, як вже зазначалося, входила особлива Військова колегія, яка розглядала скарги і протести на вироки військових трибуналів. Її вироки і визначення могли бути опротестовані прокурором СРСР, головою Верховного суду СРСР і Пленумом Верховного суду СРСР, вказівки якого були обов'язковими для виконання.

Таким чином, військова і загальна юстиції були побудовані на однакових засадах та об'єднані між собою вищою організаційною ланкою. Що стосується нижчих ланок системи військових трибуналів СРСР, то їх організаційна структура відповідала організаційній будові Червоної армії і Військово-морського флоту, зокрема на території УРСР. Це забезпечувало необхідний зв'язок військової юстиції з командуванням і політорганамі для їх спільної ефективної діяльності.

Систему військових трибуналів у СРСР в 1939 – 1941 роках, як зазначалося, складали військові трибунали ЧА, ВМФ, військ НКВС і воєнізованих закладів, воєнізованих залізниць і водних шляхів. У свою чергу відповідно до ст. 57 Закону про судоустрій військові трибунали при військових округах, фронтах і морських флотах були судами як першої, так і другої інстанції, а військові трибунали при арміях (за винятком окремих), корпусах, інших військових з'єднаннях і воєнізованих закладах розглядали справи тільки як суди першої інстанції.

Вищою інстанцією для всіх військових трибуналів, про що наголошувалося, були Військова колегія Верховного суду СРСР і його пленум. До компетенції військових трибуналів відносились справи про деякі види злочинів, скоєних військовослужбовцями і військовозобов'язаними, які перебували в лавах ЧА і ВМФ, особами стройового і адміністративно-господарського складу воєнізованої охорони і воєнізованої пожежної охорони підприємств і споруд, що мали особливе державне значення, працівниками міліції, виправно-трудова закладів, експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОП), особами начальницького складу, учнями повітряних шкіл цивільного повітряного флоту і працівниками Головного північного морського шляху. Військовим трибуналам, як зазначалося, були підсудні

справи про скоєні вказаними особами військові і державні злочини, крадіжки соціалістичної власності, посадові, майнові злочини, передбачені ст. 113–115, 120, пп. «г» і «д» ст.162 КК РСФСР * та відповідними статтями КК інших союзних республік.

Згідно із ст. 58 Закону про судоустрій до компетенції військових трибуналів належали справи про військові злочини, а також про деякі інші злочини, справи за якими розглядались військовими трибуналами на виконання спеціальних законів. Так, істотні зміни у ст. 8 Положення про військові трибунали і військову прокуратуру 1926 року були внесені Указом Президії Верховного суду СРСР від 13 грудня 1940 р. «Про зміну підсудності військових трибуналів» [80, с. 174]. Після затвердження цього Указу до підсудності військових трибуналів належали справи про всі злочини військовослужбовців та про злочини військовозобов'язаних під час проходження ними учбових зборів, а також справи за злочинами осіб стройового і адміністративного складу Робітничо-селянської міліції і оперативного складу органів управління державної безпеки НКВС, спрямовані проти встановленого для них порядку несення служби. справи про злочини, скоєні працівниками воєнізованих організацій (крім вказаних справ щодо працівників міліції і управління державної безпеки НКВС), із підсудності військових трибуналів були вилучені.

* Згідно з чинним на той час КК:

(Ст.113. Дискредитація влади, тобто вчинення службовою особою дій, хоча б і не пов'язаних з його службовими обов'язками, але таких, що явно підривають в очах трудящих гідність і авторитет цих органів влади, представником яких є дана посадова особа, – позбавлення волі на строк до двох років або заходи соціального захисту, зазначені у другій частині ст.112. [28 травня 1928 р. (ЗУ N 139, ст.907)].

Ст. 114. Постанова суддями з корисливих або інших особистих мотивів неправосудного вироку, рішення або ухвали - позбавлення волі на строк не нижче двох років. [31 жовтня 1927 р. (ЗУ N 110, ст.737)].

Ст. 115. Незаконне затримання, або незаконний привід - позбавлення волі на строк до одного року. Примус до дачі показань при допиті шляхом застосування незаконних заходів з боку особи, яка проводить допит, а також взяття під варту як запобіжний захід з особистих, корисливих мотивів, - позбавлення волі на строк до п'яти років.

Ст. 120. Службова підробка, тобто внесення службовою особою з корисливою метою в офіційні документи завідомо неправдивих відомостей, підробки, підчистки або позначки іншим числом, або складання і видача завідомо неправдивих документів або внесення в книги завідомо неправдивих записів – позбавлення волі на строк до двох років. Ті самі дії, вчинені за відсутності корисливих мотивів, - заходи соціального захисту, зазначені в другій частині ст.112. [28 травня1928 р. (СУ N 139, ст.907)].

Ст. 162. Таємне викрадення чужого майна (крадіжка) тягне за собою: г) вчинене приватною особою з державних і громадських складів, вагонів, судів та інших сховищ або в зазначених у попередньому пункті місцях громадського користування, шляхом застосування технічних засобів або за змовою з іншими особами або неодноразово, а так само вчинене хоча б і без зазначених умов особою, яка мала спеціальний доступ в ці склади або їх охороняла, або під час пожежі, повені або іншого суспільного лиха, - позбавлення волі на строк до двох років або виправно-трудова робота на строк до одного року; д) вчинене з державних і громадських складів і сховищ особою, яка мала особливий доступ до них або охороняла їх, шляхом застосування технічних засобів або неодноразово, або за змовою з іншими особами, або крадіжка з тих же складів і сховищ, при особливо великих розмірах викраденого, - позбавлення волі на строк до п'яти років.

Проведений аналіз свідчить, що до 1940 р. було прийнято низку нормативно-правових актів, якими значно розширювалась підсудність справ військових трибуналів не тільки стосовно військовослужбовців, а й цивільних осіб. Крім того, зміни в законодавстві поняття «військового злочину» привели до розширення процесуальної підсудності справ військових трибуналів.

До законодавчих актів цього періоду загалом слід віднести постанови ЦВК і РНК СРСР: від 23 травня 1928 р. «Про доповнення ст. 8 Положення про військові трибунали і військову прокуратуру», від 24 липня 1929 р. «Про затвердження положення про Верховний суд СРСР і Прокуратуру Верховного суду СРСР», від 30 січня 1929 р. «Про зміни і доповнення Положення про військові трибунали і військову прокуратуру», від 18 вересня 1930 р. «Про передачу в підсудність військових трибуналів всіх справ про крадіжки вогнепальної зброї, частин до неї й вогневих запасів із складів і сховищ РСЧА і воєнізованої охорони і місць розташування військових частин і частин воєнізованої охорони».

Військові трибунали до 22 червня 1941 р. розглядали, окрім вказаних вище, також справи, скоєні будь-якими категоріями осіб за такі злочини: військове шпигунство, зрада Батьківщини, диверсійні акти, терористичні акти, крадіжки вогнепальної зброї і боєприпасів, купівля, зберігання і продаж краденої зброї та інші злочини, що загрожували міці Червоної армії. Крім того, у місцевостях, де через певні обставини не було загальних судів, справи про всі злочини, як уже наголошувалося, були підсудні військовим трибуналам. Так, після приєднання західних областей України восени 1939 року, всі справи на цих територіях розглядались військовими трибуналами.

Система військових трибуналів Червоної армії, як зазначалося, складалась із військових трибуналів округів і окремих армій, а з початку військових дій також військових трибуналів фронтів, що діяли як суди першої і другої інстанції; військових трибуналів армій (не окремих), груп, корпусів і дивізій; з організованих у деяких округах військових трибуналів з правами дивізіонного або корпусного трибуналу; із створених у деяких великих містах військових трибуналів гарнізонів з правами трибуналу корпусу. Водночас військові трибунали армій, груп, корпусів,

дивізій – суди тільки першої інстанції. Касаційні функції для них здійснював військовий трибунал військового округу (окремої армії), а у воєнний час, у корпусах і дивізіях, що входили до складу Діючої армії – військовий трибунал фронту. Військові трибунали корпусів і дивізій, крім справ військовослужбовців свого військового з'єднання, могли розглядати справи військовослужбовців окремих частин, які розташувались на території корпусу або дивізії.

Справи між усіма військовими трибуналами розподілялись за принципом персональної підсудності, залежно від службового положення звинуваченого. Так, військовим трибуналам дивізій були підсудні справи про злочини, скоєні військовослужбовцями, які займали посади до командира не окремого батальйону включно. Військовим трибуналам корпусів були підсудні справи про злочини військовослужбовців, які займали посади до помічника командира полку включно і рівних йому за посадою. Підсудність військовим трибуналам армій була такою ж як підсудність військовому трибуналу корпусу, лише з різницею у тому, що військовий трибунал армії обслуговував військові частини, заклади та установи, які не входили до складу корпусу.

Згідно із Законом від 10 липня 1934 р. трибунали військових округів, фронтів і окремих армій були касаційними інстанціями для трибуналів армій, корпусів, дивізій, гарнізонів і відділів трибуналів округів. Крім того, трибунал військового округу міг розглядати як суд першої інстанції будь-які справи, за винятком осіб, які були персонально підсудними Військовій колегії Верховного суду СРСР (*від командира полку і вище*).

За принципом предметної підсудності трибунали військових округів, фронтів і окремих армій розглядали справи про зраду Батьківщини, шпигунство, диверсії і терористичні акти, незалежно від того, хто обвинувачувався у скоєнні цих злочинів. Але у більшості випадків справи про терористичні акти, вчинені у сільській місцевості одноосібно, розглядали військові трибунали корпусів.

Прикордонні війська і частини військ НКВС не входили в систему Наркомату оборони СРСР і перебували у безпосередньому підпорядкуванні Головного управління прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР. Відповідно була

побудована й система військових трибуналів, що обслуговували ці бойові складові Наркомату внутрішніх справ. Для зручності управління прикордонними військами вони були розподілені на особливі округи. Так, на території України діяв військовий трибунал Українського округу військ НКВС як суд першої та другої інстанції. Касаційною інстанцією для нього була Військова колегія Верховного суду СРСР.

На території України діяли також військові трибунали військ НКВС областей УРСР [179, с. 120] як суди тільки першої інстанції. Касаційною інстанцією для них був військовий трибунал Українського округу військ НКВС. Крім справ про злочини військовослужбовців прикордонних і внутрішніх військ НКВС, ці трибунали розглядали також справи про службові злочини, скоєні працівниками закладів, що входили до системи НКВС, а саме: оперативного складу Управління державної безпеки і його місцевих органів та стройового і адміністративно-господарського складу міліції. Діяльність військових трибуналів військ НКВС завжди узгоджувалась з політорганамі відповідних округів.

Після вторгнення нацистських військ на територію СРСР систему військових трибуналів військ НКВС було перебудовано до потреб воєнного часу. Спочатку для обслуговування тилів, що входили до складу фронтів армій виділялися постійні сесії, а згодом на окремих фронтах були організовані військові трибунали військ НКВС з охорони тилу відповідних армій. Відповідно до спільного наказу заступника наркома оборони СРСР Г.К. Жукова і наркома юстиції СРСР М.М. Ричкова від 13 липня 1941 р. було встановлено, що у місцевостях, оголошених на воєнному стані в межах фронту, керівництво військовими трибуналами військ НКВС здійснюють військові трибунали фронтів, а у прифронтівій смузі – військові трибунали відповідних військових округів. До 1942 р. на фронті судами першої інстанції були військові трибунали дивізій і бригад військ НКВС, які підпорядковувались трибуналам військ НКВС охорони тилу армій (якщо такі були створені), а останні підпорядковувались трибуналам військ НКВС охорони тилу фронтів [4, с. 45].

З початку воєнних дій було також уточнено компетенцію військових трибуналів щодо розгляду справ окремих категорій осіб. Так, 26 червня 1941 р. до НКЮ і прокурорів союзних республік, голів військових трибуналів і військових

прокурорів військових округів, військ НКВС округів і областей та військових трибуналів залізниць (надійшло роз'яснення, підписане заступником Наркома юстиції СРСР Зейдіним Є.Л. та виконувачем обов'язки Прокурора СРСР Сафоновим Г.М., де зазначалося: *«справи евакуйованих слідчо-ув'язнених підлягають розгляду судами за місцем знаходження арештованих, незалежно від місця скоєння злочину, причому розглядаються : а) справи про злочини, передбачені ст. 58-1а , 58-6 , 58-8 і 58-9 КК РРФСР і відповідними статтями інших союзних республік - військовими трибуналами округів або корпусів Червоної Армії, б) всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями – найближчим до місця знаходження заарештованого військовим трибуналом Червоної армії, а за його відсутності військовими трибуналами військ НКВС або залізниць; в) справи про злочини, перераховані у ст. 7 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан», скоєні після 22-го червня в місцевостях, оголошених на воєнному стані – військовими трибуналами військ НКВС, а за їх відсутності – будь-яким військовим трибуналом; г) всі інші справи, крім перерахованих вище – верховними, крайовими, обласними і народними судами відповідно до ст.ст. 48, 40 , 32 і 21 Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік. Вироки військових трибуналів у справах про злочини, перераховані у ст. 7 Указу Президії Верховної ради СРСР від 22 червня 1941 р.* , скоєні після 22 червня в місцевостях, оголошених на воєнному стані – касаційному оскарженню не підлягають» [66, арк. 26]. Крім того, військова влада мала право передавати на розгляд військових трибуналів справи про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, передбачені Кримінальним кодексом союзних республік, якщо командування визнає це необхідним за обставинами воєнного часу.*

З початку Другої світової війни систему військових прокуратур складала головна військова прокуратури ЧА і головна військова прокуратура ВМФ, які

* Ст. 7 Указу Президії Верховної ради СРСР від 22 червня 1941 р.: *«справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку та державної безпеки, а саме: а) справи про державні злочини; б) справи про злочини, передбачені законом від 7 серпня 1932 р. про охорону суспільної (соціалістичної) власності; в) всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями; г) справи про розбій (ст. 167 КК РРФСР); д) справи про умисні вбивства (ст.ст. 136-138 КК РРФСР); е) справи про насильницьке звільнення від ув'язнення і з-під варти (ст. 81 КК РРФСР); ж) справи про ухилення від виконання загального військового обов'язку (ст. 68 КК РРФСР) і про опір представникам влади (статті 73 , 73.1 і 73.2 КК); з) справи про незаконну купівлю, продаж і зберігання зброї, а також про розкрадання зброї (ст.ст. 164а , 166а і 182 КК РРФСР)».*

організаційно входили до Прокуратури СРСР. Головна прокуратура ЧА здійснювала керівництво прокуратурами округів, фронтів, окремих армій і армійських груп, армій (не окремих), дивізій і гарнізонів деяких великих міст і відділів прокуратур округів. У систему прокуратури ЧА входили і військові прокуратури військ НКВС округів і областей УРСР, а також військові прокуратури воєнізованих залізниць і водних шляхів. У підпорядкуванні Головної прокуратури ВМФ перебували прокуратури флотів, відділи прокуратури флоту при військово-морських базах і прокуратури флотилій [80, с. 207]. Головна військова прокуратура ЧА крім загального керівництва діяльністю всіх підпорядкованих їй прокуратур здійснювала функції загального нагляду за органами Наркомату оборони, його управліннями та центральними закладами, Головним управлінням військ прикордонної і внутрішньої охорони НКВС СРСР і деякими іншими воєнізованими закладами й організаціями. Вона також брала участь у роботі Військової колегії Верховного суду СРСР: підтримувала звинувачення в суді, виносила на розгляд скарги і протести та подавала прокурору СРСР проекти протестів на вироки, що набрали законної сили [80, с. 207].

Після 22 червня 1941 р. систему військової прокуратури було перебудовано до потреб воєнного часу. Прокуратури водних шляхів перетворені у воєнні та передані в підпорядкування спочатку Головній прокуратурі ЧА, а згодом Головній прокуратурі залізничного транспорту, яка до того часу також була перетворена у військову, у складі якої був організований спеціальний водний відділ [118, с. 92]. Пізніше у січні 1942 р. на базі транспортного відділу Головної військової прокуратури ЧА була організована Головна військова прокуратура залізничного транспорту на правах самостійного управління Прокуратури СРСР [118, с. 83].

Відповідно до наказу прокурора СРСР від 6 жовтня 1941 року на республіканських та обласних прокурорів покладалася наглядова функція за справами цивільного населення, які розглядалися військовими трибуналами військ НКВС [76, арк. 53].

В ході дослідження виявлено відмінні риси організації та діяльності військової юстиції від цивільної. Військові трибунали (спеціальні суди), не входили в судову

систему УРСР, а мали загальносоюзне підпорядкування. Відмінні риси їх діяльності: швидкість, оперативність, скорочення термінів розслідування та судового розгляду справ. Задекларовані законодавством принципи правосуддя, такі як виборність суддів, гласність та право на захист – у системі військової юстиції не дотримувались, посилаючись на «політичну доцільність та пролетарську правосвідомість» на угоду правлячої еліти СРСР.

Проведене дослідження також виявило, що військова і загальна юстиції були побудовані на однакових засадах та об'єднані між собою вищою організаційною ланкою – Верховним судом СРСР. Вищою інстанцією для всіх військових трибуналів були Військова колегія Верховного суду СРСР і його пленум. Що стосується нижчих ланок системи військових трибуналів СРСР, то їх організаційна структура відповідала організаційній будові Червоної армії і Військово-морського флоту, зокрема на території УРСР. Це забезпечувало необхідний зв'язок військової юстиції з командуванням і політорганамі для їх спільної ефективної діяльності.

Систему військових трибуналів в СРСР у 1939 – 1941 роках складали військові трибунали ЧА, ВМФ, військ НКВС і воєнізованих закладів, воєнізованих залізниць і водних шляхів. У свою чергу військові трибунали при військових округах, фронтах і морських флотах були судами як першої, так і другої інстанції, а військові трибунали при арміях (за винятком окремих), корпусах, інших військових з'єднаннях і воєнізованих закладах розглядали справи тільки як суди першої інстанції.

Прикордонні війська і частини військ НКВС не входили в систему Наркомату оборони СРСР і перебували у безпосередньому підпорядкуванні Головного управління прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР. Як зазначалося, відповідно була побудована й система військових трибуналів, що обслуговували ці бойові складові Наркомату внутрішніх справ. Для зручності управління прикордонними військами вони були розподілені на особливі округи. Так, на території України діяв військовий трибунал Українського округу військ НКВС як суд першої та другої інстанції.

2.3. Організація органів військової юстиції і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері (1939–1942 рр.)

Без розуміння порядку формування органів військової юстиції упродовж 1939 – 1942 рр., їх повноважень та функцій, що склалися під впливом досвіду попередніх років, неможливо скласти уявлення про практику діяльності цих органів. Станом на початок Другої світової війни систему радянських органів військової юстиції, що діяли в УРСР визначали: Військова колегія Верховного суду СРСР, Управління військових трибуналів НКЮ СРСР, військові трибунали та військові прокуратури, а також органи дізнання та досудового слідства – особливі відділи НКВС СРСР та командири і комісари військових формувань.

2.3.1. Правові засади організації та діяльності Військової колегії Верховного суду СРСР

Відповідно до Положення про Верховний суд СРСР від 23 листопада 1923 р. [166, Зб. № 1, с. 1871] Військова колегія Верховного суду СРСР складалася з голови колегії, його заступника і чотирьох членів. Голову Військової колегії було включено до складу пленарного засідання Верховного суду СРСР. Обрання членів Військової колегії Верховного суду СРСР здійснювала Президія ЦВК СРСР.

Організаційно Військова колегія включала: 1-й відділ судового нагляду, 2-й відділ військових трибуналів Червоної Армії, 3-й відділ військових трибуналів військ НКВС, 4-й відділ військових трибуналів Військово-морського флоту, відділення по суду першої інстанції, обліково-статистичне відділення, секретно-шифрувальне відділення, загальне відділення й комендатуру [195, с. 445].

На Військову колегію було покладено безпосереднє керівництво діяльністю військових трибуналів у мирний і воєнний час шляхом надання керівних вказівок, видання відповідних циркулярів, призначення ревізій та інструктування з усіх питань судової практики. Крім того, усі принципово важливі розпорядження підлягали обов'язковому обговоренню у пленарному засіданні Верховного суду СРСР. Військова колегія також могла порушити перед пленарним засіданням Верховного суду СРСР питання про опротестування перед Президією ЦВК СРСР постанов пленарних засідань Верховного суду за вироками військових трибуналів,

якщо, на її думку, ці рішення і постанови не відповідали напрямку каральної політики, необхідної для підтримання дисципліни в Червоній армії.

Військова колегія здійснювала призначення, звільнення і переміщення голів, заступників голів і членів військових трибуналів усіх рівнів. Призначення голів і членів військових трибуналів армій, округів, фронтів, флотів, а також голів трибуналів корпусів на території УРСР здійснювалось за узгодженням з Головною військовою радою РСЧА при НКО СРСР або Головною Військовою радою ВМФ з попереднім висновком НКЮ СРСР. Військовій колегії надавалось право організації нових і ліквідації чинних військових трибуналів на території УРСР за поданням Головної Військової ради РСЧА при НКО СРСР або Головної військової ради ВМФ за погодженням з НКЮ СРСР.

За постановою Президії ЦВК СРСР або пленарного засідання Верховного суду СРСР Військова колегія розглядала справи особливої важливості та справи за персональною підсудністю за особливим списком, затвердженим Президією ЦВК СРСР. Військова колегія мала право вилучати з відання окремих військових трибуналів окремі справи і передавати їх на розгляд інших військових трибуналів для більш повного і неупередженого їх розгляду.

Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік від 16 серпня 1938 р. [188, с. 98–107] було встановлено, що Військова колегія Верховного суду СРСР розглядає справи, віднесені законом до її відання, а також протести й скарги на вироки і визначення військових трибуналів. У статті 70 зазначалося, що Військова колегія Верховного суду СРСР мала розглядати справи у складі голови або члена Військової колегії Верховного суду СРСР (головуючого) і двох народних засідателів, за винятком випадків, передбачених Кримінально-процесуальним кодексом, коли справи мали розглядатися у складі трьох членів Військової колегії. Протести й скарги на вироки і визначення військових трибуналів Військова колегія Верховного суду СРСР розглядала у складі трьох членів.

Голова Верховного суду СРСР міг прийняти на себе головування з розгляду будь-якої справи, яка знаходилась на розгляді Військової колегії Верховного суду СРСР. Голова Верховного суду СРСР і прокурор СРСР мали право витребувати

будь-яку справу з будь-якого суду СРСР і винести у цій справі свій протест у встановленому законом порядку. Для розгляду винесених Головою Верховного суду СРСР або Прокурором СРСР протестів на вироки, рішення і ухвали колегій Верховного суду СРСР скликався Пленум Верховного суду СРСР, який давав керівні вказівки з питань судової практики на підставі рішень, прийнятих за розглянутими Верховним судом СРСР судових справ.

У роки війни у зв'язку з введенням воєнного стану на транспорті були утворені Військово-залізнична і Військово-воднотранспортна колегії, які стали касаційними і наглядовими інстанціями у справах військових трибуналів відповідних залізниць і водних шляхів [53, арк. 13].

Питання, пов'язані з організацією військових трибуналів, контроль за ними і надання керівних вказівок з організації та поліпшення їх роботи було покладено на Наркомат юстиції згідно з «Положенням про НКЮ СРСР», затвердженим постановою РНК СРСР 15 липня 1939 року [36, арк. 1–6]. Управління військових трибуналів, що входило до складу згаданого наркомату складалося з кількох структурних підрозділів: відділів кадрів, військових трибуналів РСЧА, військових трибуналів ВМФ, військових трибуналів прикордонних і внутрішніх військ; а також секторів: військових трибуналів транспорту, статистики, мобілізаційного та секретно-шифрувального [80, с. 187].

Управління військових трибуналів відпрацьовувало питання, пов'язані з організацією військових трибуналів (структуру, штати), проводило ревізії військових трибуналів з усіх питань їх діяльності (перевірка вироків, ухвал, термінів розгляду справ, скарг і т.д.), вивчало та узагальнювало судову практику військових трибуналів, розробляло накази та інструкції про поліпшення організації роботи військових трибуналів, вело облік та вивчення кадрів військових трибуналів, займалося розробкою планів підготовки та перепідготовки кадрів, готувало для народного комісара пропозиції по напрямку і переміщенню працівників військових трибуналів, здійснювало організацію та ведення судової статистики військових трибуналів [36, арк. 1–6].

Організаційне керівництво всіма військовими трибуналами у період війни здійснював НКЮ через свої спеціальні управління: Головне управління військових трибуналів ЧА і ВМФ, Головне управління військових трибуналів залізничного і водного транспорту та Управління військових трибуналів військ НКВС. Управління НКЮ контролювали діяльність військових трибуналів шляхом проведення ревізій і перевірок, вивчали та узагальнювали судову практику й досвід роботи трибуналів, відповідали за вдосконалення організаційної структури трибуналів і їх комплектування, розробляли накази та інструкції з питань діяльності військових трибуналів, займалися вивченням, добором і обліком кадрів та їх професійною перепідготовкою.

2.3.2. Організація військових трибуналів і військової прокуратури та їх трансформація з початком Другої світової війни

Організацію військових трибуналів і військової прокуратури у передвоєнний період, як зазначалося раніше, визначало Положення про військові трибунали і військову прокуратуру, затверджене Постановою ЦВК СРСР, РНК СРСР 20 серпня 1926 року [166, зб. № 2, с. 1002].

Відповідно до ст.102 Конституції СРСР 1936 р. спеціальні суди створювались за постановою Верховної ради СРСР [188, с. 13]. У 1926 р. кожен трибунал дивізії і корпусу складався з трьох постійних членів трибуналу (голова, його заступник і один член колегії), а трибунал округу з п'яти постійних членів (голова, його заступник і три члена колегії). Але слухання справи не обов'язково було проводити за присутності усього складу постійних членів трибуналу. Судові функції могли здійснюватись не тільки постійними, але й тимчасовими суддями: військовими засідателями, котрі підбиралися з числа найбільш «виважених червоноармійців», командирів і політпрацівників, які постійно брали участь у житті військової частини та були добре ознайомлені з її перевагами й недоліками [209, с. 51]. У військових трибуналах справа могла слухатись у складі трьох постійних членів трибуналу, двох постійних і одного військового засідателя та одного постійного і двох військових засідателів [209, с. 52].

До складу військових трибуналів, як зазначалося, входили: голова, його

заступник і члени колегії. Кількість членів колегії залежала від штатів, затверджених Військовою колегією Верховного суду СРСР за погодженням з Народним комісаріатом оборони. Крім того, до складу військового трибуналу входив секретар, який здійснював керівництво всією канцелярією та виконував адміністративні функції. Залежно від обсягів роботи трибунал міг мати кілька секретарів, статиста, інформатора, коменданта, який виконував обов'язки судового розпорядника та вживав заходів з охорони; а також друкарок і молодший обслуговуючий персонал. Весь персонал військового трибуналу, крім друкарок і молодшого обслуговуючого персоналу, були військовослужбовцями [80, с. 177–178]. Постійні члени трибуналу могли бути замінені тимчасовими на підставі особливого положення, затвердженого РНК СРСР.

Згідно із ст. 56 Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р. справи у військових трибуналах мали розглядати у складі головуючого (голови або члена військового трибуналу) і двох народних засідателів, крім випадків, коли за законом справи мали розглядати у складі трьох членів [188, с. 104]. Згідно із ст. 55 Закону для участі у судових засіданнях повинні були вводитись народні засідателі, які мали обиратись Верховною Радою УРСР або обласними радами. Але згадані особи могли залучатись до судових засідань лише у випадку, коли справи розглядались у складі двох членів трибуналу, якщо ж їх було три, то народних засідателів не залучали до розгляду справ [188, с. 102]. Відповідно до Конституції СРСР суддею і народним засідателем міг бути кожен громадянин СРСР, який користувався виборчим правом і досяг на день виборів 23 років. Особи, які мали судимість, не могли бути обраними суддями і народними засідателями.

До обрання народних засідателів у засіданнях військових трибуналів брали участь тимчасові члени. Касаційні скарги та протести у військових трибуналах округів (фронтів, окремих арміях) розглядались головою військового трибуналу або одним з його членів, за дорученням голови, і двома членами військового трибуналу. Касаційною інстанцією для військових трибуналів військових округів, фронтів і окремих армій, як зазначалося, була Військова колегія Верховного суду СРСР.

Відповідно до ст. 54 Закону про судоустрій 1938 р. усі судді спеціальних судів

мали обиратися Верховною Радою СРСР терміном на п'ять років. На практиці Верховна Рада СРСР, всупереч Закону про судоустрій, не обирала суддів військових трибуналів, крім членів військової колегії Верховного суду СРСР [188, с. 101].

Призначення, звільнення і переміщення голів трибуналів, їх заступників та членів здійснювалось відповідно до ст. 16 Положення про Верховний суд СРСР, затвердженого постановою Президії ЦВК СРСР від 23 листопада 1923 року [166, Зб. № 1, с. 1871]. Призначення і звільнення голів і членів військових трибуналів армій, округів, фронтів, флотів, а також голів трибуналів корпусів здійснювалось Військовою колегією Верховного суду СРСР за поданням Військових рад за узгодженням з НКЮ СРСР. Призначення, звільнення і переміщення інспекторів, секретарів та обслуговуючого персоналу здійснював голова відповідного трибуналу.

Зарахування голів і членів військових трибуналів до кадрів ЧА, ВМФ або військ НКВС здійснювалось Наркоматом оборони, Наркоматом ВМФ або НКВС СРСР [80, с. 184]. Тимчасовими членами військових трибуналів могли бути військовослужбовці рядового й начальницького складу ЧА і ВМФ, які прослужили не менше одного року, за винятком засуджених судом або притягнутих до дисциплінарної відповідальності. Список тимчасових членів військових трибуналів складався один раз на рік політуправлінням військового округу та затверджувався спільним наказом командувача військами і головою військового трибуналу відповідного округу. Ці списки надсилались до Військової колегії Верховного суду СРСР, яка мала право відводу окремих тимчасових членів. Кожен тимчасовий член трибуналу міг бути залученим до виконання обов'язків судді на термін не більше 12 днів на рік. До розгляду кожної окремої справи могли залучати не більше двох тимчасових членів [80, с. 185].

На голів військових трибуналів було покладено функції щодо головування у судових засіданнях або призначення для головування членів військових трибуналів, призначення справ до слухання, надання розпоряджень про виклик до суду обвинувачених, свідків, експертів [80, с. 177].

Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 22 вересня 1935 року весь військово-юридичний склад був віднесений до начальницького складу, для якого

встановлювалась система персональних військових звань: молодший військовий юрист, військовий юрист, військовий юрист 3-го рангу, військовий юрист 2-го рангу, військовий юрист 1-го рангу, бригадюрні юрист, дивізіонюрні юрист, корвіонюрні юрист, арміонюрні юрист. Звання «молодший військовий юрист» відповідало званню армійського лейтенанта, а звання «військовий юрист 1-го рангу» – званню полковника [197, с. 468].

Слід зазначити, що й самі судді військових трибуналів могли опинитися на лаві підсудних, отримати покарання, догану чи дисциплінарне стягнення. У випадку порушення проти них кримінального переслідування усунення їх з посад могло здійснюватись лише за постановою прокурора СРСР з санкції Президії Верховної Ради СРСР згідно із статтею 18 Закону «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 року [188, с. 99]. У разі вибуття членів трибуналів на території УРСР вибори нових членів проводились на черговій сесії Рад депутатів трудящих УРСР відповідно до статті 20 Закону про судоустрій.

Порядок дисциплінарної відповідальності працівників військових трибуналів і військової прокуратури визначався Постановою ЦВК і РНК СРСР від 3 вересня 1928 р. [194, с. 460]. Право накладення дисциплінарного стягнення стосовно голів і членів військових трибуналів округів було надано голові Військової колегії Верховного суду СРСР. Щодо голів і членів військових трибуналів корпусів і дивізій право накладення дисциплінарних стягнень мали як голова Військової колегії, так і голова військового трибуналу відповідного військового округу. Згодом право накладення дисциплінарного стягнення було надано наркомові юстиції СРСР. Голова Військової колегії та нарком юстиції мали право оголосити зауваження, догану, догану з попередженням про порушення питання про усунення з посади судді. Голови трибуналів своєю владою мали право оголосити зауваження або догану [80, с. 186].

Після приєднання західних земель до СРСР восени 1939 р. виникла необхідність формування нових територіальних підрозділів правоохоронних та судових органів на цих територіях. Наркомом внутрішніх справ СРСР 6 листопада 1939 р. був підписаний наказ «Про організацію органів НКВС Західної України»,

відповідно до якого у Львові, Луцьку, Станіславі, Тернополі були організовані обласні управління НКВС із підпорядкованими йому відповідними повітовими відділами. Ці структури були поповнені за рахунок 2010 співробітників, в основному, із східних регіонів країни. Укомплектування кадрового складу правоохоронних органів та органів юстиції, у тому числі й військової, у Західній Україні, зокрема у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях, тривало до 29 листопада 1939 р. [180, с. 43]. Так, у системі спеціальних судів СРСР наприкінці 1939 року існувало 244 судових органи, з яких 34 лінійні залізничні суди і 22 водотранспортні суди підпорядковувалися відповідним колегіям ВС СРСР, а 188 військових трибуналів – Військовій колегії Верховного суду СРСР. Постановою РНК СРСР від 13 червня 1940 р. «Про внесення змін до Положення про Народний комісаріат юстиції СРСР» Управління спеціальними судами було перетворено в Управління військових трибуналів та відділ лінійних судів [149, с. 87].

Затверджене 22 червня 1941 р. Президією Верховної Ради СРСР «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій», визначало порядок організації військових трибуналів в умовах воєнного часу. Так, мережа військових трибуналів створювалась у військових округах, фронтах, військово-морських флотах, в арміях, корпусах і інших військових формуваннях і закладах. На території УРСР з початку нацистської агресії, як зазначалося, діяли військові трибунали Південно-Західного та Південного фронтів, яким були підлеглі військові трибунали армій, дивізій (стрілецьких, кавалерійських і танкових) і корпусів з окремих родів військ (повітрянодесантні корпуси), груп військ, укріплених районів; військові трибунали окремих армій (на правах військових трибуналів фронту), яким підлягали військові трибунали дивізій; військові трибунали дальньої авіації та військовий трибунал Чорноморського флоту, якому були підпорядковані військові трибунали флотилій і військово-морських баз. На НКЮ СРСР було покладено завдання щодо збільшення кількості військових трибуналів армії і флоту СРСР та реорганізації спеціальних судів залізничного і водного транспорту у військові трибунали.

На території УРСР військові трибунали областей України, що були окуповані німецькими військами, були скасовані. На території Криму з 29 жовтня 1941 року у зв'язку з введенням стану облоги міські суди було перетворено у міські та обласний військові трибунали [95, с. 108].

У зв'язку з формуванням військ НКВС охорони тилу фронтів діючих армій і військ НКВС інших з'єднань, на фронтах були створені військові трибунали військ НКВС по охороні тилу відповідних армій, дивізій і бригад. Керівництво військовими трибуналами військ НКВС у межах фронту здійснювали військові трибунали фронтів, а у прифронтівій смузі – військові трибунали відповідних військових округів. Військові трибунали дивізій і бригад військ НКВС були підпорядковані військовим трибуналам військ НКВС охорони тилу армій, які в свою чергу підпорядковувались військовим трибуналам військ НКВС охорони тилу фронтів [149, с. 89–90].

Умови воєнного часу викликали внесення необхідних змін у порядок комплектування особового складу військових трибуналів порівняно з тим, що був встановлений Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р. Згідно з Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій, приписка до військових трибуналів на воєнний час на посади заступників голів та членів військових трибуналів проводилася з числа військово-юридичного складу запасу, а на посади голів трибуналів – з числа кадрових працівників військових трибуналів. Переміщення голів, їх заступників та членів військових трибуналів здійснювалося: військових трибуналів округів, фронтів і армій (флотів і флотилій) – Народним комісаріатом юстиції СРСР; військових трибуналів корпусів та інших військових з'єднань і воєнізованих установ – головами військових трибуналів фронтів і флотів. Поповнення військових трибуналів, а також переміщення голів, їх заступників та членів оголошувалось спільними наказами Народного комісаріату юстиції СРСР і Народного комісаріату оборони СРСР або Народного комісара Військово-Морського Флоту СРСР. Тимчасове відсторонення голів, їх заступників та членів від посади проводилось головами військових трибуналів округів, фронтів і флотів з

наступним затвердженням народним комісаром юстиції СРСР. Постачання та матеріально-технічне забезпечення військових трибуналів, у тому числі і військових трибуналів залізниць і водних шляхів, здійснювалося відповідними органами Наркомату оборони СРСР і Наркомату Військово-морського флоту СРСР. У ст. 2 Положення передбачалося, що штати військових трибуналів затверджуються спільними наказами Наркомату юстиції СРСР і Наркомату оборони СРСР, або Наркомату Військово-морського флоту СРСР. Якщо в мирний час для військових трибуналів єдиною наглядовою інстанцією була Військова колегія Верховного суду СРСР, то в період війни право нагляду було надано військовим трибуналам фронтів і округів [71, арк. 240].

Військовим трибуналам при дивізіях були підсудні справи до командира роти включно, військовим трибуналам при корпусах – до командира батальйону включно, військовим трибуналам при арміях (флотиліях) – до помічника командира полку включно, військовим трибуналам при військових округах, фронтах і флотиліях – до командира не окремої бригади включно.

Функції судового управління щодо військових трибуналів здійснювалися як безпосередньо Народним комісаріатом юстиції СРСР через Управління військових трибуналів, так і за посередництва середньої ланки військових трибуналів – головами військових трибуналів військових округів, фронтів і флотів. Голови зазначених військових трибуналів, крім здійснення наданих їм Положенням від 22 червня 1941 р. прав щодо переміщення голів, заступників та членів нижчестоящих трибуналів, а також тимчасового усунення їх з посад, вивчали кадри працівників трибуналів, проводили ревізії, вивчали судову практику, вживали заходів з усунення недоліків у їх роботі. Крім того, військові трибунали округів, фронтів і флотів, отримавши право перегляду справ у порядку нагляду (поза районами воєнних дій і в місцевостях, не оголошених у воєнному стані, здійснювали касаційні функції щодо нижчестоящих трибуналів), мали можливість шляхом винесення касаційних визначень виправляти недоліки судової практики військових трибуналів.

Військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів трибуналу [67, арк. 28], що вимагало від Народного комісаріату юстиції СРСР

підбору великої кількості працівників юстиції на посади голів, заступників, членів трибуналів і створення значного резерву з осіб, які мали вищу юридичну кваліфікацію та були здатними виконувати складні завдання здійснення правосуддя в умовах війни. Надалі військові трибунали, як правило, вчиняли правосуддя за участю народних засідателів. 28 липня 1942 року вийшла Постанова ВС СРСР про введення народних засідателів у військові трибунали, згідно з якою тимчасових членів просто перейменували у засідателів. З цього часу замість трьох постійних членів у військових трибуналах працювали суддя і два засідателі [58, арк. 6].

Система та штати військових трибуналів прикордонних і внутрішніх військ НКВС визначалась відомчим нормативно-правовим актом – спільним наказом Народного комісара внутрішніх справ СРСР Берії Л.П. та Голови Військової колегії Верховного суду СРСР Ульріха В.В. від 16 січня 1939 року. З 25 березня 1939 року військові трибунали прикордонних і внутрішніх військ НКВС були перейменовані у військові трибунали військ НКВС СРСР [149, с. 38]. Військові трибунали військ НКВС СРСР у передвоєнні роки, у супереччя Положенню «Про військові трибунали і військову прокуратуру» 1926 року, організаційно були прив'язані не до військових формувань і військових округів, а відповідно до адміністративно-територіального поділу у зв'язку з тим, що основною категорією підсудних їм суб'єктів були цивільні громадяни.

Для системи військових трибуналів військ НКВС штати затверджувались наказами НКВС СРСР і НКЮ СРСР. Штатна чисельність військових трибуналів системи НКВС встановлювалась залежно від чисельності населення, кількості підлеглих їм об'єктів та від відстані один від одного. До складу трибуналів, як зазначалося вище, входили голова, заступник голови, члени колегії, судовий секретар, статист-інформатор, комендант, діловоди та друкарки. Також до участі в судових засіданнях залучались тимчасові члени військових трибуналів з числа військовослужбовців військ НКВС, призначених політуправлінням округів згідно з Постановою РНК СРСР «Положення про тимчасових членів військових трибуналів» від 9 листопада 1926 року [193, с. 577]. Військові звання військовослужбовцям

військових трибуналів військ НКВС присвоювались наказами НКВС СРСР за поданням Голови Військової колегії ВС СРСР.

До системи органів військової юстиції, як вже зазначалося, входила військова прокуратура, основною функцією якої був нагляд за дотриманням законів, що діяли на всій території СРСР, усіма громадянами, які входили до кола діяльності військових трибуналів. Розглянемо її організаційну побудову та повноваження.

Відповідно до Постанови РНК СРСР від 29 листопада 1936 р. [88, с.15] до складу Прокуратури СРСР входили: Головна військова прокуратура; Головна прокуратура залізничного транспорту; Головна прокуратура водного транспорту; відділ загального нагляду; кримінально-судовий відділ; цивільно-судовий відділ; слідчий відділ; відділ по спеціальних справах; відділ по нагляду за місцями тримання під вартою.

Військова прокуратура входила до загальної системи Прокуратури СРСР. У свою чергу військова прокуратура поділялась на головну військову прокуратуру ЧА і головну військову прокуратуру ВМФ з їх місцевими органами. Головні військові прокуратури ЧА і ВМФ працювали на правах управлінь Прокуратури СРСР.

На чолі управління Головної військової прокуратури ЧА стояв головний військовий прокурор ЧА, який разом з тим був старшим помічником прокурора СРСР. Призначення на посаду Головного військового прокурора та його заступника відбувалось за наказом прокурора СРСР за узгодженням в народним комісаром оборони СРСР [80, с. 207].

Управління Головної військової прокуратури, очолюване помічником головного військового прокурора ЧА, складалося з 5-ти відділів. Перший відділ займався справами, пов'язаними з керівництвом діяльністю військових прокурорів військових округів, фронтів і окремих армій. Начальник відділу розподіляв обов'язки між військовими прокурорами. Крім військових прокурорів, для проведення розслідувань найважливіших злочинів у відділі працювали слідчі. Другий відділ здійснював судовий нагляд за спеціальними справами (зрада Батьківщини, шпигунство, диверсії і терористичні акти), незалежно від того, хто скоїв ці злочини. Третій відділ відповідав за справи, що стосувались діяльності

військових прокурорів воєнізованих залізниць і водних шляхів. Четвертий відділ зосереджував свою роботу на організації діяльності військових прокурорів військ прикордонної і внутрішньої охорони НКВС. П'ятий відділ – відділ кадрів, який здійснював підбір, облік і розподіл кадрів військових прокурорів, їх заступників, помічників і військових слідчих [80, с. 208].

На місцях діяли військові прокурори при військових округах (фронтах, окремих арміях корпусах та морських силах). Окружні військові прокурори безпосередньо підпорядковувались головному військовому прокурору. Обов'язки військових прокуратур в основному співпадали з обов'язками загальних прокуратур [26, с. 51].

До штату військової прокуратури військового округу входили: військовий прокурор, 1–3 помічники військового прокурора, 3–5 військових слідчих, секретар, діловод, перекладач, 2–4 старші писарі та писар [18].

Військові прокурори військових округів призначались на посади Прокурором СРСР за поданням головного військового прокурора ЧА за узгодженням з військовими радами відповідних військових округів. Військовий прокурор військового округу скеровував діяльність підлеглих військових прокурорів та здійснював прокурорські функції відносно частин і закладів, що були у безпосередньому підпорядкуванні військової ради округу.

Військовий прокурор військового округу брав участь у роботі військового трибуналу військового округу шляхом підтримання звинувачення в суді й опротестування в касаційному порядку незаконних і необґрунтованих вироків трибуналу. Для проведення розслідувань за найбільш важливими справами при військовому прокурорі військового округу працювали військові слідчі. Також у нього був заступник і старші помічники, які керували секторами або групами з окремих галузей. Зазвичай один із секторів займався діяльністю, пов'язаною з роботою військових трибуналів і військових слідчих, за винятком слідчих по спецправах. Крім старших помічників, у кожному секторі або групі у кількості, визначеній штатом, працювали помічники військового прокурора округу і технічний апарат. Організаційна структура військових прокуратур фронту або армії

відрізнялась від організаційної структури військової прокуратури округу лише кількістю штатних одиниць.

Військовий прокурор дивізії призначався Прокурором СРСР за поданням головного військового прокурора ЧА за узгодженням з військовою радою військового округу. При ньому працювали військові слідчі й невеликий технічний апарат. Військовий прокурор дивізії здійснював прокурорські функції щодо військовослужбовців дивізії і інших прикріплених до неї частин, керував діяльністю військових слідчих і органами дізнання у військових частинах та брав участь у роботі військового трибуналу. Військові прокуратури інших військових з'єднань були побудовані за схемою військової прокуратури дивізії.

Із початком вторгнення Вермахту на територію СРСР до складу військової прокуратури дивізії входили військовий прокурор та 3 військові слідчі, а у 1942 році штат прокурорських працівників було скорочено до 2 осіб – 1 прокурор та 1 слідчий [85, с. 13–16].

У зв'язку з поділом прикордонних і внутрішніх військ на округи, які не співпадали із загальновійськовими, була організована військова прокуратура прикордонних і внутрішніх військ НКВС, побудована за аналогією з військовими прокуратурами військових округів. Військовий прокурор округу прикордонних і внутрішніх військ НКВС призначався на посаду Прокурором СРСР за поданням головного військового прокурора ЧА. Військові прокурори прикордонних і внутрішніх військ НКВС здійснювали функції щодо загального нагляду за тими частинами і закладами, що обслуговували, та брали участь у роботі військового трибуналу округу прикордонних і внутрішніх військ НКВС за аналогічною схемою діяльності військових прокурорів ЧА. Військовий прокурор округу керував також діяльністю військових прокурорів областей. Структура і функції військових прокуратур областей та військових прокуратур дивізій збігалися.

Військові прокурори воєнізованих залізниць призначались на посади Прокурором СРСР за поданням головного прокурора ЧА і здійснювали прокурорські функції стосовно закладів і установ відповідної залізниці. При військовому прокурорі залізниці працювали помічники і військові слідчі, частина з

яких була закріплена за окремими ділянками. Аналогічно була побудована й військова прокуратура ВМФ.

На чолі головної військової прокуратури ВМФ стояв головний прокурор ВМФ, який також був помічником Прокурора СРСР. Він безпосередньо керував діяльністю військових прокуратур флотів, окремих морських і річкових флотилій. Головна військова прокуратура ВМФ здійснювала прокурорські функції щодо Наркомату ВМФ, його управлінь, центральних закладів, а також брала участь у роботі Військової колегії Верховного суду СРСР за справами, що стосувались ВМФ. Військові прокуратури флотів були організовані за типом військових прокуратур округів. Військові прокурори флотів безпосередньо керували діяльністю відділів військових прокуратур флотів при військово-морських базах. Ці відділи були організовані за типом прокуратур дивізій.

На працівників військової прокуратури поширювались накази, інструкції і розпорядження відповідних наркоматів оборони, ВМФ і внутрішніх справ СРСР з питань проходження військової служби й ін. Присвоєння чергових військових звань відбувалось за наказами відповідного наркома, а стосовно звань корвійськюриста і армвійськюриста – постановами керівництва СРСР за поданням відповідного наркомату. Запровадження нових посад військових прокурорів та їх помічників і скасування існуючих посад здійснював прокурор Союзу РСР за узгодженням з НКО СРСР. У тому ж порядку затверджувались штати військової прокуратури та обслуговуючого персоналу.

На всіх видах постачання військові прокурори, їх помічники і обслуговуючий військову прокуратуру персонал перебували при НКО СРСР. Особовий склад військової прокуратури та її обслуговуючий персонал, за винятком осіб, які працювали за вільним наймом, перебували на дійсній військовій службі.

Військові прокурори мали право: вимагати від усіх посадових осіб і установ НКО СРСР для перегляду копії їхніх наказів, циркулярів, постанов та інших розпоряджень, за винятком оперативних; бути присутніми на усіх засіданнях НКО СРСР із правом дорадчого голосу, крім засідань з оперативних питань; вимагати від

військових трибуналів справи в порядку судового нагляду та необхідні відомості від усіх установ та посадових осіб, які виконували вироки військових трибуналів.

Військова прокуратура у своїй діяльності керувалась законодавством СРСР і законодавством відповідної союзної республіки про ведення справ у військово-судових установах. При провадженні справ військові трибунали, військові слідчі й органи дізнання керувались: законодавством СРСР і законодавством, в тому числі кримінальним та кримінально-процесуальним кодексами, тієї союзної республіки, на території якої було скоєно злочин.

Нагляд за розслідуванням в органах НКВС за справами, підсудними військовим трибуналам і Військовій колегії Верховного суду СРСР, здійснювався згідно з «Положенням про прокуратуру СРСР», затвердженим постановою ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 р., у централізованому порядку через спеціальний військовий відділ Прокуратури СРСР [26, с. 33]. У воєнний час діяло «Положення про військову прокуратуру у воєнний час в місцевостях, оголошених на воєнному стані» і «Тимчасова настанова про роботу військових прокурорів РСЧА» (затверджені Прокурором СРСР 6 серпня 1941 р. та введені в дію відповідно до наказу Головного військового прокурора від 15 вересня 1941 р. № 53) [136, с. 29].

Загалом у роки війни, як зазначалося, до складу Прокуратури СРСР входили: головна військова прокуратура Червоної армії, головна прокуратура Військово-морського флоту СРСР, головна військова прокуратура залізничного транспорту, головна військова прокуратура морського й річкового флоту СРСР.

Головна військова прокуратура ЧА керувала військовими прокуратурами ЧА і військ МВС. Військові прокуратури в ЧА, як правило, діяли при кожному з'єднанні. До системи військових прокуратур ЧА належали: військові прокуратури дивізій, окремих бригад, районів авіаційного базування; військові прокуратури корпусів, гарнізонів, укріплених районів; військові прокуратури армій; військові прокуратури фронтів, окремих армій, округів.

У систему військових прокуратур прикордонних і внутрішніх військ входили: військові прокуратури охорони тилу фронту (в діючій армії); військові прокуратури військ МВС областей, країв АРСР, союзних республік, які не мали обласного

поділу; військові прокуратури військових з'єднань МВС; військові прокуратури округів військ МВС.

До системи прокуратури Військово-морського флоту СРСР, якою керувала головна прокуратура Військово-морського флоту СРСР, належали: військові прокуратури при військово-морських базах і морських укріплених районах, військові прокуратури з'єднань морської піхоти; військові прокуратури флотилій; військові прокуратури флотів.

Військова прокуратура залізничного транспорту складалась з головної військової прокуратури залізничного транспорту, військових прокуратур залізниць, військових прокуратур з'єднань залізничних військ.

Військова прокуратура Морського й Річкового флоту складалась із головної військової прокуратури Морського й Річкового флоту СРСР та військових прокуратур водних басейнів. Військові прокуратури військ МВС, залізниць і водних басейнів, діяли на території фронту, округу або флоту, а в оперативному підпорядкуванні перебували у прокурора фронту (округу, флоту), який координував діяльність військових прокуратур в межах фронту (округу, флоту) [88, с. 16–17].

Органами розслідування в ЧА, ВМФ і військах НКВС були військові слідчі, органи дізнання та особливі відділи НКВС при військових з'єднаннях і їх уповноважені при військових частинах. В окремих випадках (наприклад, поза розташуванням військових частин) розслідувати справи могли й органи міліції. Проведення розслідування за окремими справами або проведення окремих слідчих дій мали право також здійснювати військові прокурори і їх помічники.

При головному військовому прокурорі ЧА, військових прокурорах військ НКВС, воєнізованих залізниць і водних шляхів, а також при військових прокурорах округів, фронтів, окремих армій, дивізій, гарнізонів і відділів військових прокуратур округів працювали військові слідчі. Посади військових слідчих Постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1929 року були передані з відання військових трибуналів до військових прокуратур. Призначення і переміщення військових слідчих здійснювали відповідні військові прокурори [88, с. 12].

Відповідні посади військових слідчих були передбачені в системі військової прокуратури ВМФ: при головному військовому прокурорі ВМФ, військових прокурорах флотів, флотилій і відділів військових прокуратур флотів.

Військові слідчі проводили розслідування у найбільш важливих справах, віднесених до компетенції військових трибуналів й керували діяльністю «дізнавачів». Порядок їх діяльності визначався кримінально-процесуальним кодексом, Інструкцією з методики роботи військового слідчого й наказами Прокурора СРСР і головного військового прокурора. Військові слідчі призначалися на посади головним прокурором ЧА або ВМФ за поданням відповідного військового прокурора.

2.3.3. Особливі відділи НКВС, командири та комісари військових формувань у системі військової юстиції

Органами дізнання в ЧА і ВМФ, як зазначалося вище, були командири і комісари окремих військових частин, з'єднань, установ та закладів за справами про злочини, вчинені військовослужбовцями в цих військових формуваннях. У справах про злочини, вчинені військовослужбовцями поза розташуванням частини чи установи, попереднє розслідування проводилось загальними органами дізнання. Безпосереднє проведення дізнань командири і комісари покладали на так званих «дізнавачів» з числа осіб начальницького складу, призначених на один рік наказом по частині з розрахунку: на полк – 5–6 дізнавачів, на окремий батальйон – 2–3 дізнавачі і т.д. На час виконання дізнання дізнавачі звільнялись від виконання своїх прямих службових обов'язків. Права і порядок діяльності органів дізнання визначалися відповідними статтями Кримінально-процесуального кодексу та Інструкцією органам дізнання Червоної армії, затвердженою наказом НКО СРСР від 5 лютого 1940 р. № 32. Відповідна інструкція була видана й Наркомом ВМФ [80, с. 210–211].

Особливі відділи НКВС при військових з'єднаннях та їх уповноважені при військових частинах і з'єднаннях здійснювали функції розслідування у справах про контрреволюційні злочини, а нагляд – органи військової прокуратури.

Особливі відділи НКВС СРСР були створені для виконання спеціальних завдань по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, диверсією, шкідництвом та антирадянськими проявами в Червоній армії, Військово-морському флоті, у прикордонних і внутрішніх військах НКВС. Вони проводили агентурну роботу в армії, на флоті, а також серед цивільного населення, яке мало безпосереднє відношення до військових підрозділів і окремих військовослужбовців; розслідували справи про контрреволюцію, шпигунство, диверсії, зраду Батьківщини, шкідництво в РСЧА і ВМФ, військах НКВС; проводили обшуки, арешти й вилучення. Особливі відділи НКВС військових округів (армій) мали право на арешт рядового й молодшого керівного складу РСЧА за узгодженням з військовими радами округів, а Особливі відділи НКВС СРСР, за погодженням з Наркомом оборони СРСР, – на арешт середнього, старшого й вищого командного складу РСЧА.

Особливий відділ НКВС СРСР армії і флоту входив до складу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР й здійснював керівництво всіма особливими відділами НКВС, що працювали при округах, окремих арміях і флотах. Особливі відділи армійських груп, корпусів, флотилій, дивізій, бригад, укріплених районів і великих військових об'єктів (військових училищ, складів і ін.) підпорядковувались особливим відділам НКВС військових округів, окремих армій або флотів. Призначав начальників Особливого відділу НКВС СРСР, особливих відділів округів, армій, корпусів, дивізій і бригад нарком внутрішніх справ СРСР (за узгодженням з наркомом оборони СРСР), який видавав накази. Призначення оперуповноважених особливих відділів при полках, військово-учбових закладах і складах узгоджувалося з військовими радами округів (армій). Начальник Особливого відділу НКВС СРСР був у прямому підпорядкуванні начальника Головного управління державної безпеки. Особливий відділ НКВС СРСР мав виконувати спеціальні завдання Народного комісара оборони СРСР і народного комісара ВМФ, а особливі відділи на місцях – спеціальні завдання військових рад відповідних округів, армій і флотів. Згідно з рішенням ЦК ВКП (б) від 26 травня 1934 р. виклик до особливих відділів військовослужбовців для допиту

звинуваченого, свідка або експерта здійснювався за погодженням з комісаром військового підрозділу, в якому служив військовослужбовець [152, с. 29–31].

У зв'язку з необхідністю максимального покращення агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки й великим обсягом робіт керівництво країни прийняло рішення, як зазначалося, розділити НКВС СРСР на два наркомати. Відповідно до Постанови Політбюро ЦК ВКП (б) від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР був розділений на народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) і Народний комісаріат державної безпеки СРСР (НКДБ) [153, с. 24–25].

На НКВС СРСР, серед інших, було покладено завдання оперативного обслуговування військ НКВС, облік військовослужбовців та утримання у виправно-трудовах таборах засуджених і військовополонених, а на НКДБ СРСР – боротьбу з тероризмом та контрреволюцією [153, с. 40–41].

Відповідно до Постанови ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. особливі відділи з відомства ГУДБ НКВС СРСР були передані до відомства наркоматів оборони та Військово-морського флоту та перейменовані у 3-ті відділи управлінь НКО і НКВМФ. На ці підрозділи були покладені завдання щодо боротьби з контрреволюцією, шпигунством, диверсіями, шкідництвом та антирадянськими проявами в Червоній армії і Військово-морському флоті; виявлення й інформування народних комісарів оборони і ВМФ про всі наявні компрометуючі матеріали і відомості на військовослужбовців армії та флоту. Крім цього, при НКВС СРСР був організований 3-й відділ з функціями чекістського обслуговування прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР, Центральна рада у складі перших осіб НКДБ, НКО, НКВМФ СРСР і начальників 3-х управлінь НКО і ВМФ СРСР * та аналогічні Ради у військових округах у складі керівників місцевих органів НКДБ і НКВС СРСР та начальників відповідних периферійних органів 3-х управлінь НКО і НКВМФ. Новостворені ради передбачалось збирати не рідше рази на місяць. Були також визначені завдання: координація боротьби з антирадянськими елементами та відпрацювання загальних методів роботи, видання вказівок по окремих справах і

* Пізніше Постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 19 квітня 1941 р. було визначено, що Центральні ради скликаються під головуванням представників органів Наркомата держбезпеки.

питаннях. Визначався порядок підлеглості органів 3-х управлінь НКО і НКВМФ. Так, наркоми оборони і ВМФ скеровували роботу начальників 3-х управлінь НКО і НКВМФ. Увесь оперативний склад 3-х управлінь НКО і НКВМФ, починаючи з оперуповноваженого полку та відповідної посади на флоті, призначався наказами народних комісарів оборони і ВМФ. Начальник 3-го відділу військового округу (фронту) був підлеглим начальнику 3-го управління НКО і народному комісару оборони СРСР, начальник 3-го відділу корпусу – начальнику 3-го відділу округу (фронту) і командувачу військами округу (фронту), начальник 3-го відділення дивізії – начальнику 3-го відділу корпусу і командирі корпусу, уповноважений 3-го відділення полку – начальнику 3-го відділення і командирі дивізії. Відповідний порядок існував серед органів 3-го управління НКВМФ.

Структура органів 3-го відділу НКВС СРСР встановлювалась розпорядженням Наркома внутрішніх справ СРСР [153, с. 29–30]. Положення про 3-тє управління НКО СРСР і його периферійних органів від 12 березня 1941 року визначало конкретні завдання цих структур: виявлення, розробка та протидія шпигунству, диверсіям, шкідництву, антирадянським проявам, контрреволюційній діяльності, тероризму, зраді Батьківщини, дезертирству в Червоній армії. Комплектування кадрами 3-х управлінь відбувалося з керівного складу ЧА і працівників НКДБ за домовленістю. Слідство у справах про злочини працівників органів 3-х управлінь мали проводити оперуповноважені Третього управління НКО і 3-х відділів округів, а працівників органів 3-х управлінь за скоєні ними злочини повинні були судити військові трибунали. У воєнний час на органи 3-х управлінь поширювалось особливе положення про них [153, с. 55–57].

Постанова ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про третє управління НКО і НКВМФ» від 19 квітня 1941 р. внесла зміни в штати цих органів, ввівши посади заступників начальників третіх управлінь (відділів, відділень), безпосередньо підпорядкувавши їх відповідним НКДБ–УНКДБ. Заступники начальників третіх управлінь (відділів, відділень) НКО і НКВМФ мали призначатись, переміщуватись і звільнятись наказами НКДБ СРСР. Їх утримання проводилось за рахунок НКДБ СРСР. Головне завдання, що висувалось до новостворених заступників, – інформування

начальників 3-х управлінь (відділів, відділень) про справи, що знаходяться у провадженні органів держбезпеки та безпосередньо стосуються роботи органів 3-х управлінь, а також інформування відповідних органів Наркомату держбезпеки про всі справи, що перебувають у провадженні 3-х управлінь (відділів, відділень). Органи 3-х управлінь НКО і НКВМФ зобов'язувались про всі випадки проведених ними арештів, а також про результати допитів заарештованих негайно повідомляти органи держбезпеки у центрі – НКДБ СРСР, на місцях – НКДБ–УНКДБ через заступників начальників 3-х управлінь (відділів (відділень)).

Органам держбезпеки надавалось право забирати у своє провадження з органів 3-х управлінь НКО і НКВМФ будь-яку слідчу або агентурну справу. У свою чергу органи 3-х управлінь НКО і НКВМФ мали право вимагати передати з органів держбезпеки у своє провадження справи, що безпосередньо стосувалися ЧА і ВМФ [153, с. 107–108].

У липні 1941 р. ЦК ВКП (б) і ДКО було проведено важливі організаційні заходи, спрямовані на посилення централізації управління органами держбезпеки та внутрішніх справ, реформувавши 3-ті управління НКО в особливі відділи НКВС і об'єднавши НКВС і НКДБ СРСР в єдиний Наркомат [152, с. 4]. Постановами ДКО від 17 липня 1941 р. і 10 січня 1942 р. органи контррозвідки НКО і НКВМФ були об'єднані в Управління особливих відділів НКВС СРСР, яке очолив Абакумов В.С. До повноважень Управління особливих відділів НКВС було віднесено: боротьба із зрадою Батьківщини, шпигунством, дезертирством і злочинною діяльністю в Червоній армії, ВМФ і військах НКВС, інформування керівництва країни про реальний стан справ на фронті і в тилу тощо. Особливим відділам НКВС надавалось право арешту дезертирів, а у необхідних випадках – їх розстрілу на місці [223, с. 108].

Влітку 1942 р. для посилення протидії шпигунству, зраді, тероризму, диверсійно-підривній діяльності й дезертирству в РСЧА, ВМФ і військах НКВС за вказівкою Л.Берії апарат Управління особливих відділів було реорганізовано. Його структура складалась з: транспортного відділення (*контррозвідувальна діяльність на залізничному, водному і повітряному транспорті, організація оперативного*

розшуку на об'єктах транспорту), економічного управління (виявлення антирадянських груп і елементів на підприємствах оборонної промисловості, забезпечення оперативного прикриття евакуації промислових підприємств з прифронтової смуги, розслідування причин вибухів, аварій, пожеж і інших випадків), слідчої частини з особливо важливих справ та самостійних відділів: 1-го відділу (охорона керівництва), 1-го спецвідділу (оперативні обліки й систематизація статистичних даних), 2-го спецвідділу (військова цензура, оперативна техніка, радіоконтррозвідка), 3-го спецвідділу (обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), 4-го спецвідділу (оперативна техніка, ВЧ-зв'язок), 5-го спецвідділу (шифри, шифроване листування), 6-го спецвідділу (держохорона).

2.3.4. Організація позасудових надзвичайних органів на теренах України (1939 – 1942 рр.)

Крім зазначених, у військовій сфері цього періоду діяла низка позасудових каральних органів, зокрема Особлива нарада при НКВС СРСР та трійки. Ці структури до системи військової юстиції не входили, але до кола їх діяльності за окремими видами злочинів потрапляли військовослужбовці, члени їх сімей та прирівняні до військовослужбовців категорії осіб. Розглянемо організацію цих органів та зміни, що відбувалися в них з початком війни на теренах України.

Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ, як вже зазначалося вище, була створена як антиконституційний орган позасудової репресії Постановою ЦВК і РНК СРСР від 5 листопада 1934 року [166, Зб. № 3, с. 23]. Вона не входила в судову систему, але була наділена повноваженнями розглядати кримінальні справи за звинуваченнями у скоєнні суспільно-небезпечних злочинів і виносити вирoki за результатами розслідування, а також переглядати рішення Військової колегії Верховного суду СРСР. Особлива нарада мала право виносити вирoki про ув'язнення, заслання або вислання обвинувачених та інші заходи покарання. Все відбувалося у спрощеному порядку: розгляд справ і винесення вироків проводилося без обвинуваченого і адвоката.

До складу Особливої наради входили: заступники народного комісара внутрішніх справ СРСР, уповноважений НКВС по республіці, начальник Головного

управління Робітничо-селянської міліції та народний комісар внутрішніх справ союзної республіки, на території якої виникла справа. У засіданнях Особливої наради брав участь прокурор СРСР або його заступник [166, Зб. № 3, с. 23].

Відповідно до наказу НКВС СРСР від 26 листопада 1938 р. на виконання Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р. був створений Секретаріат Особливої наради при НКВС СРСР, на який було покладено обов'язки підготовки слідчих справ до розгляду, організація засідань і складання протоколів. Він також перевіряв правильність оформлення слідчих справ, відповідність обвинувального висновку матеріалам справи, складав довідки за справами і надавав її на затвердження прокурору. Підготовка до засідань, реєстрація справ у 1-му спецвідділі НКВС та контроль за виконанням рішень також входили до його обов'язків. Секретаріат Особливої наради складався з 1-го та 2-го відділів. На 1-й було покладено перевірку справ, що надійшли на розгляд Особливої наради, ознайомлення з матеріалами та складання висновків. 2-й відділ організував засідання Особливої наради, оформляв протоколи, здійснював передачу витягів і справ до 1-го спецвідділу та контроль за виконанням рішень. Оперативні працівники Секретаріату, які мали складати висновки за справами, зобов'язувались бути присутніми на засіданнях Особливої наради [152, с. 16–21]. Зазвичай, Особлива нарада була надмірно перевантажена великою кількістю справ: незважаючи на те, що ретельний, усебічний розгляд не проводився і навіть не передбачався. Так, вже в середині 1939 року щоразу розглядалося по 200–300 штук. Усупереч вимозі передавати тільки ті справи, які не могли розглядатися гласно (з оперативних міркувань), у слідчих органах склалася практика, коли до Особливої наради передавали всі справи, за якими слідству не вдавалося зібрати достатньо доказів щодо вини підслідного.

Постановою РНК і ВКП (б) від 17 листопада 1938 року на розгляд Особливої наради було дозволено передавати тільки справи, які не могли розглядатися з оперативних міркувань. Вказаному органу наприкінці 1940 року надали право застосовувати ще один вид покарання – конфіскацію майна, (хоча й без такого

«дозволу» – у період Великого терору зазначене додаткове покарання застосовувалось до репресованих.

До початку війни Особлива нарада не мала права засуджувати до тривалих термінів ув'язнення (10 і більше років) та розстрілу і лише в листопаді 1941 року у зв'язку із введенням воєнного стану отримала повноваження розгляду справ «про особливо небезпечні злочини проти порядку» з винесенням вироків аж до смертної кари. Отримавши такі необмежені повноваження, Особлива нарада одразу розгорнула «фронт робіт», що сягнув колосальних розмірів в умовах війни.

Ще один сумновідомий і зловісний позасудовий орган – трійки при НКВС–УНКВС республік і областей. Саме вони упродовж тривалого часу були невід'ємною частиною загальної репресивної системи СРСР. Ці позасудові органи створено, як вже зазначалося, наказом НКВС СРСР від 27 травня 1935 року [95, с. 102]. Обласна трійка складалася з начальника обласного управління НКВС, секретаря обкому і прокурора області. Рішення виносилися заочно – за матеріалами справ, поданих органами НКВС, а в деяких випадках і за відсутності будь-яких матеріалів – по списках заарештованих. Процедура розгляду справ була вільною, протоколів не велося. Характерною ознакою розглянутих «трійками» справ була мінімальна кількість документів, на підставі яких виносилося рішення про застосування репресії. У картонній обкладинці з друкарськими написами «Цілком таємно. Зберігати вічно», зазвичай, були підшиті: постанова про арешт, єдиний протокол обшуку та арешту, один або два протоколи допиту арештованого, обвинувальний висновок та рішення «трійки». Рішення останніх оскарженню не підлягало, і, як правило, заключним документом у справі був акт про виконання вироку. Трійки мали право виносити вирoki по 1-ій категорії (розстріл) і 2-ій категорії (позбавлення волі від 8 до 10 років) [152, с. 17]. Трійки мали необмежені судові повноваження, як і зазвичай, виносили лише одне рішення – розстріл [220, с. 72]. Рішення трійок підлягало негайному виконанню, а протокол – направленню на затвердження Особливої наради НКВС СРСР.

Особливі трійки були створені наказом НКВС СРСР від 17 вересня 1938 року для посилення діяльності органів позасудової репресії, зокрема з метою реалізації

так званих «національних операцій». Вони мали право оголошення вироків по 1-й і 2-й категоріях та негайного виконання вироків по 1-й категорії. Існувала також «вища двійка» у складі Голови Верховного суду СРСР і Прокурора СРСР. Крім того, у 1935 році діяла наглядова трійка Верховного Суду СРСР у складі трьох професійних суддів [149, с. 34].

Отже, позасудові антиконституційні органи – Особлива Нарада при НКВС СРСР, як і «трійки» та «двійки», були наділені широкими репресивними повноваженнями, на різних етапах досліджуваного періоду становили невід’ємну частину загальної системи радянської Феміди (військової юстиції), націленої на знищення дійсної та уявної опозиції.

Загалом результати дослідження свідчать, що напередодні Другої світової війни усі складові радянських органів військової юстиції, що діяли на теренах України (Військова колегія Верховного суду СРСР, військові трибунали та військова прокуратура, особливі відділи НКВС, командири та комісари військових формувань) мали необхідну нормативно-правову базу, яка врегульовувала їх організаційну структуру та діяльність.

Із початком бойових дій на території України, як засвідчили результати досліджень, відбулася трансформація військової юстиції, зокрема:

- створено Військово-залізничну та Військово-воднотранспортну колегії Верховного суду СРСР, які були касаційними й наглядовими інстанціями у справах військових трибуналів залізничних і водних шляхів;

- організаційне керівництво всіма військовими трибуналами у період війни покладалося на НКЮ та його спеціальні управління: Головне управління військових трибуналів ЧА і ВМФ, Головне управління військових трибуналів залізничного і водного транспорту та Управління військових трибуналів військ НКВС;

- створено військові трибунали Південно-західного і Південного фронтів та ЧФ, а також мережу військових трибуналів в арміях, корпусах, дивізіях, укріплених районах та інших військових формуваннях і закладах;

- ліквідовано військові трибунали областей УРСР, окупованих німецько-фашистськими військами; на території Криму з жовтня 1941 р. у зв’язку із

введенням стану облоги місцеві суди перетворено у міські та обласний військові трибунали;

– змінився порядок комплектування військових трибуналів, а їх матеріально-технічне, військове та інше забезпечення покладалося на відповідні військові формування;

– військові трибунали фронтів і флотів отримували право перегляду справ у порядку нагляду та корегувати судову практику підпорядкованих військових трибуналів шляхом винесення касаційних визначень;

– активізовано діяльність та розширено повноваження, у т.ч. щодо винесення смертних вироків, позасудових репресивно-каральних органів, зокрема, Особливої наради при НКВС.

Поряд з цим відбувалися й інші кардинальні зміни організаційного, правового і процесуального характеру в діяльності радянської військової юстиції з початком бойових дій на теренах України.

Висновки до розділу 2

Специфічний розвиток державного управління, зосередження влади в руках однієї партії (більшовицької) всеосяжний контроль з боку держави над усіма сферами суспільного та приватного життя, нав'язування єдиної офіційної державної ідеології, заборона вільного волевиявлення усіх груп і верст населення призвело до переважання держави над правом та сприяло встановленню сталого державного тоталітарного режиму в СРСР. Це вплинуло на організацію системи правоохоронних органів та каральну спрямованість у їх діяльності. Радянська військова юстиція на території УРСР у досліджуваній період була підпорядкована союзному центру та крім основних завдань щодо вчинення судочинства у військовій сфері використовувалась як інструмент для підтримання зазначеного державного режиму.

Розгляд питання щодо системи радянських органів військової юстиції у 1939 – 1942 роках можемо підсумувати такими основними висновками:

1) історико-правовий аналіз передумов трансформації радянських органів військової юстиції на теренах України дає змогу виокремити основні періоди та особливості їх становлення і розвитку:

Перший: 1918 – 1922 рр. – період громадянської війни та встановлення збройним шляхом радянської влади на території України. У цей період відбувався пошук нових форм організації органів державної влади, суду, правоохоронних та інших органів. За цей проміжок часу військово-судові органи пройшли трансформацію від окремих місцевих військових судів при військових формуваннях, не пов'язаних із загальною судовою системою, до самостійної гілки військової юстиції – системи військових трибуналів (спеціальних судів), підпорядкованих Верховному трибуналу при ВЦВК.

Другий: 1922 – 1939 рр. – з утворенням СРСР у 1922 р. було остаточно сформовано нову судову систему, до якої входили спеціальні суди – військові трибунали, які підпорядковувались центральному органу судової влади – Військовій колегії Верховного суду СРСР. Організація і діяльність органів військової юстиції визначалась «Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру» від 20

серпня 1926 р. Загалом підсудність справ військовим трибуналам була встановлена законодавцем виходячи із специфіки діяльності цих органів в умовах мирного часу. Разом з тим у період з 1929 по 1939 рр. під час прискореної індустріалізації економіки і насильницької колективізації сільського господарства роль військової юстиції посилювалась, система і коло її діяльності розширювалось. Почалось поступове збільшення підсудності справ військовим трибуналам, а питання їх діяльності почали регулюватися не тільки законодавчими актами, а й постановами Пленуму Верховного суду СРСР, а також рішеннями органів виконавчої влади (НКЮ, ЦВК і ін.), які приймалися в основному виходячи із політичних інтересів. В цей же час з'являються антиконституційні (позасудові органи) – Особлива нарада при НКВС та «трійки» – при управліннях міліції (*травень 1935 р.*).

Третій: 1939 – 1942 рр. – воєнний період, що розпочався з перебудови системи органів військової юстиції на воєнний лад і завершився після повної окупації українських земель фашистськими військами. У цей період відбулося значне збільшення мережі й чисельності органів військової юстиції для чого низку цивільних судів перетворено на військові. Розгорталися військові трибунали фронтів, флотів, округів, окремих армій, бригад, дивізій, корпусів, були створені військові трибунали військ НКВС по охороні тилу відповідних армій, дивізій і бригад. Значно розширено повноваження і компетенцію органу позасудової репресії – Особливої наради НКВС СРСР.

Загалом, система радянських органів військової юстиції, яка формувалася залежно від структури військ, у 1939 – 1942 рр. пройшла 2 етапи трансформації:

- розгортання органів військової юстиції в Західній Україні, Бессарабії та Північній Буковині, приєднаних до складу УРСР з початком Другої світової війни;
- переведення органів військової юстиції на роботу в умовах воєнного стану та зміна їх організації й чисельності з початком воєнної агресії Вермахту проти СРСР.

Аналіз трансформації радянських органів військової юстиції з початком Другої світової війни виявив, з одного боку, факти героїзму окремих працівників в

ході оборонних боїв, а з іншого – продовження практики масових репресій та повну неготовність до роботи в умовах війни;

2) у ході дослідження виявлено такі характерні риси організації та діяльності радянської військової юстиції на теренах України:

– військова юстиція в УРСР формувалася як важливий елемент загальної правової системи забезпечення воєнної безпеки радянської держави. Органи військової юстиції підпорядковувались союзному центру та не входили до судової системи УРСР. Вищою інстанцією для всієї системи військової юстиції була Військова колегія Верховного суду СРСР і його пленум. Військова і загальна юстиції були побудовані на однакових засадах та об'єднані між собою вищою організаційною ланкою – Верховним судом СРСР;

– складові ланки системи військової юстиції, та їх організаційна структура відповідала організаційній будові військових формувань Червоної армії та Військово-морського флоту, зокрема на території УРСР, що забезпечувало необхідний зв'язок і взаємодію з військовим командуванням;

– напередодні Другої світової війни усі складові радянських органів військової юстиції, що діяли на теренах України (*Військова колегія Верховного суду СРСР, військові трибунали та військова прокуратура, особливі відділи НКВС, командири та комісари військових формувань*) мали необхідну нормативно-правову базу, яка врегульовувала їх організаційну побудову та діяльність;

3) з початком Другої світової війни на території України відбулася трансформація військової юстиції, зокрема:

– на території західних областей УРСР 17 вересня 1939 р. без офіційного оголошення воєнного стану було запроваджено закони воєнного часу, а судочинство покладалося виключно на радянські органи військової юстиції та позасудові органи – Особливу нараду при НКВС СРСР та «трійки»;

– з початком нацистської агресії проти СРСР було створено Військово-залізничну та Військово-воднотранспортну колегії Верховного суду СРСР, які стали касаційними і наглядовими інстанціями у справах військових трибуналів залізничних і водних шляхів;

– організаційне керівництво всіма військовими трибуналами у воєнний час покладалося на НКЮ та його спеціальні управління: Головне управління військових трибуналів ЧА і ВМФ, Головне управління військових трибуналів залізничного і водного транспорту та Управління військових трибуналів військ НКВС;

– на теренах України було створено військові трибунали Південно-західного і Південного фронтів та Чорноморського флоту, а також мережу військових трибуналів в арміях, корпусах, дивізіях, укріплених районах та інших військових формуваннях і закладах;

– ліквідовано військові трибунали областей УРСР, окупованих німецько-фашистськими військами; на території Криму з жовтня 1941 р. у зв'язку із введенням стану облоги місцеві суди було перетворено у міські та обласний військові трибунали;

– змінився порядок комплектування військових трибуналів, а їх матеріально-технічне, військове та інше забезпечення покладалося на відповідні військові формування;

– військові трибунали фронтів і флотів отримували право перегляду справ у порядку нагляду та корегувати судову практику підпорядкованих військових трибуналів шляхом винесення касаційних визначень;

– активізовано діяльність та розширено повноваження, у т.ч. щодо винесення смертних вироків, позасудових репресивно-каральних органів, зокрема, Особливої наради при НКВС;

– пришвидшувалися і значно скорочувалися (до 1–3 днів) строки провадження слідства та судового розгляду справ. Задекларовані законодавством принципи правосуддя, такі як виборність суддів, гласність та право на захист в системі військової юстиції постійно ігнорувалися, виходячи з інтересів правлячої еліти СРСР і мотивів військово-політичної доцільності.

Поряд з цим відбувалися й інші кардинальні зміни організаційного, правового і процесуального характеру в діяльності радянської військової юстиції з початком бойових дій на теренах України.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ (1939 – 1942 рр.)

3.1. Нормативно-правове регулювання завдань і напрямів діяльності органів військової юстиції

Важливою віхою для усвідомлення проблем правового регулювання діяльності радянських органів військової юстиції у 1939 – 1942 рр. є розуміння контексту завдань і напрямів діяльності цих органів у зазначений період. У роки, що передували Другій світовій війні, компетенцію органів військової юстиції визначало Положення про військові трибунали і військову прокуратуру від 20 серпня 1926 року. На військові трибунали було покладено розгляд справ про військові та інші злочини, передбачені законом. Крім цього, до компетенції військових трибуналів було віднесено розгляд справ про всі злочини в місцевостях, де через виняткові обставини були відсутні загальні суди. Вищий військово-судовий орган – Військова колегія Верховного Суду СРСР здійснювала розгляд кримінальних справ особливої важливості, а також справи про злочини, скоєні особами вищого керівного складу (від командира корпусу і вище) [95, с. 49].

До початку Другої світової війни було прийнято значну кількість законодавчих та інших правових актів (насамперед постанов ЦВК і РНК), якими суттєво розширювалося коло справ й осіб, підсудних військовим трибуналам. Зокрема, постанови ЦВК і РНК СРСР від 23 травня 1928 р. про доповнення до ст. 8 Положення про військові трибунали й військову прокуратуру [185, с. 262], від 30 січня 1929 р. про зміни і доповнення Положення про військові трибунали і військову прокуратуру [185, с. 271–273], від 30 січня 1929 р. про зміни і доповнення до Положення про військові трибунали й військову прокуратуру [185, с. 265–271], від 18 вересня 1930 року «Про передачу у підсудність військових трибуналів справ про викрадання вогнепальної зброї, частин до неї і вогневих припасів зі складів і сховищ РСЧА і воєнізованих місць охорони розташування військових частин і частин воєнізованої охорони»; від 27 лютого 1934 р. про зміни ст.1 Положення про військові злочини, ст. 8 Положення про військові трибунали і військову прокуратуру, ст. 17–1 і 19 Положення про державні злочини (контрреволюційні й

особливо небезпечні злочини проти порядку управління в СРСР) [185, с. 280–283], від 11 квітня 1934 року «Про встановлення підсудності військовим трибуналам посадових злочинів начальницького складу цивільного повітряного флоту» та від 7 жовтня 1934 року «Про поширення Постанови ЦВК і РНК СРСР від 11 квітня 1934 року на працівників повітряної служби Головного управління Північного морського шляху при РНК СРСР» [185, с. 283–284].

Відповідно до вказаних актів, військовим трибуналам, що діяли в СРСР та УРСР, були підсудні справи:

– про вчинення цивільними особами державних злочинів (контрреволюційних і особливо небезпечних злочинів проти порядку управління), якщо ці діяння містили відомості військового характеру;

– про злочини, спрямовані проти встановленого порядку несення служби, вчинені особами воєнізованої охорони шляхів сполучення, підприємств і споруд, що мали особливе державне значення;

– про викрадення вогнепальної зброї, частин до неї, боєприпасів зі складів і сховищ Червоної армії та воєнізованої охорони;

– про зраду Батьківщини, шпигунство, терор, вибухи, підпали та інші види диверсій;

– про вчинені військовослужбовцями вбивства цивільних осіб;

– про посадові злочини начальницького складу цивільного повітряного флоту, а також працівників повітряної служби Головного управління Північного морського шляху;

– про військові, державні, посадові й майнові злочини, скоєні особами оперативного-стройового та адміністративно-господарського складу міліції, виправних установ; стройового й адміністративно-господарського складу воєнізованої та пожежної охорони; начальницького і рядового складу частин тилового ополчення і трудових частин, а також працівниками ЕПРОП.

До підсудності військових трибуналів, крім зазначених, також були віднесені справи про злочини, передбачені законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону суспільної соціалістичної власності, посадові та майнові злочини» (дискредитація

влади, незаконне затримання, незаконний привід, привласнення або розтрата, хабарництво, службове підроблення, кваліфікована крадіжка з державних або громадських складів чи місць громадського користування).

Останнім законодавчим актом щодо військово-судових органів, прийнятим напередодні війни з фашистською Німеччиною, був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 року «Про зміну підсудності військових трибуналів». Згідно із ст. 1 цього Указу до підсудності військових трибуналів були віднесені справи про всі злочини військовослужбовців та військовозобов'язаних під час проходження ними військових зборів, незалежно від їх кваліфікації за кримінальним законом. Водночас з юрисдикції військових трибуналів були вилучені справи про злочини, вчинені працівниками воєнізованих організацій, за винятком злочинів осіб стройового й адміністративно-господарського складу міліції та оперативного складу органів державної безпеки НКВС, спрямованих проти встановленого для них порядку несення служби [166, Зб. № 3, с. 301].

Аналіз проблеми підсудності кримінальних справ військовим трибуналам напередодні війни свідчить про те, що їх діяльність була в основному спрямована на боротьбу із злочинністю в армії і на флоті. У той же час очевидно, що їх компетенція була занадто розширена як за предметним, територіальним, так і за суб'єктними ознаками і вийшла за рамки специфічних завдань військових трибуналів.

Для аналізу особливостей завдань і напрямів діяльності органів військової юстиції на початку Другої світової війни на території УРСР, показовими є дані по роках, які дозволяють в цілому окреслити спрямованість радянських органів військової юстиції після приєднання західних територій до СРСР. Так, у період спецоперацій зі знешкодження опонентів радянської влади на західноукраїнських землях починаючи з осені 1939 р. питома вага арештів загалом по СРСР припадає в тому році саме на цей регіон і становить – 65,6 %, у 1940 р. – 56 %, а у 1941 р. (до 22 червня) – 32–34 % [180, с. 48–49]. Показове різке скорочення репресій у 1941 році вказує на те, що правоохоронні органи виконували відомчі директиви вже більш

прицільно й мотивовано спрямовували їх здебільшого на представників самостійницького руху та членів їх родин.

Як зазначають російські дослідники, існувала спеціальна судова настанова («темник») стосовно заарештованих у Західній Україні та Білорусії, яка мала здебільшого психологічну мету – не винести більш суворий вирок, а засудити найбільшу кількість людей [180, с. 49–50].

За оцінками Іванової Г.М., активізація радянської репресивно-каральної системи у 1940 р. була пов'язана з «наростанням загрози війни». Тому не дивним для неї видається, що саме в цей рік зафіксовано рекордну кількість засуджених в СРСР – 3 480 331 осіб, з яких 3 330 515 осіб було засуджено цивільними і спеціальними судами, 71 188 – військовими трибуналами і лінійними транспортними судами, 77 321 – Особливою нарадою НКВС СРСР і 1307 Військовою колегією Верховного суду СРСР. До цього рекорду, на думку дослідниці за числом засуджених 1940 р. близький лише до 1942 р. [110, с. 210].

На нараді військових прокурорів військових округів 13–16 червня 1940 р. виступив із доповіддю військовий прокурор Київського особливого військового округу диввійськюрисст В.І. Носов, який звернув увагу на відсутність нормативно-правових актів, спеціальної літератури та посібників, які б регламентували роботу військової прокуратури в бойових умовах. В.І. Носов наголосив, що під час бойових дій внаслідок збільшення чисельності, плинності особового складу військових формувань та різкого скорочення термінів слідства збільшується об'єм роботи органів військової прокуратури відносно суворого дотримання кримінально-процесуальних норм при розслідуванні злочинів, посилення нагляду за слідством в особливих відділах НКВС та елементу залякування з метою профілактики злочинів, боротьби з насильницькими злочинами стосовно цивільного населення тощо [136, с. 28].

В результаті вивчення та обговорення досвіду роботи військової прокуратури на територіях воєнних дій, зокрема у Західній Україні, у листопаді 1940 р. Головною військовою прокуратурою було видано «Настанову про роботу військової прокуратури у воєнний час і в бойовій обстановці» та інформаційний бюлетень

«Досвід роботи військової прокуратури на територіях воєнних дій». Крім того, протягом 1940 р. Головна військова прокуратура випустила директивні вказівки: про нагляд військової прокуратури за службою тилу на фронті й активну допомогу командуванню військових частин у боротьбі з недоліками; про роботу військових прокурорів у військових частинах, що формуються для відправки на фронт; про роботу військових прокурорів з органами дізнання; а також нову Інструкцію органам дізнання РСЧА (введена в дію наказом НКО №32 від 5.02.1940 р.), та Інструкцію з проведення дізнання в ВМФ СРСР (введена в дію наказом НК ВМФ № 370 від 9.07.1940 р.). [136, с. 29]

З початку нападу нацистських військ на перший план висувалося головне завдання – оборона країни, успішність якої могла бути досягнута насамперед за умови перебудови державного механізму відповідно до оборонних потреб. Воєнна обстановка вимагала максимальної централізації діяльності державного апарату й запровадження надзвичайних заходів щодо мобілізації всіх ресурсів держави для відбиття агресії.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 року, як зазначалося, Народний комісаріат внутрішніх справ і Народний комісаріат державної безпеки були об'єднані в єдиний Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) [101, с. 27]. Це дало змогу органам НКВС у тяжкий початковий період війни об'єднати свої зусилля і спрямувати їх на вирішення головного завдання – боротьбу зі спецслужбами окупантів, диверсантами, терористами, а також із зрадниками і дезертирами, а відтак, сприяло встановленню тіснішого зв'язку між територіальними органами і особливими відділами НКВС.

Юридичним підґрунтям введення надзвичайних заходів став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про воєнний стан», згідно з яким на всій території УРСР був введений воєнний стан [101, с. 32]. Він передбачав значне розширення повноважень військової влади, застосування надзвичайних заходів із забезпечення державної безпеки, мобілізації значних людських ресурсів та економічного потенціалу країни на відсіч агресії. Такими повноваженнями і практично абсолютною владою був наділений Державний комітет оборони на чолі зі

Сталіним Й.В., створений відповідно до Постанови Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про створення Державного комітету оборони» від 30 червня 1941 року [101, с. 26].

З цього моменту в державі фактично розпочали діяти два законодавчі органи, які регулювали у т.ч. й діяльність органів військової юстиції. У мирний час – Верховна Рада, яка у перший період війни фактично обмежилася прийняттям невеликої кількості указів, а надалі – головним став ДКО, який справді був мобільним органом, діяв на потреби часу і швидко реагував на зміни ситуації на фронті. Протягом всієї війни постанови ДКО створювали правове підґрунтя для діяльності органів військової юстиції. Хоч Конституція СРСР і залишалась Основним законом, рішення ДКО були віднесені до актів вищої юридичної сили. Відомчі накази та інструкції також стали обов'язковими для виконання. Траплялось, що останні акти домінували на практиці над чинним, у т.ч. кримінальним законодавством.

Відповідно до згаданого Указу «Про воєнний стан» всі функції органів державної влади на місцях передавались військовим радам фронтів, армій, військових округів, а в місцях, де не було військових рад, – вищому командуванню військових з'єднань. Вказана військова влада отримала право залучати громадян до трудової повинності для виконання оборонних робіт і охорони шляхів сполучень, засобів зв'язку, електромереж й інших важливих об'єктів, встановлювати військово-квартирний обов'язок для розташування військ; вилучати транспортні засоби та інше необхідне для потреб оборони майно; регулювати час роботи установ, підприємств і закладів, вводити комендантський час, а також проводити в необхідних випадках обшуки і затримання підозрілих осіб; встановлювати норми відпуску населенню продовольчих і промислових товарів, регулювати торгівлю і роботу торговельних організацій; забороняти в'їзд і виїзд з місцевостей, які перебували у воєнному стані, виселяти в адміністративному порядку осіб, визнаних соціально небезпечними. За невиконання розпоряджень і наказів військової влади, а також за злочини, вчинені у місцевостях, оголошених «у воєнному стані», винні підлягали кримінальній відповідальності за законами воєнного часу [95, с. 107].

Базовими правовими актами, що регулювали роботу органів військової юстиції, у т.ч. в УРСР, під час війни, стали укази Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про воєнний стан» та «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій» [101, с. 28-31]. Органи військової прокуратури у воєнний час керувались «Положенням про військову прокуратуру у воєнний час в місцевостях, оголошених на воєнному стані» і «Тимчасовою настановою про роботу військових прокурорів РСЧА» (затверджені Прокурором СРСР 6 серпня 1941 р. та введені в дію відповідно до наказу Головного військового прокурора від 15 вересня 1941 р. № 53) [136, с. 29].

Всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки передавалися на розгляд військових трибуналів. До них належали справи про: державні злочини; злочини, передбачені законом від 7 серпня 1932 року про охорону суспільної (соціалістичної) власності; злочини, вчинені військовослужбовцями; про розбій; навмисні вбивства, насильне звільнення з місць ув'язнення та з-під варті; ухилення від виконання військового обов'язку, опір представникам влади; незаконну купівлю, продаж, зберігання та крадіжку зброї.

Розширення мережі та компетенції військової юстиції зумовило врегулювання порядку направлення справ до військових трибуналів залежно від підсудності та видів злочинів.

Спільний наказ НКЮ і Прокурора СРСР № 102/58 від 24 червня 1941 року «Про порядок направлення у військові трибунали справ про злочини, передбачені ст. 7 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» визначав порядок направлення справ до військових трибуналів. Так, до військових трибуналів РСЧА і ВМФ, як зазначалося, необхідно було направляти справи про злочини, скоєні військовослужбовцями РСЧА і ВМФ, а також всі справи про зраду Батьківщини, шпигунство, терористичні акти і диверсії. Розгляд інших справ належав до компетенції військових трибуналів військ НКВС, а якщо ці злочини були скоєні на залізницях та водних шляхах сполучення, то такі справи розглядали військові трибунали відповідних залізниць і водних шляхів сполучення [101, с. 91–92].

Наказ НКЮ і Прокурора СРСР від 26 липня 1941 року визначав підсудність евакуйованих ув'язнених (бранців радянських тюрем), які перебували під слідством. Справи про найбільш небезпечні державні злочини цих ув'язнених, підлягали розгляду у військових трибуналах фронтів; усі справи про злочини військовослужбовців розглядали найближчі військові трибунали Червоної армії, а за їх відсутності – військові трибунали військ НКВС, які до того ж розглядали справи про злочини, що підпадали під дію ст. 7 указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про воєнний стан» [57, арк. 84].

До військових трибуналів фронтів, військових округів, армій, округів військ НКВС, а також військових трибуналів військ НКВС охорони тилу фронту передавались справи про зрадників Батьківщини при заочному їх розгляді згідно з наказом НКЮ і Прокурора СРСР від 20 червня 1942 року. Лише в окремих випадках за дорученням вказаних трибуналів, ці справи могли бути передані на розгляд військовим трибуналам корпусів, дивізій, бригад і інших з'єднань [63, арк. 156–157].

Одним із перших юридичних документів воєнного часу стала Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» [95, с. 105–106], в якій зазначалося, що метою нападу фашистської Німеччини є знищення радянського ладу, захоплення радянських земель, поневолення та пограбування народів Радянського Союзу. Документ звертав увагу партійних, профспілкових та інших організацій і їх керівників на те, що Батьківщина опинилася у великій небезпеці й необхідно швидко та рішуче перейти на воєнний лад. Директива вимагала мобілізувати всі зусилля для розгрому ворога. Визначалися першочергові заходи: відвойовувати кожну п'ядь радянської землі; битися до останньої краплі крові; організувати допомогу Діючій армії; підпорядкувати інтересам фронту все життя країни; вести нещадну боротьбу з дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток; знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів; під час вимушеного відступу Червоної армії нічого не залишати ворогові; все майно, яке неможливо вивезти, має бути безумовно знищено. У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи, негайно віддавати до суду військового трибуналу всіх

тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони. Директива стала програмою перетворення країни в єдиний військовий табір, у ході виконання якої апарат державного управління і система правоохоронних органів були пристосовані до завдань та особливостей ведення війни, а першочергові зусилля країни спрямовані на розвиток і задоволення потреб Збройних Сил. Найбільш важливі питання господарських відносин стали регулюватися особливими законами воєнного часу.

У Криму з 29 жовтня 1941 року у зв'язку із загрозою захоплення ворогом стратегічно важливих місцевостей було введено стан, під час якого ще більше посилювалися заходи охорони громадського порядку і державної безпеки. На час облоги міські суди загальної юрисдикції було перетворено у міські й обласний військові трибунали. У цей період всіх порушників порядку слід було негайно віддавати до суду військового трибуналу, а провокаторів, шпигунів та інших агентів ворога – розстрілювати на місці [95, с. 108].

Під час війни виникли нові види злочинів, кримінальна відповідальність за які була встановлена на воєнний час низкою указів Президії Верховної Ради СРСР.

Так, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. «Про відповідальність за поширення у воєнний час неправдивих чуток, збуджуючих тривогу серед населення», виявлення авторів «панічних» висловлювань і чуток було покладено на НКДБ, який здійснював це у процесі спеціальних оперативних заходів [101, с. 64–65].

Періодично вже з першого дня війни складалися спецдонесення, у яких ґрунтовно висвітлювалися настрої населення. Щодо запідозрених у нелояльності до влади або симпатіях до німців блискавично проводились слідчі дії і далі невідкладно вживались заходи найсуворішого характеру, почасти навіть без дотримання встановленого Положенням про військові трибунали суворого порядку [22, с. 160]. Щодо громадян, які у подальшому свої негативні, «поразкові» настрої змінювали (і це ставало підґрунтям в організації опору загарбникам), директива НКДБ СРСР від 2 липня 1941 р. № 177 «Щодо арештів антирадянського елемента», пропонувала не піддавати арешту цю категорію осіб [154, с. 148–149].

З початку наступу військ Вермахту на СРСР на територіях, де запроваджено воєнний стан, зокрема в УРСР, керівництвом країни посилювались заходи щодо протидії іноземній розвідці. Відповідно до пункту 3– «з» Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. військовій владі було надано право приймати рішення щодо виселення соціально небезпечних осіб з територій, де був воєнний стан. Після приєднання у 1939 р. до СРСР західних областей України до кола підозрюваних потрапило все їх населення. Директива НКВС і НКДБ СРСР № 238/181 від 4 липня 1941 р. встановлювала категорію осіб, які підлягали взяттю на облік разом із сім'ями [154, с. 176–177]. Їх подальшу долю вирішували військові трибунали.

Директива РНК і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» стала програмою переведення роботи апарату державного управління та системи правоохоронних органів до завдань і особливостей воєнного часу. Одним з головних завдань органів військової юстиції за цією директивою була вимога «негайно віддавати до суду військового трибуналу усіх, хто своїм панікерством і боягузтвом заважає справі оборони, незважаючи на посади» [95, с. 105–106].

Спільним наказом Наркома оборони і начальника Головного політичного управління РЧСА від 20 липня 1941 р. Військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політorganів, військовим комісарам дивізій і полків ставилось завдання *«залізною рукою підтримувати революційний порядок і дисципліну й нещадно карати панікерів, боягузів, поразників, дезертирів і всіх, хто самовільно залишає позиції без наказу вищого командування, об'єднувати і координувати роботу військових трибуналів, військової прокуратури і особливих відділів. Домогтися, щоб усі запродавці і зрадники, усі дезорганізатори, боягузи, панікери і дезертири, незважаючи на осіб, негайно несли найсуворішу кару»* [149, с. 104–105].

Завдання органів військової юстиції уточнював наказ НКЮ СРСР від 29 червня 1941 р. № 106 «Про перебудову роботи судових органів і органів юстиції на воєнний лад» [101, с. 87–89]. На вказані органи покладалася організація порядку, для забезпечення сприятливих умов, необхідних для перемоги на фронті. В документі

наголошувалося на тому, що зазначені органи повинні застосовувати суворі покарання до порушників порядку – вбивць, грабіжників, злодіїв, хуліганів та інших злочинців. Правильне й неухильне застосування законів, боротьба зі злочинцями і виховання трудящих в дусі суворої дисципліни – головне завдання суду, що у воєнний час має особливе значення, тяганина та бюрократизм під час розгляду кримінальних і цивільних справ є прямим злочином. У воєнний час вимагається особлива злагодженість у роботі судів і органів НКЮ. Суд своєю владою повинен забезпечити правильне виконання указів та постанов, виданих у воєнний час. Виконуючи завдання, визначені органам правосуддя на період війни, кожен судовий працівник, працівник органів НКЮ сприяє перемозі над окупантами. Як наголошувалося у директиві, на виконання цих завдань необхідно спрямувати всю роботу суду і органів юстиції.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 липня 1941 р. в усіх військових з'єднаннях та підрозділах був запроваджений інститут військових комісарів. Положення щодо військових комісарів визначало їх функції та завдання – суворо контролювати виконання всіх наказів вищого командування, вести нещадну боротьбу з боягузами, панікерами і дезертирами, припиняти випадки зради тощо. У документі зазначалося, що всі накази повинні підписувати командир і комісар [101, с. 33–35].

16 серпня 1941 р. був виданий наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270, згідно з яким усі радянські військовослужбовці, які здалися в полон із власної волі, а також захоплені при незалежних від них обставин оголошувалися зрадниками Батьківщини [154, с. 332–335]. Однаково суворі санкції передбачалися для всіх, хто залишив поле бою, незалежно від того, куди вони тікали, до ворога чи вглиб радянської території. Домінуючою була установка, що червоноармійці в полон не здаються, а ті, хто потрапив до нього вважалися «колишніми» військовослужбовцями. Звільнялись від відповідальності лише особи, стосовно яких була доведена їх неспроможність чинити опір через безпорадність, та якщо вони з полону втекли або були визволені військами РСЧА [155, с. 33].

Наказ Ставки Верховного Головнокомандування від 12 вересня 1941 р. № 001919 регламентував створення при кожній стрілецькій дивізії РСЧА загороджувальних загонів. Головним завданням загороджувальних загонів було надання допомоги командуванню у підтриманні дисципліни і наведенні твердого порядку під час бою, попередження втечі та ліквідації паніки [157, с. 85–86]. Окрім іншого (виявлення та взяття під варту диверсантів, ворожих парашутистів, охорони складів з продовольством і боєприпасами), на них покладалося затримання оточенців, які виходили з чергового «котла». На озброєнні цих формувань, які належало створити у найкоротші терміни – до 18 вересня, окрім звичайної стрілецької зброї передбачалося мати вантажівки, бронемашини та декілька танків. «Надійним бійцям» зі складу загороджувальних загонів наказувалося *«не зупинятися перед застосуванням зброї, ліквідовуючи ініціаторів паніки»* [156, с. 20, 85–86]. Затримані загороджувальними загонами військовослужбовці часто-густо потрапляли до військових трибуналів, які в подальшому вирішували їх долю.

Не менш суворим і вкрай несправедливим як у перші місяці війни, так і надалі було ставлення до військовослужбовців, які потрапили у полон. 16 липня 1941 р. ДКО постановою № 169 цт негативно оцінив хаотичний відступ і масові випадки здачі у полон та виніс категоричний вердикт: *«панікер, боягуз, дезертир гірший за ворога, бо він не тільки шкодить нашій справі, але й наплюжить честь Червоної армії. Тому розправа з панікерами, боягузами і дезертирами та відновлення військової дисципліни є святим обов'язком»*. Крім цього, наголошувалося, що і надалі ДКО буде *«залізною рукою припиняти будь-які прояви боягузтва і неорганізованості в Червоній армії»* [155, с. 332–335].

До липня 1941 р. потік радянських військовополонених був таким великим, що перевищив можливості вермахту по їх охороні й утриманню. На виконання наказу генерал-квартирмейстера від 25 липня № 11/4590 почалось масове звільнення полонених українців, білорусів, прибалтів. По домівках було розпущено 318770 колишніх червоноармійців, переважну більшість з яких становили українці (227761 осіб) [98, с. 84]. Ті з них, хто прагнув стати до лав ЧА потрапляли до військових трибуналів відповідно до «Положення про військовополонених», прийнятого РНК

СРСР 1 липня 1941 р., яке передбачало розгляд справ про «злочини» військовополонених. Враховуючи, що усіх військовополонених утримували у таборах НКВС, розгляд справ покладался на військові трибунали військ НКВС СРСР відповідно до Директиви начальника Управління військових трибуналів НКЮ СРСР від 4 липня 1941 р. [68, арк. 8–9].

З початку бойових дій на території України навантаження органів військової юстиції весь час зростало. Причиною цього стало розширення компетенції та збільшення категорії підсудних цим спецсудам справ. У зв'язку із масовим залученням цивільного населення для потреб оборони (будівництво фортифікаційних споруд, ополчення, винищувальні батальйони, тощо) в Україні було мобілізовано до 2 млн. цивільних осіб. Для унормування порядку притягнення до кримінальної відповідальності зазначеної категорії громадян було видано ряд концептуальних директив.

Наказом НКЮ і Прокурора СРСР № 104/64 від 27 червня 1941 р. було внесено зміни до наказу № 102/58 від 24 червня 1941 р. Так додатково до військових трибуналів військ НКВС необхідно було передавати усі справи про терористичні акти, спрямовані проти селян та справи про контрреволюційну агітацію терористичного характеру (ст.58–8 КК РРФСР 1926 р.), справи про підпали будинків сільських активістів і громадських будівель (шкіл, сільрад, колгоспів і ін.) у сільських місцевостях [101, с. 93].

На виконання Постанови ДКО від 26 серпня 1941 р. «Про заходи по забезпеченню будівництва оборонних споруд Південно-Західного і Південного фронтів» Пленум Верховного Суду від 27 листопада 1941 р. встановив, що справи за злочинами осіб, мобілізованих на зазначені роботи при управліннях будівництва саперних армій, мали розглядати військові трибунали [53, арк. 67].

Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 28 липня 1941 р. №30/15/у було визначено, що справи стосовно злочинів осіб, які перебували у частинах народного ополчення, також підлягали розгляду у військових трибуналах.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 14 серпня 1941 р. №35/17/у, громадяни *, які перебували у винищувальних батальйонах, за злочини, спрямовані проти встановленого у винищувальних батальйонах порядку несення служби, підлягали притягненню до відповідальності за відповідними статтями Положення про військові злочини й відповідно відносились до компетенції військових трибуналів [101, с. 73–74].

На весь період війни, як зазначалося раніше, були значно розширені повноваження і компетенція Особливої наради НКВС СРСР. У наказі НКВС СРСР «Про повноваження Особливої наради при НКВС СРСР» від 21 листопада 1941 р. було встановлено, що справи, які підлягають направленню на розгляд Особливої наради у місцевостях воєнного стану, органи НКВС можуть передавати на розгляд військових трибуналів [155, с. 334–335].

Директива НКЮ СРСР від 19 листопада 1941 р. № А-Д-5 встановлювала, що справи про злочини, скоєні в місцевостях, де був воєнний стан, і підсудні військовим трибуналам, у тих випадках, коли звинувачений до розгляду справи був переміщений у місцевість, де не було воєнного стану, також розглядають військові трибунали [62, арк. 156].

Директива НКВС СРСР від 6 грудня 1941 р. № 283 покладала на особливі відділи НКВС завдання виявляти і заарештовувати підозрюваних у дезертирстві осіб у місцевостях, де існував воєнний стан. Військовослужбовців, проти яких не знаходили доказів, направляли до відповідних військкоматів. Одночасно Директива вимагала притягнення до відповідальності за законами воєнного часу осіб, які переховують дезертирів [155, с. 303].

Упродовж червня–вересня 1941 р., отримавши практично необмежені права у справі одноосібного «судочинства» і намагаючись зміцнити дисципліну в Діючій армії, начальники особливих відділів і польові командири надто часто застосовували дії, що перевищували необхідні запобіжні заходи. Вище керівництво країни звернуло на це увагу й 4 жовтня 1941 р. був виданий наказ наркома оборони СРСР

* Обкомами партії було прийнято рішення про укомплектування винищувальних батальйонів з числа робітників не евакуйованих підприємств та ополчення.

№ 0391 «Про факти підміни виховної роботи репресіями», який засудив випадки незаконних репресій та грубого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів. В документі, серед іншого, підкреслювалось, що *«застосування репресій є крайнім заходом, допустимим лише у випадках прямої непокори та відкритого опору в умовах бойової обстановки»*. Тих, хто зловживав рукоприкладством і самосудами, наказувалось суворо карати судом військового трибуналу [154, с. 486].

Військовій владі на власний розсуд надавалось право передавати на розгляд військових трибуналів ЧА, ВМФ і військ НКВС, військових трибуналів залізниць і водних шляхів сполучення справи цивільних осіб про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, передбачені кримінальними кодексами УРСР та інших союзних республік.

Постанова РНК СРСР від 22 серпня 1941 р. № 41/21/у «Про здачу населенням, державними, кооперативними і торгівельними організаціями міст призматичних біноклів для потреб Червоної армії» зазначала, що особи, які не здали біноклі у встановлений термін, «підлягають кримінальній відповідальності за законами воєнного часу», а справи розглядають військові трибунали [101, с. 69].

Постанова ДКО від 17 вересня 1941 р. передбачала кримінальну відповідальність за ухилення від обов'язкового навчання військовій справі. Постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 11 жовтня 1941 р. № 42/22/у «Про кримінальну відповідальність громадян, які ухиляються від загальнообов'язкового навчання військовій справі» пояснювала, що справи за такими видами злочинів розглядають військові трибунали [101, с. 69–70].

Постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 1 грудня 1941 р. № 44/29/у/с «Про порядок притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які перебувають у робочих колонах» визначила, що справи вказаних громадян за злочини, направлені проти встановленого порядку несення служби, підлягають розгляду військовими трибуналами [53, арк. 63].

На початку війни всі, хто працював на військову промисловість, були оголошені мобілізованими. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової

промисловості за самовільне залишення робочих місць» передбачав кримінальну відповідальність за самовільне залишення підприємств військової промисловості. Справи таких громадян підлягали направленню до військових трибуналів. У подальшому на весь період війни дія цього Указу поширювалась на всі категорії робітників і службовців підприємств [101, с. 65–66].

За ухилення від військового обов'язку і сприяння цьому передбачалося покарання за законами воєнного часу відповідно до Постанови ДКО від 16 січня 1942 р. На доповнення наказ НКЮ СРСР від 26 січня 1942 р. зазначав, що особи, які ухиляються від військового обліку, призову та мобілізації, підлягають притягненню до суду військового трибуналу [101, с. 69–70].

Всі громадяни, які проживали на звільнених Червоною армією територіях, були зобов'язані здати протягом 24 годин військовим підрозділам, органам НКВС або місцевим органам влади усе залишене ворогом озброєння і військове майно відповідно до Постанови ДКО від 16 січня 1942 р. «Про здачу трофейного майна» [71, арк. 264]. Наказ НКЮ СРСР від 26 січня 1942 р. спрямовував справи осіб, які ухилялись від своєчасної здачі трофейного майна або були винні в його псуванні, до суду військового трибуналу [63, арк. 45].

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про поширення на особовий склад воєнізованої охорони виправно-трудових таборів, колоній і наглядацький склад в'язниць НКВС СРСР Дисциплінарного статуту Червоної армії» від 11 березня 1942 р. особи вказаних категорій за злочини, спрямовані проти встановленого для них порядку несення служби, підлягали відповідальності за відповідними статтями «Положення про військові злочини». Такі злочини розслідували військові трибунали [188, с. 278].

Постанова ДКО від 28 березня 1942 р. обмежувала пересування громадян залізницею і водним транспортом. З метою більш раціонального використання залізничного і водного транспорту за умов воєнного часу та убезпечення від поширення епідемій, проїзд дозволявся за наявності посвідчень про відрядження або спеціальних перепусток, що видавали органи міліції. За порушення цих правил повторно відповідно до наказу НКЮ СРСР від 27 квітня 1942 р. винні

притягувались до кримінальної відповідальності з передачею справ до військових трибуналів відповідних залізниць [63, с. 144].

Відповідно до наказу Прокурора СРСР «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів в районах, тимчасово зайнятих ворогом» від 15 травня 1942 р. справи вказаних осіб підлягали розгляду військовими трибуналами або Особливою нарадою при НКВС СРСР [44, с. 69–70].

24 червня 1942 р. ДКО прийняв Постанову «Про членів сімей зрадників Батьківщини», за яким повнолітні члени сімей військовослужбовців і цивільних осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою за зраду Батьківщини до вищої міри покарання – розстрілу, за шпигунство на користь Німеччини і інших воюючих проти СРСР країн, за перехід на бік ворога, зрадництво або сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, за намагання до зради Батьківщини та «зрадницькі наміри» підлягали арешту та відселенню у віддалені місцевості СРСР [154, с. 114–115]. Арешту й відселенню у віддалені місцевості СРСР на термін до п'яти років підлягали також сім'ї тих, хто був заочно засуджений до вищої міри покарання за добровільний відхід з окупаційними військами під час визволення захопленої противником території.

Застосування репресій до членів сімей здійснювали органи НКВС СРСР відповідно до вироків судів або рішень Особливої наради. Членами сімей, за постановою ДКО вважались – батько, мати, дружина, сини, доньки, брати, сестри, якщо вони проживали разом із зрадником або перебували на його утриманні на час скоєння злочину або на час мобілізації його в армію у зв'язку з початком війни.

Не підлягали арешту й відселенню сім'ї тих зрадників, у складі сімей яких після проведеної перевірки були виявлені військовослужбовці ЧА, партизани та нагороджені орденами й медалями СРСР.

В подальшому завдання органам військової юстиції визначалися залежно від їх підсудності, компетенції, а також, виходячи з конкретної обстановки на фронті і в тилу на різних етапах війни.

Загалом аналіз проблеми підсудності кримінальних справ військовим трибуналам у довоєнний період свідчить про те, що їх діяльність була в основному спрямована на боротьбу із злочинністю в армії і на флоті. Крім цього вони додатково розглядали вчинені цивільними особами державні посадові та майнові злочини, а також всі інші, вчинені на територіях, де не було загальних судів.

Проведений аналіз свідчить про те, що внаслідок прийняття в період 1929-1939 рр. ряду правових норм, компетенція органів військової юстиції була занадто розширена як за предметним, територіальним, так і за суб'єктними ознаками та виходила за рамки специфічних завдань військових трибуналів.

На західних територіях, приєднаних до УРСР, у зв'язку із формуванням нових радянських органів влади та суду, саме органи військової юстиції, поряд із позасудовими органами (Особливою нарадою при НКВС СРСР) здійснювали «очищення» нових територій від ворогів радянської влади. Характерно, що за підозрою у нелояльності до влади було віднесено практично все населення західних областей УРСР. За результатами аналізу виявлено, що в період з вересня 1939 по червень 1941 українці склали більше 50 % від усієї кількості заарештованого населення в СРСР. Це підтверджує думку російських дослідників, що репресивно-каральним органам ставилося завдання щодо засудження найбільш широкого кола населення України.

Після оголошення воєнного стану на території УРСР військова влада отримала право залучати громадян для виконання оборонних та інших робіт, охорони шляхів сполучень, засобів зв'язку, електромереж й інших важливих об'єктів, встановлювати військово-квартирний обов'язок для розташування військ; вилучати транспортні засоби та інше необхідне для потреб оборони майно; регулювати час роботи установ, підприємств і закладів, вводити комендантський час, а також проводити в необхідних випадках обшуки і затримання підозрілих осіб; встановлювати норми відпуску населенню продовольчих товарів, регулювати торгівлю; забороняти в'їзд і виїзд з місцевостей, оголошених у воєнному стані, а також виселяти в адміністративному порядку осіб, визнаних соціально небезпечними. За невиконання розпоряджень і наказів військової влади, а також за

злочини, вчинені у місцевостях, оголошених на воєнному стані, винні підлягали кримінальній відповідальності за законами воєнного часу. Водночас, було розширено повноваження органів військової юстиції, зокрема:

– у зв'язку із масовим залученням цивільного населення для потреб оборони на військову юстицію покладалося розслідування терористичних актів проти сільського активу; злочинів громадян, які перебували у винищувальних батальйонах та у частинах народного ополчення; осіб, винних у порушенні трудової дисципліни на підприємствах оборонної промисловості тощо;

– в умовах масової здачі або захоплення у полон розслідування справ військовослужбовців, які з власної волі чи при незалежних від них обставин здалися в полон (усі оголошувалися зрадниками Батьківщині); а також розгляд справ членів сімей полонених військовослужбовців (підлягали виселенню);

– в умовах поширення практики т.зв. одноособового «судочинства» серед командирів польових частин і комісарів, начальників особливих відділів розгляд справ про зловживання рукоприкладством і самосудами також здійснювався військовими трибуналами.

3.2. Процесуальні особливості розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах

Джерелами процесуальних норм діяльності органів військової юстиції були Конституція СРСР 1936 р., Закон про судоустрій 1938 р., Кримінально-процесуальний кодекс РРФСР 1923 р. та УРСР 1927 р., Положення «Про військові трибунали і військову прокуратуру» 1926 р., а також окремі нормативні рішення центральних органів влади, відомчі директиви, накази та інструкції.

Згідно з Положенням «Про військові трибунали і військову прокуратуру» 1926 року при провадженні справ органи дізнання, військові слідчі та військові трибунали керувались законодавством СРСР і УРСР, у тому числі кримінальним та кримінально-процесуальним кодексами.

Відповідно до вказаних нормативно-правових актів визначався такий порядок судочинства у військово-судових закладах. Підставами для порушення кримінальної справи могли бути: заява громадянина, усне або письмове повідомлення посадової особи або закладу, замітка в газеті або явка з повинною. Приводом для порушення кримінальної справи в Ча було рішення командира військової частини. Прокурор, органи дізнання, слідчий і суд могли розпочати кримінальне переслідування на власний розсуд. Кримінально-процесуальний кодекс передбачав шість підстав негайного закриття справи на будь-якій стадії провадження: смерть обвинуваченого, примирення обвинуваченого з потерпілим, відсутність скарги потерпілого, закінчення терміну давності, відсутність у діях обвинуваченого складу злочину та акт про амністію [209, с. 53–55].

Відповідно до ст. 97 КПК РРФСР, затвердженого Постановою ВЦВК від 15 лютого 1923 р. загальними органами дізнання були: органи міліції і кримінального розшуку; органи ОДПУ, а також органи інспекцій, урядові установи й посадові особи за справами про незаконні дії підлеглих їм посадових осіб. Органами дізнання у справах про злочини, скоєні військовослужбовцями в розташуванні військової частини чи установі, були командири і комісари військових частин, а також начальники і комісари установ Ча. У справах про злочини, вчинені військовослужбовцями поза розташуванням частини чи установи, попередне

розслідування проводилось загальними органами дізнання. У справах про злочини, вчинені військовослужбовцями, але не підсудні військовим трибуналам, органи дізнання в ЧА керувались Кримінально-процесуальним кодексом союзної республіки, на території якої було скоєно злочин. Арешти осіб, які належали до складу ЧА, обшуки і виїмки у них проводились спільними органами дізнання [209, с. 62].

Згідно із змінами від 30 січня 1929 р., внесеними до Положення про військові трибунали і військову прокуратуру 1926 р., органи дізнання отримали право розслідування справ про всі злочини військовослужбовців, вчинені в розташуванні частини, незалежно від підсудності справи, і про всі злочини, незалежно від місця скоєння злочину, якщо справа була підсудна військовому трибуналу. Термін дізнання був обмежений 2 тижнями. Дізнання могло бути припинено самим органом дізнання без направлення справи військовому слідчому, за яким, як і за військовим прокурором, було залишено право витребування припинених дізнань та їх поновлення.

У новій редакції ст. 20 Положення вказувалося, що межі компетенції окремих командирів як органів дізнання встановлюються інструкціями, що видаються Народним комісаріатом з військових і морських справ. Так, згідно з Інструкцією органам дізнання РСЧА, введеною в дію циркуляром Народного комісаріату з військових і морських справ від 4 жовтня 1933 р. № 37 передбачалось, що завданням військово-судових органів, а також органів дізнання є «боротьба із злочинністю – за революційну військову дисципліну». Одночасно зазначалося, що завданням судової репресії полягає у сприянні командуванню у проведенні бойової та політичної підготовки, поєднанні заходів примусу із заходами виховного впливу. З цією метою командир і комісар зобов'язувалися приймати рішення про притягнення до судової відповідальності підпорядкованих їм військовослужбовців тільки після оцінки ступеня небезпеки вчиненого проступку, ретельного вивчення особи обвинуваченого та особистої бесіди з ним.

Згідно з Інструкцією виховний вплив судової репресії міг бути досягнутий тільки шляхом узгодженої роботи з організації судового процесу командування,

політпрацівників, парторганізації, військової прокуратури та військового трибуналу. У с. 6 Інструкції також вказувалися методи виховного впливу: попередня підготовка процесу шляхом широкого роз'яснення його завдань на червоноармійських зборах, нарадах начскладу, у газетних публікаціях, а також з використанням клубних форм роботи; організація присутності на процесі максимальної кількості бійців (делегатів від підрозділів); політичні виступи державного громадського обвинувача; роз'яснювальна робота навколо судового вироку; популяризація вироків у наказі по частині; роз'яснювальна робота стосовно процесів, що відбуваються в інших частинах (особливо свого з'єднання) [116, с. 46–47].

За інструкцією 1933 р. підбір дізнавачів для частини (6 – на полк і 3 заступники до них) проводився командиром частини за участю військового слідчого з числа командирів взводів і рот, а також політруків, строком на 1 рік. Дізнання повинно було призначатися командиром частини тільки тоді, коли, на його думку, необхідно було притягнути до суду винних осіб. В інших випадках проводилось розслідування без дотримання будь-яких процесуальних формальностей і навіть записів. Про призначення дізнання командир повинен був негайно повідомити військового слідчого. Для провадження дізнання встановлювався триденний термін, який міг бути продовжений військовим слідчим або військовим прокурором до 14 діб. Щодо обвинувачених допускалося обрання запобіжного заходу – підписки про невиїзд (до військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу строкової служби – постійного спостереження за ними в частині), а також взяття на поруки та тримання під вартою. Взяття під варту застосовувалося тільки за погодженням з військовим прокурором. Командир частини міг затримати обвинуваченого і тримати його на гауптвахті з негайним повідомленням військового прокурора, який був зобов'язаний протягом 48 годин підтвердити або скасувати затримання [116, с. 47].

Результати дізнання доповідалися дізнавачем командиру частини для прийняття рішення. Командир частини мав право припинити дізнання або зі своїм коротким висновком направити матеріали дізнання військовому прокурору чи військовому слідчому для притягнення обвинуваченого до суду. Після надходження

матеріалів дізнання до військового слідчого він висував звинувачення, допитував обвинуваченого, знайомив його із справою і складав обвинувальний висновок, попередньо доповнюючи дізнання, у разі необхідності. Навіть за нескладними справами органи дізнання не мали права самостійно приймати рішення. У всіх випадках передачі справи на розгляд військового трибуналу, вона проходила ще стадію попереднього слідства. Акти дізнання мали значення доказів і приймалися до уваги при провадженні попереднього слідства та під час судового розгляду [116, с. 48].

Згідно з інструкцією органам дізнання ЧА, оголошеної наказом НКО СРСР від 5 лютого 1940 р. № 32 завдання дізнання полягало в тому, щоб з'ясувати всі обставини злочину або надзвичайної події, встановити винних осіб та причини, що призвели до скоєння злочину або пригоди. За Інструкцією 1940 р. порядок призначення та провадження дізнання в цілому залишався аналогічним тому, який був визначений Інструкцією 1933 р. [116, с. 48].

Отримавши матеріали дізнання від командира частини, військовий прокурор повинен був негайно їх розглянути і прийняти за ними одне з таких рішень: повернути матеріали дізнання командирю частини з детальними вказівками стосовно додаткового дізнання; припинити дізнання своєю постановою і повернути в частину для зберігання в архіві; поставити перед командиром частини питання про направлення винного у штрафну частину або вирішити справу в дисциплінарному порядку; передати справу військовому слідчому для провадження попереднього слідства; затвердити обвинувальний висновок і направити матеріали дізнання у військовий трибунал для притягнення обвинуваченого до судової відповідальності. При цьому прокурор мав право скласти новий обвинувальний висновок. У разі припинення дізнання військовий прокурор повинен був вказати у своїй постанові як вчинити з наявними речовими доказами і скасувати запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого. При направленні матеріалів дізнання у військовий трибунал військовий прокурор надсилав разом із справою речові докази і давав розпорядження начальнику місця ув'язнення, якщо обвинувачений перебував під вартою, щодо його подальшого утримання або переведення.

Нагляд за роботою органів дізнання здійснював військовий прокурор, який під час виїздів у частину знайомився із станом роботи органів дізнання, з якістю керівництва ними з боку військового слідчого і вживав заходів до поліпшення цієї роботи [116, с. 61–62].

Проведення попереднього слідства в РСЧА покладалось на військових слідчих, які працювали при військових прокуратурах фронтів, округів, армій, флотів, флотилій, військових з'єднаннях (корпусах, дивізіях) і гарнізонах. При головному військовому прокурорі працювали військові слідчі з особливо важливих справ. Військовий слідчий проводив розслідування справ про злочини військовослужбовців і громадян у справах, віднесених до підсудності військових трибуналів (ст. 108 КПК РРФСР) [116, с. 62].

Попереднє слідство у справах про злочини, передбачені ст. 2 – 4, 6 – 8, 10, 11, 14, 17, 19 Положення про військові злочини було не обов'язковим і могло бути проведено в кожному окремому випадку на розсуд слідчого за пропозицією прокурора чи рішення військового трибуналу. До таких злочинів було віднесено: невиконання наказу, опір або примус до порушення особою обов'язків військової служби; образа, у разі відсутності між образником і ображеним відносин підлеглості; самовільне залишення частини або місця служби понад 6 діб (під час навчальних та інших зборів – понад 2 доби); неявка в строк без поважних причин на службу; невиконання обов'язків щодо власних коней, приписаних до частини; протизаконне відчуження, застава, передача в користування стороннім особам або умисне знищення, порушення правил зберігання виданих для тимчасового або постійного користування предметів казенного обмундирування і спорядження; систематичне зловживання владою, перевищення влади, бездіяльність влади, а також халатне ставлення до служби осіб начальницького складу Червоної армії, протизаконне використання начальником свого підлеглого. По інших справах проведення попереднього слідства було обов'язковим.

За справами про терористичні організації, терористичні акти та диверсії попереднє розслідування обмежувалося 10-денним терміном згідно з Постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. [196, с. 348]. Такий же термін (10 днів)

поширювався на розгляд справ про контрреволюційне шкідництво й диверсії, а обвинувальний висновок вручався обвинуваченому за добу до розгляду справи відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. [166, Зб. № 3, с. 116].

Для посилення боротьби зі зрадниками Батьківщини (відповідно до наказу НКВС СРСР від 20 серпня 1940 р. на виконання Постанови РНК СРСР від 17 серпня 1940 р.), начальники особливих відділів НКВС округів, армій, флотів і флотилій повинні були проводити розслідування випадків зради, скоєних військовослужбовцями протягом 10 днів з подальшою передачею справ до військових трибуналів [152, с. 245]. Рішення за цими справами військові трибунали мали виносити протягом 48 годин з дня отримання матеріалів, а Військова колегія Верховного суду СРСР після затвердження вироків у справах про зрадників Батьківщини мала виносити рішення про притягнення до кримінальної відповідальності членів сімей зрадників (протокол Політбюро від 17 серпня 1940 р.) [38, с. 191–192].

Для посилення контролю за веденням слідства директива Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР від 12 жовтня 1940 р. зобов'язувала співробітників особливих відділів НКВС військових округів, флотів і флотилій складати протягом п'яти днів та надсилати до Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР короткі довідки за справами, що перебували на стадії розслідування, із вказівкою дати арешту звинуваченого. По кожному проведеному арешту директива вимагала і в подальшому повідомляти Особливий відділ ГУДБ СРСР із надсиланням матеріалів, що передували арешту, а також про результати обшуку й первинного допиту. Після отримання повідомлення про взяття слідчих справ на контроль, директива вимагала надсилати через кожні 7 днів доповідні про добути в процесі слідства матеріали із вказівкою передбачених заходів, а після закінчення справи повідомляти про результати слідства й суду [152, с. 268].

Необхідно зазначити, що особливі відділи «опікувалися» не лише військовими, а й цивільним населенням, зокрема «фронт робіт» для цих органів збільшився після приєднання західних територій до УРСР восени 1939 р. Особливі відділи здійснювали арешти керівників контрреволюційних організацій та

проводили слідство у справах представників опозиційних до радянської влади кіл. Санкціонували «негайний арешт» військовий прокурор спільно з начальником особливого відділу [152, с. 80–81]. Через велику кількість арештів необхідно було впроваджувати спеціальні процедури. Через те, що в'язнів було дуже багато, слідство зводилось до мінімуму й не тому, що часу не було, а тому, що не бажали розбиратися, оскільки звинувачення часто програмувалися наперед. Звинувачених поспіхом допитували, а потім, так само поспіхом, виносили вироки. При цьому судові слухання проходили надзвичайно швидко [96, с. 124]. Іноді суду не було взагалі. Вироки виносилися, як зазначалося, заочно не судом, а особливою нарадою чи «трійкою». Людей засуджували без ґрунтовних доказів і навіть без поверхового слідства, звівши до мінімуму всі процедури. Розповсюдженою була практика, коли вже сама підозра ставала підставою для арешту і засудження. Якщо доказів не вистачало, вирок все одно виносився.

Директивою 3-го управління НКЮ СРСР від 22 червня 1941 р. на слідство в армії відводилося від одного до трьох днів. Головним завданням цієї структури була боротьба зі шпигунством, зрадництвом і дезертирством у лавах Червоної армії.

Наступна директива 3-го управління НКЮ СРСР від 27 червня 1941 р. про завдання у воєнний час, відводила на слідство вже 1–2 дні з подальшим переданням справ до військових трибуналів [154, с. 37, 93].

У липні 1941 р. був виданий наказ НКЮ СРСР, НКВС СРСР і Прокурора СРСР, згідно з яким встановлювалось, що *«справи про дезертирів, затриманих загороджувальними загонами й військовими частинами в районі воєнних дій, направляються командирами загороджувальних загонів і військових частин безпосередньо у військовий трибунал без проведення попереднього розслідування»* [61, арк. 94–95].

Наказом НКЮ СРСР і Прокурора СРСР «Про притягнення до кримінальної відповідальності за крадіжку та розбазарювання військового майна ЧА у воєнний час» від 3 березня 1942 р. встановлювався триденний термін для розгляду таких справ у військових трибуналах [70, арк. 183–184]. Справи про зрадників при заочному їх розгляді військові трибунали зобов'язувались розглядати у п'ятиденний

термін згідно з наказом НКЮ СРСР і Прокурора СРСР від 20 липня 1942 р. [71, с. 327–328].

Розслідування за справами командирів, комісарів і політпрацівників, звинувачених за самовільне залишення бойових позицій без наказу старших начальників мало бути проведено згідно з директивою НКЮ і Прокурора СРСР від 31 липня 1942 р. № 1096 у термін – 48 годин [157, с. 80].

Військовий слідчий, отримавши матеріали дізнання, або припиняв справу, або видавав постанову про направлення обвинуваченого до суду, або повертав справу для провадження додаткового дізнання, або приступав до провадження досудового слідства.

Пропозиції військового прокурора, який спостерігав за ходом слідства, були обов'язковими для врахування військовим слідчим. Останній при незгоді мав право, не зупиняючи виконання, перенести цю неузгодженість на рішення військового трибуналу.

Військові трибунали на території УРСР працювали згідно з процесуальними правилами, визначеними кримінально-процесуальним кодексом УРСР.

Після закінчення попереднього слідства чи дізнання справа надходила до військового трибуналу, який вирішував, чи достатньо у справі доказів для притягнення винних осіб до відповідальності. Військовий трибунал розглядав як справи, що надійшли від органів дізнання або попереднього слідства, так і справи, розпочаті ним самостійно. Кожна справа обов'язково виносилась на розгляд попереднього засідання лише після ретельного вивчення матеріалів доповідачем з колегиї трибуналу, який був головуєчим. До складу попереднього засідання трибуналу входили головуєчий та два члени колегиї, які могли бути тимчасовими, призначеними командуванням або політорганом. Згідно з Постановою Пленуму Верховного суду СРСР 1936 р. виклик на попереднє засідання свідків і експертів не передбачався [184, с. 176].

За наявності однієї або декількох осіб, які були підсудними військовому трибуналу, а інші – загальним судам, та неможливості розділити справу, – вона підлягала розгляду у військовому трибуналі.

В ході попереднього засідання трибуналу вирішувались питання про наявність в діях обвинуваченого складу злочину, повноти попереднього розслідування й обґрунтованості матеріалів слідства щодо висунутого звинувачення та правильність кваліфікації. Якщо кваліфікація попереднім розслідуванням визнавалась невірною, суд самостійно кваліфікував злочин. Кваліфікація встановлювалась не тільки за КПК, але й згідно з відомчими нормативно-правовими актами.

На стадії попереднього засідання суд визначав коло осіб, які підлягали виклику в судове засідання. Відповідно до ст. 391 КПК РРФСР 1923 р. військові трибунали могли не викликати на судове засідання свідків, покази яких не викликали сумніву, та навпаки обов'язковому виклику підлягали свідки, «свідчення яких мали суттєве значення внаслідок неповноти або які входили у протиріччя з показами інших свідків» [218, с. 148].

Далі в ході попереднього засідання суд вирішував питання щодо участі захисника й обвинувача. Участь захисника під час розгляду справи була обов'язковою, якщо був присутній обвинувач (за винятком випадків, коли обвинувачений сам відмовлявся від захисту), або якщо обвинувачений мав фізичний недолік, який унеможлиблював особистий захист. Відсутність обвинувача не виключала можливості допуску до справи захисника. Як обвинувач на суді звичайно виступав прокурор або «суспільний обвинувач». Закон дозволяв бути обвинувачами уповноважені професійні спілки, інспекторів праці, представників РСЧА і інших інспекцій. В Ча суспільними обвинувачами були представники військових частин, за поданням військової прокуратури, до обов'язків якої входила їх підготовка й керівництво ними в суді. Захисником міг бути член колегії захисників, близький родич обвинуваченого або уповноважені представники закладів, підприємств, профспілок і т.д. У більшості випадків захисниками ставали члени Колегії захисників. Звинувачений мав право сам підшукати захисника і клопотати перед судом про його допуск. Якщо він цього зробити не міг, то йому достатньо було подати заяву в трибунал і через президію Колегії захисників йому призначався безоплатний захисник [209, с. 52].

Стаття 111 Конституції СРСР 1936 року гарантувала обвинуваченому право на захист, але військові трибунали на власний розсуд вирішували питання участі у судовому засіданні захисника й обвинувача *«залежно від складності справи, доведеності злочину або з огляду на особливе політичне чи суспільне значення справи»* (ст. 381 КПК РРФСР) [218, с. 134]. Так, справи про терористичні організації, терористичні акти та диверсії підлягали розгляду без участі сторін відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. [196, с. 348]. Пізніше відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. розгляд справ без участі сторін поширювався на справи про контрреволюційне шкідництво й диверсії [166, Зб. № 3, с. 116].

Слід звернути увагу на дозвіл застосування фізичного насильства під час проведення попереднього слідства. 10 січня 1939 р. за підписом Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів ВКП (б), компартій союзних республік, а також керівникам регіональних управлінь НКВС була направлена шифрована телеграма такого змісту: *«ЦК ВКП стало відомо, що секретарі обкомів-крайкомів, перевіряючи працівників УНКВС, ставлять їм у провину застосування фізичного впливу до арештованих, як щось злочинне. ЦК ВКП пояснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС було допущено з 1937 року з дозволу ЦК ВКП. При цьому було зазначено, що фізичний вплив допускається, як виняток, лише стосовно таких явних ворогів народу, які при застосуванні гуманних методів допиту відмовляються видати змовників, місяцями не дають свідчень, намагаються загальмувати слідство.... ЦК ВКП вважає, що метод фізичного впливу, як виняток, повинен обов'язково застосовуватися й надалі...»* [29, арк. 7]. Насправді метод фізичного впливу винятковим не був. Практика вибивання показів у заарештованих стосовно їх причетності до антирадянських організацій набула масового характеру на території УРСР восени 1939 р. Незважаючи на це, значну кількість справ довелося закрити за недостатністю доказів та відсутністю складу злочину, а заарештованих звільнити. Л. Берія наказав під особисту відповідальність наркомів внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальників УНКВС країв і областей, начальних особливих і транспортних органів НКВС, начальників

головних управлінь і оперативних відділів НКВС СРСР «вилучити з оперативного користування протоколи звільнених за відсутності складу злочину і за недостатністю доказів, виправданих судом, звільнених з таборів з припиненням справ, у порядку директиви Наркома і Прокурора № 2709 і наказів НКВС СРСР №№ 00116, 00497 і 00513, засуджених до вищої міри покарання, якщо перевіркою їх справ і додатковим розслідуванням встановлено, що вони були засуджені неправильно» [40, арк. 149–150]. З викладеного стає зрозумілим, що свою помилку радянські органи «правосуддя» намагались приховати.

Далі у попередньому засіданні вирішувалось питання слухання справи у відкритому чи закритому засіданні. Якщо розглядалися питання, які стосувались військової або державної таємниці чи статевих злочинів, судові засідання могло проводитись у закритому режимі у присутності лише суддів, секретаря, звинуваченого, обвинувача та захисника. Справи стосовно співробітників НКВС розглядалися тільки у закритих засіданнях [83, с. 24].

На практиці траплялись випадки, коли до відкриття судового засідання захисник не мав можливості побачитись і поговорити зі своїм підзахисним. Слухання справи могло проводитись і за відсутності підсудного, якщо у справі була його згода на це або якщо підсудний переховувався від слідства. За добу до слухання справи підсудному надавалася копія обвинувального висновку. У випадках, коли військовий трибунал діяв безпосередньо у бойовій обстановці, цей термін скорочувався, тобто міг бути менше 24 годин [83, с. 26].

Наступним етапом судочинства був судовий розгляд, під час якого суд розглядав матеріали справи, перевіряв докази і виносив вирок. Сторонами процесу були обвинувач, підсудний, захисник і потерпілий. При необхідності на судові засідання викликалися експерти й перекладачі. Причому висновки експертів долучалися до справ. Судове засідання складалося з підготовчої частини, судового слідства, суперечок сторін, останнього слова підсудного та оголошення вироку.

У підготовчій частині судові засідання оголошувались відкритим, встановлювалась присутність сторін. Суддя встановлював особу підсудного,

оголошував склад суду і розглядав заяви про відвід. Вівся протокол судового засідання, в якому фіксувались усі рішення, винесені судом.

У випадках, якщо член трибуналу був родичем обвинуваченого або потерпілого за справою, або якщо він особисто або його родич були зацікавлені у тому чи іншому вирокі за справою, – суддя мав бути відведеним. Так само прокурор, секретар суду, експерти і перекладачі, якщо вони були підлеглими або безпосередніми начальниками звинуваченого мали бути відведеними. Суддя не міг також брати участь у складі суду, якщо він раніше брав участь у розгляді цієї справи як свідок, експерт, слідчий, обвинувач, захисник і т.д., бо в цьому випадку він міг бути не об'єктивним. Кожен учасник складу суду повинен був сам заявити про свій відвід за наявності для цього підстав. Якщо не було самовідводу, то клопотання про відвід міг порушити звинувачений, його захисник, потерпілий або прокурор. Відвід повинен був відбуватися при відкритті судового засідання або негайно після виявлення підстав до цього. Питання про відвід вирішувалося судом, а якщо відвід стосувався одного з суддів, рішення приймали інші судді [209, с. 52–53].

У ході судового слідства – основного етапу судового засідання, – суд досліджував матеріали справи по суті. На початку судового слідства оголошувався обвинувальний висновок, підсудному пояснювався зміст звинувачення, проводилось опитування звинуваченого, чи розуміє він, у чому його звинувачують, визнає він себе винним чи ні, встановлювався порядок ведення судового слідства. Відповідно до ст. 282 КПК РРФСР 1923 р. і відповідної статті КПК УРСР 1927 р., якщо підсудний погоджувався з пред'явленими звинуваченнями, визнавав себе винним та давав свідчення, суд міг не проводити подальшого судового слідства й переходив до суперечок сторін [166, Зб. № 1, с. 1524].

На цій стадії виступали обвинувач (військовий прокурор) захисник або підсудний (якщо не було захисника). У деяких випадках, наприклад, якщо допитаний до суду свідок помер і не міг бути присутнім на суді, то доказами по справі могли бути його попередні свідчення. Під час проведення судового засідання підсудний мав право ставити запитання свідкам, експертам й іншим підсудним, давати свої показання, клопотати про надання нових доказів, про виклик нових

свідків, експертів, надання документів, про повернення справи на дослідження й інші, мав право заявити про відвід суддів, секретаря, обвинувача, перекладача і експертів та право на останнє слово.

Під час воєнних дій військові трибунали мали право не викликати до суду свідків або навіть не допитувати викликаних свідків, якщо суд визнавав це непотрібним. Військові трибунали могли призначати до слухання справи без участі сторін, звинувачення й захисту, без промов представників сторін, навіть учасників у судовому засіданні, якщо справа була й без цього зрозумілою, а військовий трибунал вважав ці промови зайвими. Наприклад, військовий трибунал міг не викликати в суд свідка, якщо його частина була передислокована в іншу місцевість. Але, якщо швидке вирішення кримінальних справ могло бути досягнуто при повному дотриманні всіх принципів процесу, то обмеження будь-яких принципів процесу не мало допускатись: *«Механічна штампівка судом звинувачень недопустима за жодних умов, у тому числі й у бойовій обстановці»* [83, с. 29].

На стадії суперечок сторін в УРСР питання підсудному в ході судового засідання задавав спочатку обвинувач, потім захисник та інші підсудні, надалі знову обвинувач і т.д. поки всі запитання не були вичерпаними. Голова суду ставив запитання підсудному останнім, а в РРФСР основний допит підсудного проводив голова суду. С. Голунський у брошурі: «Судове засідання військового трибуналу», виданій у 1942 р. на допомогу юристам-практикам, звертав увагу на те, що більш правильним було проводити допит за українським законодавством із дотриманням усіх правил процесу [83, с. 27].

Відповідно до ст. 396 КПК РРФСР військові трибунали мали право пропускати стадію суперечок сторін, якщо після судового слідства суд визнавав справу достатньо зрозумілою.

Після заслуховування останнього слова підсудного суд йшов у дорадчу кімнату, де виносився й підписувався вирок [82, с. 14].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду СРСР від 11 грудня 1941 року № 45/31/у було визначено, що вироки військових трибуналів у місцевостях, тимчасово зайнятих ворогом, або у прифронтовій місцевості, або евакуйованих з

цих місцевостей громадян визначаються кримінальним законодавством союзної республіки за місцем скоєння злочину. Вироки за справами вказаних осіб, як зазначалося, оголошуються від імені союзної республіки, на території якої розглядається справа. При цьому в мотивувальній частині вироку необхідно було вказувати статтю Основних начал кримінального законодавства СРСР і союзної республіки і відповідну статтю особливої частини кримінального кодексу республіки, на території якої було скоєно злочин [101, с. 75–76].

Під час звинувачувального вироку за сукупністю злочинів суд обирав захід покарання за статтею Кримінального кодексу за найбільш тяжким злочином.

Якщо суд вирішував, що підсудний підлягає покаранню, але це покарання не підлягає відбуванню, то обвинувальний вирок містив міру покарання з обмовкою про те, що цей захід взагалі або за певних умов відбуванню не підлягає. Наприклад, у випадку застосування примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР, коли військовий трибунал постановляв про направлення військовослужбовця, засудженого до позбавлення волі, в Діючу армію [82, с. 25].

Касаційною інстанцією для всіх військових трибуналів була Військова колегія Верховного суду СРСР. Голова та прокурор Верховного суду СРСР, голова військової колегії Верховного суду СРСР і старший помічник прокурора Верховного суду СРСР по військовій колегії та військовій прокуратурі мали право витребувати судові справи зі всіх військових трибуналів для розгляду їх у порядку нагляду і мали право припинення вироків за ними. Усі військові трибунали при отриманні вимоги про надіслання справи були зобов'язані призупинити провадження та негайно надіслати її до Військової колегії Верховного суду СРСР. У випадках, якщо по певній справі проводилося судове засідання, її пересилання проводилося лише після винесення вироку.

Прокурору СРСР і його старшому помічнику по Військовій колегії та військовій прокуратурі, крім того, належало право витребування справ, які знаходились на стадії попереднього слідства або які вже перебували у військовій прокуратурі.

Запит головою Верховного суду СРСР або головою Військової колегії Верховного суду СРСР із військового трибуналу справ було покладено на старшого помічника прокурора СРСР з військової колегії та військової прокуратури. Якщо останній не вбачав у справі суттєвих порушень, то доповідав про це голові Верховного суду СРСР або голові Військової колегії Верховного суду СРСР. У разі їх згоди провадження в порядку нагляду припинялося і справа негайно поверталась до відповідного трибуналу. При непогодженні чи виявленні суттєвих порушень, справа з відповідним висновком направлялась у Військову колегію Верховного суду СРСР.

Запитана прокурором СРСР або його старшим помічником по Військовій колегії і військовій прокуратурі справа, якщо вона перебувала на стадії попереднього слідства або розгляді військової прокуратури, поверталась за належністю з відповідними вказівками. Якщо ж запитана справа вже була у військовому трибуналі, то за наявності істотних порушень вона направлялась старшим помічником прокурора СРСР у Військову колегію Верховного суду СРСР. За відсутності суттєвих порушень провадження в порядку нагляду припинялось і справа поверталась у військовий трибунал.

Про усі випадки винесення максимальних вироків військовий трибунал, незалежно від наявності або відсутності касаційної скарги або протесту, негайно повідомляв телеграфом голові Військової колегії Верховного Суду СРСР і старшому помічнику прокурора СРСР з Військової колегії та військової прокуратури із зазначенням числа, місяця, години винесення вироку, короткого змісту звинувачення, статей кримінального закону, за яким відбулося засудження, прізвища, імені, по-батькові, класової належності та посадового становища, а також віку та освіти засудженого. Вирок, що передбачав розстріл, міг бути виконаний тільки в разі неотримання протягом 72 годин з моменту вручення, телеграфного повідомлення про призупинення цього вироку від голови військової колегії Верховного Суду СРСР, старшого помічника прокурора СРСР з військової колегії та військової прокуратури або від Президії ЦВК СРСР чи від Президії ЦВК УРСР

який, віддавши розпорядження про призупинення вироку, одночасно повинен був порушити перед Президією ЦВК СРСР питання про помилування засудженого.

За наявності касаційної скарги або протесту вирок, (у будь-якому випадку) не приводився у виконання до розгляду скарги або протесту у Військовій колегії Верховного Суду СРСР.

На початку Другої світової війни згідно з телеграмою голови Військової колегії В.Ульріха від 4 жовтня 1939 р. Військовій раді Українського фронту було надано право затвердження максимальних вироків за контрреволюційні злочини, скоєні цивільним населенням і колишніми військовослужбовцями польської армії [149, с. 63]. Під час війни відповідно до «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій» від 22 червня 1941 р. вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути змінені тільки в порядку нагляду. Термін слідства скорочувався до 24 годин, а затвердження вироку до 72 годин. Скарги та протести на вироки трибуналів не допускались. Вони набирали законної сили з моменту їх оголошення та виконувались негайно. Лише про вироки з вищою мірою покарання військові трибунали зобов'язані були доповідати телеграмою голові Військової колегії Верховного Суду СРСР та Головному військовому прокурору. У випадку неотримання відповіді протягом 72 годин з моменту вручення телеграми адресату про призупинення вироку – рішення виконувалося [154, с. 8–10]. Хоча, насправді, на початку війни ця процедура здійснювалась без такої протокольної «тяганини», оскільки наступними указами Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня, 13 липня та 8 вересня 1941 р. коло осіб, які мали право затвердження максимальних (смертних) вироків, розширювалось. Природно, у фронтовій обстановці не було можливості очікувати затвердження вироку Військовою колегією Верховного суду СРСР. Тому вже на шостий день війни почали переглядати законодавство.

27 червня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР були внесені зміни до «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах воєнних дій». Право затвердження смертних вироків було надано (у виняткових випадках) Військовим радам фронтів. Вироки повинні були

виконуватися негайно. Проте у складній фронтовій обстановці не завжди було можливим знайти Військову раду. У зв'язку з цим, за поданням генерального прокурора СРСР Вишинського А.Я. на ім'я голови РНК Молотова В.М. (12 липня 1941 р.), був прийнятий ще один секретний Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 липня 1941 р. № 001/21цт [43, арк. 324], який надавав право затвердження смертних вироків *«військовим радам армій і командирам корпусів ... з негайним приведенням у виконання цих вироків»*.

Але ситуація ускладнювалася тим, що військові трибунали корпусів 13 липня були скасовані, натомість створені в кожній дивізії. У зв'язку з цим 8 вересня 1941 р. приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР такого змісту: *«... Надати командирам і комісарам дивізій в особливо виняткових випадках і за відсутності зв'язку з вищим командуванням право затвердження вироків військових трибуналів до вищої міри покарання з негайним приведенням цих вироків у виконання»* [188, с. 164].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 серпня 1941 р. у місцевостях, оголошених на воєнному стані, військовим прокурорам було надано право опротестування вироків військових трибуналів у межах відповідного фронту (флоту) [186, с. 15]. Згідно з наказом начальника Головного управління військових трибуналів від 5 липня 1942 р. військове командування не мало права затверджувати заочні вироки за справами про зраду Батьківщини. Такі вироки мала затверджувати Військова колегія Верховного суду СРСР відповідно до наказу НКЮ СРСР і прокурора СРСР від 20 липня 1942 р. [71, арк. 137–138].

Особливим відділам НКВС було надано право розстрілу зрадників і дезертирів відповідно до постанови ДКО від 17 липня 1941 р. № 187цт [157, с. 23].

Вироки щодо військовополонених виконувались відповідно до «Положення про військовополонених», затвердженого Постановою РНК СРСР 1 липня 1941 р. Про кожен вирок, що стосувався військовополонених, необхідно було не пізніше 20 днів із дня його оголошення повідомляти Виконкому Співки Червоного Хреста і Червоного півмісяця. Вироки з вищою мірою покарання стосовно військовополонених повинні були негайно доповідатись вказаному виконкому й

могли виконуватись не раніше місяця після повідомлення. Пізніше такі вироки виконувались тільки після затвердження Військовою колегією Верховного суду СРСР згідно з наказом НКЮ СРСР від 31 грудня 1942 р. [71, арк. 284].

Лише з 1943–1944 рр. порядок затвердження вироків з вищою мірою покарання був більш ускладненим для того, щоб застосування розстрілу було винятковою мірою, правильність призначення якої перевірялася б кількома інстанціями [116, с. 111–112].

Голова військового трибуналу після винесення вироку розсилав його копії: начальнику в'язниці – для виконання щодо засуджених до позбавлення волі, при застосуванні примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР – командиру частини, куди прямує засуджений; військовому трибуналу фронту (флоту, округу) – через військові трибунали армії; командиру частини, де проходив службу засуджений; військовому прокурору, який направив справу у військовий трибунал. Копія вироку повинна була також зберігатися у військовому трибуналі. Кожна копія вироку мала бути відповідним чином завірена і скріплена печаткою військового трибуналу. Після надбання вироком військового трибуналу законної сили щодо генералів, офіцерів, старшин і сержантів надстрокової служби, засуджених до позбавлення волі у воєнний час військовий трибунал повідомляв у відповідний райвійськкомат про припинення виплати по грошовому атестату членам сім'ї засудженого. При позбавленні волі з відстрочкою виконання вироку з направленням засудженого на фронт таке повідомлення не здійснювалося, оскільки грошові виплати за атестатом в цьому випадку членам сім'ї засудженого не припинялися [116, с. 110–111].

Під час війни виконання максимальних вироків військових трибуналів мали певні особливості. Хоч лише 7 жовтня 1942 р. НКЮ СРСР і Прокурором СРСР було затверджено Інструкцію «Про порядок виконання вироків до вищої міри покарання перед строем», але ще з початку війни «для мобілізації ненависті червоноармійців до ворогів Батьківщини» практикувалось виконання максимальних вироків на фронті перед строем військовослужбовців.

Голова військового трибуналу разом з командуванням або Військовою радою фронту (армії) визначали місце й час виконання вироку, а також контингент

присутніх. Перед виводом засудженого голова військового трибуналу ретельно перевіряв особу засудженого. Після оголошення команди «струнко» командуванням частини або підрозділу голова військового трибуналу оголошував вирок і віддавав розпорядження про його виконання. Організовував здійснення (*призначав команду для виконання вироку та заходи протидії втечі*) відповідний начальник особливого відділу НКВС.

Про виконання складався акт, який підписували представники особливого відділу НКВС, військового трибуналу і військової прокуратури, які були при цьому присутніми, після чого голова військового трибуналу давав розпорядження про закопування трупа. Коли не вистачало часу здійснити перед строем, то іноді це проводили не публічно, а у присутності вузького кола осіб. Наприклад, на Південному фронті на початку 1942 року трапився курйозний випадок, коли при розстрілі були присутні тільки військовий прокурор дивізії, голова військового трибуналу, співробітник особливого відділу і військовий лікар, який зафіксував смерть засудженого. Насправді ж засуджений не був убитий, а лише поранений. Військовий лікар помилково зафіксував його смерть. Так як закопали його неглибоко, бо квапилися, «розстріляний» знайшов у собі сили відкопатися і зайшов до одного із сусідніх будинків, де йому перев'язали рани. Після цього він попрямував у розташування військової прокуратури дивізії, до прокурора, який був присутнім при його розстрілі. Після ретельного вивчення справи військовим трибуналом Південного фронту засудженому, у порядку винятку, розстріл було замінено на позбавлення волі. Військового прокурора дивізії, голову військового трибуналу дивізії, співробітника особливого відділу та військового лікаря, які були присутні при нездійсненному розстрілі, за недбале виконання своїх обов'язків наказом голови військового трибуналу Південного фронту та інших інстанцій, направили у штрафний батальйон [2, с. 45–46].

З початку війни перед керівництвом країни та військовим командуванням постало питання: як в умовах швидкого відступу поводитись із військовослужбовцями, засудженими військовими трибуналами, наприклад, до 8–10 років ув'язнення в таборах? Цілковито недоцільною видавалася їх відправка у тил в

умовах браку залізничного транспорту та гострої потреби його для забезпечення фронту. З цього приводу 24 червня 1941 р. Нарком юстиції СРСР Ричков Н.М. звернувся з пропозицією до РНК СРСР щодо необхідності видання Указу про надання військовим трибуналам права застосовувати примітку 2 до ст. 28 КК РРФСР, дія якої дозволяла: *«у воєнний час стосовно військовослужбовців, засуджених до позбавлення волі без поразки у правах, відстрочення виконання вироку з відправкою засудженого в діючу армію до закінчення воєнних дій»* [57, арк. 123]. Однак замість Указу, Управлінням військових трибуналів було видано особливу директиву з вказівкою щодо застосування примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР [62, арк. 112–113]. Після чого військові трибунали почали широко застосовувати вказану примітку, що дозволяло окремим категоріям осіб уникнути позбавлення волі та здобути право захищати рідну землю зі зброєю в руках. Принципово важлива примітка 2 до статті 28 КК РРФСР фігурувала надалі й у інших документах вищої судової інстанції СРСР. Така «відстрочка» покарання з направленням до частин ЧА набула поширення вже восени-взимку 1941 р. через значні втрати особового складу ЧА і тривала до кінця війни. Це був абсолютно виправданий крок. Більшість з таких засуджених спочатку відправляли до т.зв. маршевих частин, пізніше – після створення штрафних рот та батальйонів – до цих підрозділів.

Ще до війни Пленум Верховного суду СРСР своїм рішенням від 31 жовтня 1940-го і 12 червня 1941 року дозволив скасовувати судимість з осіб, які призивались у Червону армію, якщо вирок передбачав виправно-трудові роботи. Постанова Пленуму Верховного суду СРСР від 18 липня 1941 р. № 29/12/у поширила цю дію також на осіб, які вступили в народне ополчення. Рішенням Пленуму Верховного Суду СРСР від 14 грудня 1941 р. було дозволено застосовувати повне звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто вже знаходився на фронті та був засудженим заочно, переважно, до виправно-трудових робіт [101, с. 77–78].

Постановою Пленуму Верховного суду СРСР від 8 січня 1942 р. № 1/2/4 визначено, що незакінчені справи за контрреволюційними, особливо небезпечними злочинами проти порядку управління й найбільш тяжкі загально кримінальні справи

(вбивство, розбій, розкрадання й розтрата) стосовно осіб, що їх скоїли до призову в ЧА і ВМФ, належить згідно із ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р. надсилати через Військову Прокуратуру у військовий трибунал за місцем служби обвинуваченого. Якщо на час набрання законної сили вироком до позбавлення волі засуджений перебував у лавах ЧА і ВМФ, то суд, що виніс вирок, міг відстрочити виконання вироку згідно з приміткою 2 до ст. 28 КК РРФСР [101, с. 76].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду СРСР від 22 січня 1942 р. № 2/3/4 було визначено, що стосовно засуджених за кримінальні злочини до позбавлення волі на термін не більше двох років без поразки у правах, виконання вироку призупиняється судом, який виніс вирок, до повернення засудженого з ЧА і ВМФ (із застосуванням примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР) [101, с. 78].

22 січня 1942 р. на додаток до попередніх рішень Пленум Верховного суду СРСР спеціальними постановами ухвалив дозволити мобілізувати до лав Червоної армії осіб призовного віку, засуджених на терміни до двох років без поразки в правах. Судам надавалось право згідно зі статтею 192 основного розділу і приміткою 2 до статті 28 Кримінального кодексу РРФСР затримувати виконання вироку до повернення засудженого до закінчення воєнних дій [184, с. 108].

Згідно з наказом НКО, НКЮ СРСР, НКВС СРСР і прокурора СРСР від 13 березня 1942 р. № 74 / 15 покарання до позбавлення волі на строк до двох років стосовно військовозобов'язаних у воєнний час також не підлягало негайному відбуванню, і засуджені до такого покарання військовозобов'язані потрапляли у розпорядження відповідного військового комісара для направлення їх до Діючої армії [82, с. 25].

Постановою від 22 квітня 1942 р. № 8/м/1/у Пленум Верховного суду СРСР дав судам вказівку поширити дію примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР у випадках скоєння дезертирства у воєнний час: *«Якщо суд, виходячи із конкретних даних справи, за наявності пом'якшуючих обставин (як, наприклад, каяття підсудного, явка з повинною, самовільна відлучка хоч і більше доби, але на порівняно невеликий термін і т.ін.), визнає більш доцільним направити підсудного на фронт, має право*

шляхом застосування ст. 51 і примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР призначити у вигляді покарання тривалий термін ув'язнення без поразки в правах з відстрочкою виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням засудженого в Діючу армію» [102, с. 199].

26 червня 1942 р. Пленум Верховного суду СРСР постановою за № 12/м/7/у роз'яснив, що звільнення від покарання або його пом'якшення щодо осіб, засуджених із застосуванням примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР може бути винесено: *«щодо військовослужбовців, які перебувають у ЧА, ВМФ або військах НКВС – військовим трибуналом за місцем знаходження військової частини, в якій служить засуджений; при демобілізації засудженого – судом, який виніс відносно нього вирок, або ж відповідним судом за місцем проживання засудженого»*. Згідно з цим документом військові трибунали розглядали також клопотання командування про зняття судимості з військовослужбовців, убитих в боях [116, с. 105].

Разом з тим до деяких категорій засуджених відтермінування виконання вироку з направленням у Діючу армію не застосовувалось. Так, згідно з наказом Головного військового прокурора ЧА і начальника Головного управління військових трибуналів від 19 жовтня 1942 р. військовим трибуналам всіх найменувань наказувалось до військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу старших 45 років примітку 2 до ст. 28 КК РРФСР не застосовувати, а *«за доцільністю застосовувати до них умовне засудження»*, після чого відправляти для служби в тилкових частинах [45, арк. 145–147].

Згадані та інші кроки вищих органів радянського правосуддя наприкінці 1941-го – початку 1942 року свідчили про те, що нарешті з'явилися відчутні наміри не вдаватися до крайніх дій без гострої необхідності. Пленум Верховного суду СРСР вважав за можливе реально скоротити коло осіб, які притягувались до позбавлення волі. Засуджені на фронті й у тилу отримали реальну можливість стати до лав захисників Вітчизни та отримати право на реабілітацію.

Метод відстрочки виконання вироків іноді мав і негативні наслідки. У 1942 р. почастишали випадки повторного ухилення від військової служби осіб, раніше засуджених за це із застосуванням відстрочки виконання вироку до закінчення

воєнних дій. Цьому сприяли недостатній облік особового складу в частинах і підрозділах, огульне застосування примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР, що сягало 75–90 % від кількості всіх вироків, крім вироків за контрреволюційні злочини. Серед червоноармійців почали поширюватися чутки, що *«військовий трибунал дезертирів до розстрілу не засуджує»*, або це розцінювалось так: *«На час війни виправдали, а після розберуться»* [41, арк. 89]. Внаслідок таких дій у деяких випадках відбувалось засудження однієї і тієї ж особи по декілька разів.

Наприклад, червоноармієць Железновський 28 жовтня 1941 р. був засуджений за дезертирство до 10 років ув'язнення з направленням на фронт. Прямуючи на передову, він знову вдався до такого вчинку, за що був засуджений 17 листопада 1941 р. до розстрілу. Військова колегія Верховного суду СРСР замінила йому розстріл ув'язненням і повторно застосувала примітку 2 до статті 28 КК РРФСР. Після чого Железновський третій раз дезертирував і 29 квітня 1942 р. в черговий раз був засуджений до розстрілу [51, арк. 88].

Червоноармієць Васильєв був засуджений за дезертирство до 10 років ув'язнення із застосуванням прим. 2 до ст. 28 КК РРФСР. У лютому 1942 р. він був повторно засудженим за втечу до вищої міри покарання. Військова колегія замінила йому розстріл 10 роками позбавлення волі з відправкою на фронт. 10 травня Васильєв знов утік, але 12 травня був затриманий і засуджений вже втретє до розстрілу [51, арк. 88-89].

Червоноармієць Ястребов два рази був засуджений за дезертирство із застосуванням прим. 2 до ст. 28 КК РРФСР . 20 березня 1942 р. він втретє дезертирував, за що був засудженим до розстрілу, але Військова колегія замінила на 10 років позбавлення волі з відправкою його на фронт. Ястребов був звільнений із табору і направлений у військову частину. Однак на шляху до частини він дезертирував у четвертий раз, після чого був затриманий та засуджений вже до розстрілу [51, арк. 89].

Пізніше військові прокурори і трибунали врахували таку ситуацію й заборонили «огульно» застосовувати примітку 2 до ст. 28 КК РРФСР, а також

відстрочку виконання вироку повторно. Після введення запобіжних заходів на певний час взагалі припинились випадки відстрочки виконання вироків.

Результати проведеного аналізу дають змогу зробити висновок про те, що під час війни військові трибунали широко застосовували заочне засудження. Так, лише за перші 6 місяців війни військовими трибуналами було засуджено за зраду 4019 осіб, із яких 50 % – заочно. В аналітичних довідках військових юристів справедливо констатувалося, що головним недоліком заочного засудження за зраду був поверховий підхід до справи та брак достатніх доказів. Додаткове розслідування цих справ, яке дуже рідко, але все ж траплялося у той час, вагомим результатом не давало, оскільки здобути нові докази іноді було абсолютно неможливо. Крім цього, винесення заочного вироку часто-густо відбувалося без належних доказів. Таке ігнорування процедури слідства та судочинства призводило до того, що за зраду Батьківщини іноді засуджували осіб, які потрапили до шпиталю, загинули тощо. Наприклад, *«військовий трибунал 172 стрілецької дивізії 13 лютого 1942 р. заочно засудив до розстрілу як зрадника Батьківщини Адильханова, а 24 квітня Адильханов повідомив своїм рідним, що він перебуває у шпиталі і в нього ампутована нога. Військовий прокурор 203 стрілецької дивізії передав до суду за зраду Батьківщини 7 червоноармійців. Через два дні після передачі справ, всі ці особи були затримані в тилу як дезертири»* [51, арк. 80–82].

Намагаючись виправити ситуацію, пізніше спеціальним спільним наказом Прокурора та Наркома юстиції СРСР від 20 липня 1942 р. встановлювався порядок, відповідно до якого вирoki щодо заочного засудження за зраду вступали в законну силу лише після перевірки таких справ у Військовій колегії Верховного суду СРСР [51, арк. 82].

Отже, за результатами проведеного аналізу встановлено, що джерелами процесуальних норм діяльності органів військової юстиції у 1939–1942 рр. були Конституція СРСР 1936 р., Закон про судоустрій 1938 р., Кримінально-процесуальний кодекс РРФСР 1923 р. та УРСР 1927 р., Положення «Про військові трибунали і військову прокуратуру» 1926 р., «Положення про військові трибунали у місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій» 1941 р.,

«Положення про військову прокуратуру у воєнний час в місцевостях, оголошених на воєнному стані», «Тимчасова настанова про роботу військових прокурорів РСЧА» від 15 вересня 1941 р., а також окремі нормативні рішення центральних органів влади, відомчі директиви, накази та інструкції.

Процесуальні особливості розслідування кримінальних справ та їх розгляд у військових трибуналах у досліджуваному періоді мали спільні й відмінні риси, обумовлені двома періодами: з початку Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) та початку нападу фашистських військ на територію СРСР (22 червня 1941 р.):

1. З початку Другої світової війни терміни проведення дізнання й слідства за справами, підсудними військовим трибуналам, встановлювались відповідними відомчими Інструкціями, директивами та наказами, а також Постановами ЦВК і РНК СРСР. Загалом на дізнання й слідство відводилось 2 тижні. За деякими видами злочинів проведення слідства було не обов'язковим. Участь захисника і обвинувача вирішувалась безпосередньо військовим трибуналом. Під час допиту звинуваченого було дозволено застосувати фізичне насильство. Затвердження вироків військових трибуналів та розгляд касаційних скарг здійснювала Військова колегія Верховного суду СРСР.

2. З початком бойових дій на території УРСР встановлювався особливий порядок розгляду справ на фронті й у тилу. Термін слідства скорочувався до 24 годин, а затвердження вироків до 72 годин. У низці випадків (*справи про дезертирів, затриманих загороджувальними загонами й військовими частинами в районі воєнних дій і ін.*) слідство взагалі відмінялось. Вироки оскарженню не підлягали і могли бути змінені тільки в порядку нагляду. Щодо вимоги процесуального законодавства щодо забезпечення повного, всебічного й об'єктивного розслідування всіх обставин справи, правильного її вирішення по суті, охорони прав учасників процесу, були під час війни суто формальними. Допускалось проведення судових засідань без виклику свідків, без звинувачення і захисту. Широко застосовувалось заочне засудження, яке у більшості випадків відбувалося без належної доказової бази. Право затвердження максимальних вироків за контрреволюційні злочини отримали Військова рада фронтів, армій і командири корпусів і дивізій з негайним

виконанням вироків. Військові ради округів, фронтів і армій (флотів або флотилій), а також командувачі фронтів і армій (флотів, флотилій) мали право призупиняти виконання вироків до вищої міри покарання з одночасним телеграфним повідомленням голові Військової колегії Верховного суду СРСР, Головному військовому прокурору ЧА або ВМФ за підлеглистю. Якщо протягом 72 годин з моменту вручення телеграми адресату не надходило відповіді про зупинку виконання вироку, рішення виконувалося. Інші вирокі військових трибуналів набирали законної сили з моменту їх оголошення і виконувались негайно. Мали свої особливості виконання вироків – перед строем військовослужбовців для наочного демонстрування безповоротності покарання. Також в умовах війни широко застосовувалась відстрочка виконання вироків з відправкою на фронт.

3.3. Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів та практика їх застосування (1939–1942 рр.)

Невірне розуміння та застосування у правозастосовній діяльності низки теоретичних положень науки кримінального права на практиці призводить до неправильної кваліфікації злочинних дій осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності за скоєні протиправні діяння, що в свою чергу впливає на долю людини, а іноді призводить до незворотних наслідків та ставить під загрозу авторитет усієї правоохоронної системи.

Дослідження досвіду застосування військовими суддями та прокурорами кримінально-правової кваліфікації протиправних діянь у 1939–1942 рр. дасть змогу оцінити загальну картину діяльності цих органів, допоможе виявити прогалини в законодавстві та проблемні місця в процесі застосування ними правових норм.

Особливого кримінального законодавства на випадок війни розроблено не було, тому кримінально-правова кваліфікація злочинів, що відносилась до юрисдикції військової юстиції здійснювалась перш за все згідно з чинним на той час Кримінальним кодексом, а також регулювалася указами Президії Верховної Ради СРСР, постановами Пленуму Верховного суду СРСР та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі й відомчими наказами, роз'ясненнями та ін.

Загальну картину «правозастосування» на початку Другої світової війни на приєднаних до УРСР західних територіях можна визначити як кричуще порушення радянських законів. Законодавчо не було врегульовано питання застосування законів воєнного часу на цих територіях. У вересні 1939 р. військова прокуратура Українського фронту була вимушена взяти на себе завдання «оголошення командному складу про те, що з такого-то часу застосовуються закони воєнного часу» [136, с. 27]. Спрощений порядок судочинства, діяльність Особливої наради при НКВС СРСР та «трійок», терор і репресії — все це було несумісним з принципами, проголошеними Конституцією та постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., якою заборонялося органам НКВС і Прокуратурі здійснювати будь-які масові операції з арештів і виселення, ліквідовувалися «трійки» та вимагалось суворе дотримання визначених законом вимог ведення

слідства та прокурорського нагляду [152, арк. 3–8]. Так, у доповідній записці наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії на ім'я Й.Сталіна, складеної орієнтовно 5 березня 1940 р., пропонувалося визнати заочно без суду та слідства всіх, хто утримувався у таборах радянських спецслужб: колишніх офіцерів польської армії, співробітників польських тюрем, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців із Польщі, які перебували під німецькою окупацією і тих, хто виявив бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту гітлерівцями територію, але отримали від німецької адміністрації відмову, діячів українських громадських і політичних об'єднань (ОУН, КПЗУ та ін.), заможних селян, які володіли земельними угіддями у розмірі 5 га у приміській зоні, 7 га у сільській та 10 га – у гірській місцевості, а також родини, які залишилися без годувальника (за підозрою, що ті були заарештовані, або втекли до німецької зони окупації) – *«закоренілими, невиправними ворогами радянської влади»*, розглянути їх справи *«в особливому порядку, із застосуванням вищої міри покарання – розстрілу»* [152, с. 153–155]. Розгляд справ пропонувалося провести без виклику заарештованих і без висунення обвинувачення. Єдиним заочним свідченням факту вчиненого ними «злочину» ставали довідки з їх справ, надані органами НКВС. 5 березня 1940 р. вище керівництво Радянського Союзу, ознайомившись з доповідною Л.Берії на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) фактично продублювали рішення НКВС, визнавши достатнім вирішувати долю людей без суду – за «довідками». Так, на підставі постанови ЦК КПРС від 1940 р. було розстріляно за рішенням спеціальної трійки НКВС СРСР 21 857 *«полонених і інтернованих офіцерів, жандармів, поліцейських, осадників і інших осіб колишньої буржуазної Польщі»* [152, с. 156–157].

Навесні 1941 р. до поля зору радянського «правосуддя» потрапили представники Організації українських націоналістів (ОУН), про що свідчила низка специфічних новацій у сфері кримінального законодавства. У доповідній записці КДБ УРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 15 квітня 1941 р. викладалися пропозиції «по ліквідації бази ОУН у західних областях України». Нарком держбезпеки УРСР Мешик, окрім характеристики ситуації порушував перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР клопотання про застосування до активістів ОУН та їх

прибічників більш жорстких санкцій. Зокрема, пропонувалося «розповсюдити закон про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, що знаходяться на нелегальному становищі у західних областях УРСР, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР... родини арештованих оунівців – виселяти у віддалені райони СРСР» [153, с. 99–100]. Вже взимку-навесні 1941 р. у Західній Україні відбулися політичні судові розправи над членами ОУН, у яких простежуються основні риси тогочасного радянського правосуддя. Так, 15–19 січня 1941 р. у Львові 42 осіб засудили до розстрілу, 17 – на десять років важких робіт у таборах і 5 років заслання у вигляді додаткового покарання. Після прохання голови Народних зборів Західної України, депутата Верховної Ради СРСР академіка К. Студинського Президія ВР СРСР замінила жінкам смертну кару на тривалий термін ув'язнення. 7 травня 1941 р. розпочався суд над 62 оунівцями Дрогобицького, Добромильського, Стрийського і Турківського районів. 30 учасників цього процесу засуджено до розстрілу, 24 – на 10 років тюремного ув'язнення [180, с. 43–44]. Наприкінці травня того ж року у Дрогобичі Київський військовий трибунал, розглянувши справи 39 представників самостійницького руху, засудив до розстрілу 22 осіб, 8 – до 10 років ув'язнення, 4 – до 5 років, а 5 осіб до вислання у Казахстан [164, с. 582–583].

Аналіз слідчих справ дозволяє переконатися, що у випадку, коли тій чи іншій особі інкримінувалося вчинення декількох злочинів, то зазвичай для вироку бралася та, яка передбачала найвищий рівень покарання. У 1941 р. з'явилися нові та були уточнені деякі старі формулювання, пов'язані із самостійницьким рухом. Тоді з'явилося визначення «антирадянська змова», терміни «повстанство» та «політичний бандитизм». У квітні 1941 р. з'явилася і була підтримана пропозиція стосовно розповсюдження закону про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, що передбачало підвищення санкції. Теоретики та практики тогочасної правової науки не лише пропонували, але й упроваджували у повсякденну практику відмову від точного визначення санкцій за певні злочини у Кримінальному кодексі, перекладаючи це питання на розсуд суддів.

Влітку 1940 р. були запроваджені більш суворі заходи покарання за окремі військові злочини. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня

1940 р. були внесені зміни до п.п. «а» – «г» ст. 193.7 Кримінального кодексу РРФСР (ст. 205 КК УРСР), які зазначали, що самовільна відсутність рядового і молодшого начальницького складу тривалістю до 2-х годин, вчинена вперше, підлягала притягненню до товариського суду або до дисциплінарного покарання; самовільна відсутність більше одного разу тривалістю до 2-х або понад 2 години хоча б один раз, підлягала притягненню до суду військового трибуналу з відправкою у дисциплінарний батальйон на строк від шести місяців до двох років; ті ж діяння, скоєні у воєнний час, тягли за собою позбавлення волі на строк від 3-х до 7 років. Самовільна відсутність понад добу визнавалась дезертирством, що каралося позбавленням волі на строк від 5 до 10 років, а у воєнний час до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна [183, с. 154–155].

Із введенням воєнного стану 22 червня 1941 р. на всій території УРСР посилювалась відповідальність за зраду Батьківщини, дезертирство, «контрреволюційну» агітацію і пропаганду, шпигунство, диверсії, бандитизм і ін. Відповідно до наказу Управління військових трибуналів НКЮ СРСР від 27 серпня 1941 р. незалежно від оголошення місцевості на воєнному стані, військові трибунали застосовували санкції статей Кримінального кодексу, що передбачали скоєння злочинів у воєнний час [62, арк. 49–50]. Це стосувалось не тільки військовослужбовців, а й цивільного населення.

Важливу роль на першому і наступних етапах війни відіграли постанови Пленуму Верховного суду СРСР. Пленум досить оперативно реагував на зміни ситуації, роз'яснюючи підлеглим судам, як їм належить застосовувати радянське законодавство, встановлював порядок застосування ряду правових норм, заповнюючи при цьому прогалини у праві, які виявлялись на практиці, але не були вирішені законодавчим шляхом.

Ще до початку гітлерівського вторгнення Пленум Верховного суду СРСР своїм рішенням від 31 жовтня 1940 р. і 12 червня 1941 р., як вже зазначалося, дозволив скасовувати судимість з осіб, які призивались в Червону армію, якщо вирок передбачав виправно-трудова роботи. 12 липня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про звільнення від покарання засуджених за деякими

категоріями злочинів». Відповідно до цього указу в місцевостях, оголошених на воєнному стані, звільненню підлягали: ув'язнені, засуджені за указами від 26 липня і 10 серпня 1940 р. («Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робочих місць робітниками і службовцями установ і закладів» і «Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві та за хуліганство»), крім злісних хуліганів і рецидивістів; за незначні побутові злочини, відбування за які залишилось менше року; вагітні жінки та жінки, які мали малолітніх дітей (крім засуджених за контрреволюційні злочини, бандитизм і рецидивісток); учні ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН, засуджені за Указом від 28 грудня 1940 р. за порушення дисципліни і самовільне залишення училища. 24 листопада 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР поширила дію Указу від 12 липня 1941 р. на всі території СРСР і прийняла рішення про додаткове звільнення деяких категорій ув'язнених: колишніх військовослужбовців, засуджених за несвоєчасну явку в частину і малозначні посадові, господарські та військові злочини, вчинені до початку війни, з відправкою до Діючої армії. Звільненню також підлягали непрацездатні інваліди, люди похилого віку, які мали залишок терміну покарання до 3 років, крім засуджених за контрреволюційні злочини [79, арк. 254–256].

На нашу думку, зазначені рішення вищого керівництва країни були своєчасними та виправданими, оскільки за рахунок вищезазначених категорій здійснювалось поповнення збройних сил, що в свою чергу у найтяжчий період Другої світової війни було необхідною умовою для перемоги над ворогом.

На всій території УРСР, починаючи з 22 червня 1941 р. до кінця війни, військова влада отримала право видавати обов'язкові для виконання цивільним населенням постанови та встановлювати в адміністративному порядку покарання за їх невиконання (від штрафу у розмірі до 3000 крб. до позбавлення волі на термін до 6 місяців). Такі повноваження військовій владі були делеговані п. «а» ст. 4 Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. Посилаючись на цей документ Пленум Верховного суду СРСР своєю постановою від 26 червня 1941 р. № 25/10/у встановив більш суворе покарання цивільного

населення, а саме: злісне порушення розпоряджень військової влади щодо світломаскування необхідно кваліфікувати за ст. 56²⁰ КК УРСР 1927 р. (ст. 59^б КК РРФСР 1926 р.) (*відмова або ухилення в умовах воєнного стану від внесення податків або від виконання повинностей*), що тягло за собою покарання до позбавлення волі на строк не менше шести місяців, а при обтяжуючих обставинах – розстріл, з конфіскацією майна. Якщо в таких діях вбачали сприяння ворогові – кваліфікація здійснювалась за ст. 54^{1»б»} КК УРСР (ст. 58^{1б} КК РРФСР), як зрада Батьківщини [101, с. 66].

Ухилення цивільного населення від здачі радіоприймачів і радіо передавальних пристроїв підлягали кваліфікації за ст. 56²⁰ КК УРСР (ст. 59^б КК РРФСР) відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду СРСР від 14 липня 1941 р. № 29/13/у [101, с. 67]. За цією ж статтею відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду СРСР № 41/21/у від 22 вересня 1941 р. необхідно було кваліфікувати випадки ухилення від здачі призматичних біноклів [185, с. 369].

Крадіжки особистого майна громадян, скоєні під час повітряного бомбардування ворогом або під час залишення населеного пункту у зв'язку з наближенням ворога, а також крадіжок особистого майна евакуйованих громадян відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду СРСР від 8 січня 1942 р. № 1/1/у необхідно було кваліфікувати за ст. 170 КК УРСР (*п. «2» ст.162 КК РРФСР*) (*крадіжка з обтяжуючими обставинами*), яка передбачала покарання позбавленням волі на строк до двох років, а у випадку скоєних подібних злочинів групою осіб або повторно, або при обтяжуючих обставинах за ст. 56¹⁷ КК УРСР (ст. 59³ КК РРФСР) (*бандитизм*), яка передбачала покарання позбавленням волі на строк не менше трьох років, з конфіскацією всього або частини майна, а при обтяжуючих обставинах – розстрілом, з конфіскацією майна [101, с. 72].

З початку оголошення воєнного стану більше 2 млн. жителів УРСР вступило до лав народного опору та винищувальних батальйонів. До ЧА було мобілізовано близько 2,5 млн. осіб. Цивільне населення залучалось до будівництва оборонних споруд та інших важливих робіт. При притягненні до відповідальності цивільного населення за скоєні злочини під час виконання ними обов'язків в частинах

народного ополчення, винищувальних батальйонах та інших оборонних роботах, виникали проблеми у визначенні їх правового статусу. Пленум Верховного суду СРСР прирівняв протиправні діяння цивільного населення під час виконання зазначених робіт до військових злочинів. Так, відповідно до постанов від 14 серпня 1941 р. № 35/17/у [101, с. 73-74], від 11 жовтня 1941 р. № 42/23/у [101, с. 74], від 1 грудня 1941 р. № 44/29/у/с [53, арк. 54] за злочини осіб, які перебували у винищувальних батальйонах, частинах народного ополчення та робочих колонах, притягувалися до відповідальності згідно з Положенням про військові злочини. Зокрема, втеча осіб, зарахованих в будівельні робочі колони при органах НКВС, розцінювалась як *відмова або ухилення в умовах воєнного стану від внесення податків або від виконання повинностей* ст. 56²⁰ КК УРСР (ст. 59^б КК РРФСР) відповідно до Постанови від 11 грудня 1941 р. № 45/30/у/с [53, арк. 59-60], передбачала покарання від шести місяців до розстрілу, якщо в таких діях вбачали зраду Батьківщини.

Крім зазначеного, виникла необхідність врегулювання порядку притягнення до відповідальності цивільного населення за ухилення від обов'язкового навчання військовій справі. Пленум Верховного суду СРСР своїм рішенням від 11 жовтня 1941 р. № 42/22/у передбачив за такі дії відповідальність за ст. 60 КК УРСР (ст. 68 КК РРФСР) (*відмова або ухилення від обов'язкової військової служби допризовників*), що тягло за собою позбавлення волі терміном до шести місяців, а при обтяжуючих обставинах із застосуванням ст. 63 КК УРСР (ч. 2 ст. 68 КК РРФСР) (*ухилення від чергового призову на дійсну військову службу*) каралося позбавленням волі на строк до трьох років [101, с. 69].

На воєнний час кримінальна відповідальність за деякі види злочинів була встановлена низкою указів Президії Верховної Ради СРСР, а також наказами та директивними документами НКЮ СРСР і Прокурора СРСР. Нормою, а не виключенням, була тенденція до розширення тлумачення багатьох статей Кримінального кодексу. Для кримінального права стало характерним більш широке застосування принципу аналогії, колективної відповідальності й відплати як мети покарання.

Ще до війни директива Прокурора СРСР А.Я. Вишинського від 8 жовтня 1937 р. наказувала військовим прокурорам і військовим трибуналам кваліфікувати контрреволюційні висловлювання, що *«підбурювали до терористичних актів проти вождів партії і радянського керівництва»* не за ст. 54¹⁰ КК УРСР (ст.58¹⁰ КК РРФСР) (*контрреволюційна пропаганда і агітація*), а за ст. 54⁸ КК УРСР (ст. 58⁸ КК РРФСР) (*терористичний акт*), що передбачала вищу міру покарання, а за пом'якшуючих обставин, позбавлення волі на строк не менше трьох років, з конфіскацією всього або частини майна [43, арк. 186–190].

НКЮ СРСР листом від 9 серпня 1941 року № 032-т пояснив: якщо судом буде встановлено, що злочин скоєно з метою ухилитися від мобілізації в ЧА і ВМФ, у такому випадку винних необхідно притягувати до відповідальності за ухилення від виконання військового обов'язку за ст.ст. 312 КПК і ст. 206¹⁰ КК УРСР (193¹⁰ «а» КК РРФСР), передбачало – розстріл, а за пом'якшуючих обставин – понад три роки позбавлення волі [66, арк. 44]. Осіб, які сприяли ухиленню від військового обліку (пособництво ухиленню) теж притягували до кримінальної відповідальності за статтею 206¹⁰ КК УРСР відповідно до постанови ДКО СРСР від 16 січня 1942 р. № 1159 т «Про порядок пересування військовозобов'язаних у воєнний час і відповідальності за ухилення від військового обліку» [41, арк. 179].

Згідно з поясненням НКЮ СРСР від 23 серпня 1941 р. № 5А 33/34 військовозобов'язаних, які відмовлялися у воєнний час під приводом релігійних переконань проходити медичне обстеження, належало притягувати до кримінальної відповідальності ст. 206¹⁰ КК УРСР (193¹⁰ «а» КК РРФСР) (*неявка в строк без поважних причин на службу при призначенні, переведенні, з відрядження чи з відпустки*), яка передбачала відповідальність на підставах, встановлених у ст.205, 206⁷, 206⁸, 206⁹ КК УРСР (ст.193⁷, 193⁸, 193⁹ КК РРФСР). При певних обставинах військовий трибунал міг у таких випадках засуджувати винних осіб до розстрілу [101, с. 90].

10 вересня 1941 р. НКЮ СРСР пояснив, що ухилення від мобілізації в умовах воєнного часу має кваліфікуватися за ст. 56²⁰ КК УРСР (ст. 59⁶ КК РРФСР) [68, арк. 28]. Надалі було видано 14 постанов ДКО з питань мобілізації із вказівкою на

статтю 59^б КК РРФСР, якою мали керуватися військові трибунали під час визначення відповідальності за ухилення від мобілізації. Пояснення НКЮ від 10 вересня 1941 р. діяло до прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві», згідно з яким, крім інших заходів покарання, за ухилення від мобілізації передбачались виправні трудові роботи на термін до одного року. Вищу міру покарання за ухилення від мобілізації могли застосовувати навіть на територіях, не оголошених на воєнному стані. Так, у Постанові РНК СРСР від 10 серпня 1942 р. «Про порядок залучення громадян до трудової повинності у воєнний час» зазначалося, що за відмову або ухилення від трудової повинності, винні мають притягуватись до кримінальної відповідальності за законами воєнного часу [102, с. 91–93]. Не маючи будь-яких вказівок з питань покарання за ухилення від трудової повинності, суди зазвичай застосовували до них ст. 59^б КК РРФСР. Внаслідок такого широкого тлумачення диспозиції статті 59^б виникла необхідність ввести обмежувальні ознаки щодо її застосування. 11 серпня 1941 р. НКЮ СРСР пояснив, що ст. 59^б КК РРФСР може застосовуватись лише при явній відмові або ухилення від внесення податків або виконання повинностей та загальнодержавних завдань [65, арк. 302–303].

Справи за пропаганду або агітацію, що містили заклик до підризу чи ослаблення радянської влади у воєнний час, незалежно від перебування у місцевості, оголошеній на воєнному стані, згідно з роз'ясненням НКЮ СРСР від 15 вересня 1941 р. № 18/28с належало кваліфікувати за ст. 54¹⁰ КК УРСР (ч. 2 ст. 58¹⁰ КК РРФСР), що передбачала розстріл, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на строк не менше трьох років, з конфіскацією всього або частини майна [62, арк. 18–19].

Відповідно до згаданого вище Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. самовільне залишення робочого місця робітниками і службовцями, які працювали на підприємствах військової промисловості, прирівнювалось до дезертирства й підлягало засудженню до тюремного ув'язнення від 5 до 8 років [101, с. 65–66].

Осіб, які ухилялися від здачі трофейної вогнепальної зброї та військового майна належало притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 54¹⁴ КК УРСР (ст. 58¹⁴ КК РРФСР) (*саботаж*), що передбачало покарання позбавленням волі не менше одного року з конфіскацією всього або частини майна, а при обтяжуючих обставинах – розстрілом, з конфіскацією майна відповідно до наказу НКЮ СРСР від 26 січня 1942 р. № 6 [63, арк. 11–12].

Винних осіб за крадіжки й розбазарювання військового майна ЧА у воєнний час, згідно з Постановою ДКО СРСР від 3 березня 1942 р. і наказом НКЮ СРСР і Прокурора СРСР від 3 березня 1942 р. № 0169, військові трибунали притягували до кримінальної відповідальності за ст. 206¹⁷ КК УРСР (ст. 193¹⁷ КК РРФСР) (*зловживання владою, перевищення повноважень й бездіяльність влади, халатне відношення до служби*), що передбачала покарання позбавленням волі на строк не менше шести місяців, або за ст. 206²⁰ КК УРСР (ст. 193²⁰ КК РРФСР) (*здача ворогу начальником ввірених йому сил*), яка передбачала – розстріл з конфіскацією майна: якщо ці злочини скоїли цивільні особи – за ст. 97 КК УРСР (ст. 109 КК РРФСР) (*зловживання владою*), що передбачала покарання позбавленням волі на строк не менше шести місяців [70, арк. 183–184]. В окремих випадках Військова колегія Верховного суду СРСР перекваліфіковувала злочини засуджених за законом від 7 серпня 1932 р. на ст. 170 КК УРСР (ст. 162 КК РРФСР) із застосуванням примітки 2 до ст. 27 КК УРСР (прим. 2 до ст. 28 КК РРФСР) [56, арк. 1–6].

Відповідно до вказівки Головної військової прокуратури і Головного управління військових трибуналів злочини осіб, винних у порушенні правил вартової служби під час охорони військового майна необхідно було кваліфікувати за п. «г» ст. 206² КК УРСР (п. «г» ст. 193² КК РРФСР) (*невиконання бойового наказу*), що передбачало покарання позбавленням волі на строк не менше п'яти років, а при обтяжуючих обставинах – розстрілом з конфіскацією всього майна. Однак не завжди Військова колегія погоджувалась з цією кваліфікацією та систематично перекваліфіковувала ці злочини на ст. 206¹⁵ п. «д» КК УРСР (ст. 193¹⁵ п. «д» КК РРФСР) (*порушення статутних правил вартової або конвойної служби*), що тягло за собою при скоєнні цих злочинів у бойовій обстановці – позбавлення волі на

строк не менше трьох років, а за наявності обтяжуючих обставин – розстріл. При цьому навіть застосовувала норми цієї статті за вчинення злочинів у глибокому тилу [45, арк. 143–144].

Злочини громадян, які перейшли на службу до окупантів, відповідно до наказу Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. належало кваліфікувати за ст. 54¹ «а» КК УРСР (58¹а КК РРФСР) (*зрада Батьківщини*), що передбачала – розстріл з конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставинах – позбавлення волі на строк десять років з конфіскацією майна [44, арк. 89].

Директива Прокурора СРСР і Наркома Юстиції СРСР від 31 липня 1942 р. № 1096 на виконання наказу НКО СРСР від 28 липня 1942 р. № 227 наказувала командирів, комісарів і політпрацівників за самовільне залишення бойових позицій без наказу вищестоящих командирів притягувати до кримінальної відповідальності за п. «б» ст. 54¹ КК УРСР (п. «б» ст. 58¹ КК РРФСР) (*зрада Батьківщини, скоєна військовослужбовцем*), передбачала розстріл з конфіскацією всього майна, а за пропаганду відступу частин ЧА за ч. 2 ст. 54¹⁰ КК УРСР (ч. 2 ст. 58¹⁰ КК РРФСР) (*контрреволюційна пропаганда і агітація*), скоєні у воєнній обстановці або в місцевостях, оголошених на воєнному стані, передбачала максимальний вирок – розстріл [157, с. 79–80].

Аналіз діяльності військових трибуналів дозволяє усвідомити загальні риси функціонування інституту військової юстиції. З початку бойових дій на території УРСР тлумачення правових норм схилилося в бік посилення репресій як за злочини військовослужбовців, так і цивільного населення. Такий підхід до застосування правових норм був обумовлений виконанням завдань вищого керівництва країни: будь-якими засобами зупинити відступ армії, припинити паніку та спрямувати зусилля всієї країни на відсіч ворогу. Із встановленням більш стабільної ситуації на фронті шкала репресій дещо знижувалась. Підхід до кваліфікації злочинів ставав більш поміркованим з тим, щоб застосування максимального вироку стало винятковою мірою. Більш широко військові трибунали почали застосовувати прим. 2 до ст. 27 КК УРСР (відстрочення виконання вироку з відправкою на фронт).

В ході дослідження проаналізовано також статистичні дані органів військової юстиції щодо злочинності в Діючій армії. Так, усього за час бойових дій 1941–1945 років за вчинення злочинів на фронті військовими трибуналами було засуджено 399,863 тис. військовослужбовців. Аналіз слідчої практики свідчить про те, що залежно від умов бойової обстановки кількість злочинів на фронті або збільшувалася, або зменшувалась. Однак найбільш поширеними видами злочинів були: дезертирство (19,8%), самокалічення (15,1%), розкрадання майна (14,3 %), зрада Батьківщини (13,8 %), злочини щодо цивільного населення (8,9 %) і самовільне залишення поля бою (3,5 %), що складало більше 75 % всіх злочинів, за вчинення яких військовослужбовці були засуджені судом військового трибуналу [168, с. 14].

Вивчення архівних документів дозволяє дійти висновку, що найбільша кількість військовослужбовців протягом війни отримали суворий вирок саме за дезертирство. Зокрема за дезертирство було затримано 588,7 тис. військовослужбовців, із них засуджено 376,3 тис., не розшукано – 212,4 тис. Військовими трибуналами засуджено 79,225 тис. військовослужбовців, а решта військовослужбовців рядового та сержантського складу, які вчинили дезертирство вперше (за відсутності інших обтяжуючих обставин) були направлені командирами частин, військовими комендантами і начальниками гарнізонів у штрафні підрозділи на фронт [168, с. 15].

Згідно із статистичними даними про злочинність в Червоній армії за період з початку війни по травень 1942 року, підписаними Головним військовим прокурором ЧА корвійськюрисом В.Носовим, дезертирство складало 40 % від усіх злочинів, скоєних на фронті. Лише у серпні 1941 року вже було засуджено 4640 осіб, у вересні – 6047 осіб, у жовтні – 5662 осіб. Усього від початку війни до 31 грудня 1941 року – 26975 осіб, протягом січня-травня 1942 р. – 52835 [41, арк. 30; 51, арк.86; 62, арк. 49–50].

Згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 6 липня 1940 р. дезертирами вважались не тільки ті, хто мав намір тривалий час або взагалі ухилитись від служби, але й ті, що самовільно залишили свій військовий підрозділ більше, як на 24

години. Відповідно до п. «г» ст.7 *Положення про військові злочини у воєнний час* такий вчинок передбачав вищу міру покарання – розстріл [217, с. 19]. Виданий у суворий час трагічних поразок Червоної армії відомий наказ Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р. № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення зброї ворогу» зазначав, що командири і політпрацівники, які під час бою зривають із себе знаки відмінності й дезертирують у тил або здаються у полон ворогу, вважаються дезертирами. Згідно з цим наказом кожен командир або політпрацівник був зобов'язаний битися до останньої можливості, навіть якщо військове з'єднання було оточене силами противника [154, с. 114–115].

Посилаючись на брак часу, військовослужбовців у перший період війни трибунали карали однаково суворо як за найменшу провину, так і за більш серйозні злочини. Враховуючи згадані вище норми права, та ще й за умови формального підходу, який під час відступу ЧА був не виключенням, а повсякденною практикою, в багатьох випадках за дезертирство засуджували військовослужбовців, які не мали намірів ухилитися від військової служби, а в результаті об'єктивних та суб'єктивних обставин самовільно відлучилися (частіше запізнення) на 1–2 дні. Військові трибунали в умовах визначеного характеру законодавчої санкції у перший рік бойових дій за дезертирство, як правило, не вважали за можливе пом'якшувати покарання, хоча це й було передбачено ст. 51 КК РСФРР [217, с. 46]. Вироки ухвалювалися швидко й швидко виконувались. Як наслідок, показовий розстріл перед строем мав стати *«дієвим засобом боротьби»* з цим видом злочинів та запобіжним заходом для недопущення аналогічних вчинків з боку інших військовослужбовців. Наприклад, 24 червня 1941 р. утік з поля бою червоноармієць Ф. Маслов (Південний фронт), а вже 26 червня 1941 р. військовий трибунал засудив його до розстрілу. За таким же сценарієм розгорталася подія для бійця військової частини 6780 Ф. Степанова, який 25 червня 1941 р., кинувши зброю, утік з поля бою. Вже за добу військовий трибунал 12 Армії виніс свій вердикт про вищу міру покарання. 27 червня 1941 р., рухаючись з частиною на фронт, дезертирував червоноармієць 94 стрілецького полку Н. Несміязов, а 29 червня військовий

трибунал 21 армійського корпусу засудив його до розстрілу [51, арк. 8]. Такий спрощений порядок був санкціонований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1941 р., відповідно до якого військовим радам фронтів і флотів у виключних випадках (у місцевостях, які були на воєнному стані) надавалось право затвердження вироків військових трибуналів з вищою мірою покарання та негайного їх виконання [154, с. 335].

Проведений аналіз свідчить, що не скрізь і не завжди, навіть під час найбільш несприятливих обставин на фронті, звичайних панікерів ставили врівень з дезертирами. Велику кількість бійців, що тікали під час наступу ворога, затримували, відправляли на спеціальні пункти, а потім знову на передову. Так вчиняли у підрозділах, де командирами були досвідчені офіцери, що виконували загороджувальні функції в належному порядку, приписаному відповідними документами, тобто з індивідуальним підходом до людей та розумінням конкретної ситуації.

Практика притягнення до суду військового трибуналу тільки найбільш злісних дезертирів пояснювалася тим, що переважна більшість військовослужбовців, які самовільно залишили поле бою взагалі не мали намірів ухилитися від проходження військової служби. Як правило, це обумовлювалося втратою управління, боягузством і панікою деяких командирів та відсутністю обліку особового складу з їхнього боку. У ряді частин і з'єднань командири могли тільки приблизно визначити, скільки військовослужбовців вбито, поранено або безвісти пропало. Найчастіше вони навіть не знали, скільки військовослужбовців дезертирували, всі вони включалися в число безвісти зниклих [45, арк. 55–56]. Зустрічалися і випадки, коли командири частин, щоб приховати дезертирство військовослужбовця, включали його в список загиблих або безвісти зниклих, або навмисно не включали частину військовослужбовців до списків особового складу з тим, щоб у разі дезертирства військовослужбовця в список особового складу в графу «дезертирували» вписувати неврахованого військовослужбовця. Тобто факти дезертирства намагались приховати. Допускалися командуванням частин і такі випадки, коли після прибуття нове поповнення одразу вводилося в бій без складання поіменних списків. Під час бою частина

військовослужбовців самовільно залишала поле бою й тікала в тил, а деякі дезертирували. При цьому відсутність списків не дозволяла встановити, хто персонально дезертирував.

Проведений аналіз слідчої практики військових прокуратур Південно-Західного фронту показує: якщо загальна кількість дезертирів і військовослужбовців, які самовільно залишили поле бою, затриманих загороджувальними загонами, в період проведення важких оборонних боїв у січні 1942 р. прийняти за 100 %, то в період наступальних боїв у лютому 1942 р. вона складала 37 %, у березні – 26 %, а у квітні – 10 %. У тилах Південного фронту число дезертирів, затриманих загороджувальними загонами у лютому 1942 р., скоротилось порівняно з січнем того ж року на 86 %. За перші шість місяців війни з 30388 засуджених військовими трибуналами за дезертирство, вирoki були відстрочені із застосуванням примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР стосовно 13605 осіб (44,7 %), а за 5 місяців 1942 р. з 47998 засуджених – щодо 36222 осіб (75,46 %). Судова практика військових трибуналів за умов оборони була більш жорсткою, ніж в інших умовах війни. Застосування військовими трибуналами примітки 2 до ст.28 КК РРФСР в умовах оборони, особливо коли бойова обстановка була складною і напруженою, практикувалося значно рідше, ніж у період наступу [51, арк. 87–88].

Боротьбу з дезертирством на фронті вели за допомогою активізації дій загороджувальних загонів та особливих відділів, після чого кількість випадків дезертирства та самовільного залишення поля бою зменшувалась, натомість відбувалося різке, майже у 2,5 рази, збільшення випадків самокалічення. До такого висновку дозволило дійти уважне вивчення матеріалів доповіді головного військового прокурора В. Носова прокурору СРСР В.М. Бочкову щодо причин злочинності в Червоній армії з червня 1941-го по травень 1942 року. Раніше вчені, до речі, не мали змоги дослідити ці першоджерела, які зберігаються в ДАРФ та донедавна були засекреченими.

Під час бойових дій військовослужбовці намагались зберегти своє життя шляхом нанесення собі тілесних ушкоджень, які б перевели їх до складу поранених з подальшою евакуацією в тил. За результатами проведеного аналізу статистичних

даних, за самокалічення у серпні 1941 року було засуджено 1916 військовослужбовців, у вересні того ж року – 1526, у жовтні – 981, всього за період з початку війни до 31 грудня 1941 року – 7338, січень–травень 1942 р. – 14879. За цей період самокалічення складало 10 % від усіх злочинів, скоєних на фронті [41, арк. 30; 51, арк. 86–87].

Аналіз статистичних даних свідчить, що при активізації бойових дій кількість самокалічення різко збільшувалась особливо там, де в бій вводилися нові, ще не обстріляні бійці. Перевтома людей, незабезпеченість належним спорядженням, одягом та взуттям, недостатня турбота про побут військовослужбовців, особливо в періоди несприятливих погодних умов, могли сприяти зростанню випадків самокалічення [233, с. 49–50].

Найчастіше на фронті практикувалися «самостріли». Слідчі фронтових військових прокуратур навчилися швидко розпізнавати самостріли. Криміналістична експертиза зовнішнього вигляду рани швидко встановлювала, що постріл був зроблений з близької відстані. Про це свідчили сліди кіптяви і порошинки по краях рани. Самокалічення швидко викривалися. Тоді вони почали застосовувати деякі хитрощі: руку, в яку збиралися зробити постріл, обмотували ганчір'ям, і стріляли через нього. Сліди кіптяви і порошинки залишалися на знайдених ганчірках, що слугували непрямими доказами під час суду. Інші самокалічення скоювали шляхом «голосування». Боець висовував руку з окопу і чекав пострілу з боку противника. Таке самокалічення складніше викрити, якщо не було свідків. Багато бійців відрубували собі сокирою один або кілька пальців. Кожна така справа була психологічною загадкою для військових трибуналів. Людина начебто з боягузтва йшла на вчинення дій, які вимагали певної мужності. Наприклад, справа за звинуваченням у покаліченні одного сибіряка. Він відрубав собі сокирою спочатку один палець. Йому здалося мало. Тут же він відрубав послідовно один за іншим ще два пальці. Стаття 193¹² Кримінального кодексу РРФСР, свідчила: *«а) Ухилення військовослужбовця від несення обов'язків військової служби шляхом заподіяння собі будь-якого пошкодження або шляхом симуляції хвороби, підробки документів чи іншого обману – карається позбавленням волі на*

строк до п'яти років; б) той же злочин за пом'якшуючих обставин карається позбавленням волі на строк не менше трьох років; в) той же злочин, вчинений у воєнний час або в бойовій обстановці, карається вищою мірою покарання – розстрілом з конфіскацією всього майна».

Секретар військового трибуналу Південного фронту Айзенштат Я. свідчив: «у бойовій обстановці військові трибунали не могли виносити інші вироки. Кримінальний кодекс передбачав у воєнний час або в бойовій обстановці тільки одне покарання – розстріл. Можна було застосувати статтю 51 КК про перехід до іншої, менш тяжкої міри покарання, тобто до позбавлення волі, але цього не можна було зробити зазвичай з двох причин: не було зв'язку з тилом і нікуди було посилати засудженого для відбування покарання; не можна було присуджувати до позбавлення волі й тому, що це означало б, що самокалічення призвело до очікуваних наслідків. Це було б заохоченням для скоєння самокалічення іншими військовослужбовцями. Не можна було застосовувати і примітку 2 до статті 28 Кримінального кодексу, що дозволяла відстрочити виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням засудженого на фронт, бо такий військовослужбовець ставав непридатним для подальшого несення військової служби» [2, с. 24–27].

Але, як підтверджує проведений аналіз судової практики, військові трибунали з самого початку війни широко застосовували примітку 2 до статті 28 КК РРФСР до винних у самокаліченні. Так, за перші шість місяців війни з 7338 засуджених за самокалічення була застосована примітка 2 до ст. 28 КК РРФСР відносно 1541 бійців (21 %), а за п'ять місяців 1942 р. з 14879 засуджених – стосовно 6481. (43,5 %). На збільшення кількості самокалічення вплинуло застосування відстрочки виконання вироку за такий вид злочину військовими трибуналами Північно-Західного фронту, де у січні 1942 р. кількість засуджених до розстрілу складала 83 % до всіх засуджених, а у квітні знизилась до 28 %. Це сприяло збільшенню числа самокалічення на цьому фронті. Так, у січні 1942 р. було самокалічень складало 99, у лютому – 143, у березні – 176, у квітні – 367, у травні – 860.

Іншим чином складалась практика засудження за самокалічення на Південному фронті, де у січні 1942 р. було засуджено 170 осіб, у лютому – 284, у

березні – 393, у квітні – 183, а у травні – 75 осіб. З них до розстрілу засуджено у січні 80 %, у лютому – 87 %, у березні – 90 %, у квітні – 60 %, у травні – 50 %. Військові прокурори відмічали позитивну динаміку застосування жорстких заходів репресії до цієї категорії злочинів військовими трибуналами Південного фронту [41, арк. 30; 51, арк. 86–87].

Наведене може свідчити про те, що засудження до найвищої міри або до більш м'яких видів покарання залежало суто від людського фактору. Рішення військових суддів мало визначальне значення при притягненні винних до відповідальності. Підтвердженням цього можуть бути слова Айзенштата: *«У військові трибунали Діючої армії у 1941 році прийшли в основному судді, що брали участь у масових репресіях 1937 і 1938 років у складі цивільних судів, трибуналах, спецколегіях обласних і крайових судів, трійках, особливих нарадах. Одягнувши фронтову військову форму, вони не тільки отримали можливість продовжувати сталінський терор, в якому вони брали участь у мирний час, але й розширити його у фронтових умовах, де людське життя стало коштувати ще менше. Звичайно, не всі члени військових трибуналів були такими. Деякі прагнули виносити справедливі вироки. Але для суддів сталінського вишколу склалась особливо сприятлива обстановка. Крім того, в умовах фронту, коли кожен готовий був у будь-який момент померти, смертний вирок підсудними сприймався відносно спокійно. Військові трибунали Червоної армії застосовували смертну кару на фронті часто без потреби, без достатніх підстав, для загального залякування»* [2, с. 8].

Найтяжчим злочином у воєнний час вважалася зрада Батьківщини. Закон про відповідальність за це від 8 червня 1934 р. не містив положення про збільшення санкцій, зокрема, у воєнний час [202, с. 5]. Тому вимоги більш «широкого й енергійного» застосування розстрілу стосовно військовослужбовців, які піддалися паніці та самовільно залишили бойові позиції, прямо закріплювались, як зазначалося, наказом Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 року № 270 і наказом Наркомату Оборони від 28 липня 1942 року № 227 та деякими іншими документами, які вимагали будь-якою ціною «ліквідувати зрадницькі

настрої» у військах та давали санкцію на негайний розстріл таких військовослужбовців [154, с. 372].

Згідно із статистичними даними, за зраду Батьківщини у серпні 1941 року було засуджено 283 осіб, у вересні того ж року – 504, у жовтні – 650, всього за період з початку війни до 31 грудня 1941 року – 4019, січень–травень 1942 р. – 6690 осіб [41, арк. 30; 51, арк.86].

Спроби переходу на бік противника рідко були спричинені політичними, ідеологічними міркуваннями. Перебіжники, як дезертири, самокалічені, симулянти й ті, хто ухилявся від призову за мобілізацією, як правило, прагнули одного – зберегти своє життя. Число таких злочинів зростало, коли на фронті складалася важка обстановка перед великими боями. Військовослужбовці задля збереження свого життя часто здавались у полон. Відомо, що нерідко на фронт відправляли недостатньо навчених, необстріляних, а іноді й погано озброєних бійців, де вони не встигали адаптуватися до умов відкритого бою. До того ж і командний склад багатьох формувань в умовах відступу і великих людських втрат підбирався поспіхом з тих, хто не мав належної підготовки та досвіду. З таким командуванням бійці не відрізнялись стійкістю в обороні. Подібне трапилося, зокрема, у 134 саперному полку 218 саперної дивізії (Південний фронт), коли під час наступу німецьких військ повністю перейшла на бік ворога 2-га рота у кількості 242 осіб. Бійці цієї роти в основному склалися з жителів Миколаївської та Дніпропетровської областей, а командир роти і політрук втекли з поля бою [41, арк. 31]. Аналогічні випадки на початковому етапі війни траплялися досить часто. У боротьбі проти зради військові трибунали, як ми говорили, практикували розстріл засуджених перед строем. У 261 стрілецькій дивізії (Південний фронт), де за час з 12 по 21 вересня перейшли на бік ворога 616 осіб, було розстріляно перед строем 45 осіб [41, арк. 36].

Для більш дієвого впливу на потенційних дезертирів та зрадників Ставка Верховного Головнокомандування, як зазначалося, видала наказ від 16 серпня 1941 р. № 270, згідно з яким, наголосимо, всі радянські військовослужбовці, які здалися в полон з власної волі, а також ті, хто був захоплений за незалежних від нього

обставин, оголошувалися зрадниками Батьківщини, а їх родичі підлягали репресіям *«як сім'ї тих, хто порушив присягу і зрадив свою Батьківщину»* [154, с. 485]. Однаково суворі санкції передбачалися для всіх, хто залишив поле бою, незалежно від того, куди вони тікали, до ворога чи вглиб радянської території.

У той же час проглядалася чітка градація в рівні суворості покарання для членів їх сімей. Родичів командирів і політпрацівників, які дезертирували в тил або здавалися в полон, пропонувалося заарештовувати, а сім'ї тих, хто здався в полон червоноармійців, – позбавляти всіх видів державної допомоги. Не зрозумілим залишалось, які саме документи повинні були стати підставою для наступного покарання рідних військовослужбовців. Не йшлося ні про вирок військового трибуналу, ні про будь-які інші аргументи. Таким чином, наказ призначався радше для залякування і попередження про можливі репресії. Бійців фактично ставили перед вибором: смерть або ганьба і репресії рідних і близьких людей. Виданий у суворий час поразок Червоної армії, сумнозвісний наказ № 270 своїм вістрям був спрямований проти дезертирів. Проте ні юридичного, ні морального виправдання не мають ті його положення, які надавали необмежені права відповідним органам у репресіях сімей військовослужбовців. Порушення законності у цьому наказі, полягало й у тому, що слідчим органам наказувалось керуватися під час розслідування справ відповідної категорії не кримінально-процесуальним законом, а відомчим наказом. Як наприклад, *«у 299 стрілецьку дивізію прибуло поповнення з осіб старшого віку, мобілізованих з Чернігівської області, яка на той час була зайнятою ворогом. Належна політична робота не проводилась, що було використано ворогом, який за допомогою листівок і радіо агітував за перехід чернігівців до німців, обіцяючи розпустити їх по домівках. У результаті, вже під час першого зіткнення з ворогом бійці розбіглись, і перейшло на бік ворога більше половини бойового складу дивізії»* [41, арк. 32-33].

Військовим прокурорам було надано право притягувати до відповідальності тих посадових осіб, які допускали повторення випадків зради. Крім того, військові прокурори мали вказівки передавати заочно до суду зрадників, яких не вдалося затримати з тим, щоб репресувати членів їх сімей [154, с. 114–115]. Лише згодом

директива начальника Управління військових трибуналів від 16 березня 1942 р. внесла ясність в питання стосовно репресій членів родин. У директиві підкреслювалось, що спеціальних визначень стосовно сімей зрадників Батьківщини робити не потрібно. Після затвердження вироку і набрання ним законної сили, військовим трибуналам необхідно було направляти у відповідні особливі відділи НКВС копію вироку з відповідним супроводжуючим висновком [149, арк. 158].

12 серпня 1941 року Сталін підписав наказ, яким зобов'язував військові ради фронтів і армій віддавати до суду військових трибуналів осіб середнього і старшого керівного складу, що залишали позиції без наказу командування [154, с. 475]. Після цього наказу на передовій помітно зменшилась кількість таких випадків. Але документ мав й суттєві негативні наслідки, оскільки суду військового трибуналу без достатніх підстав віддавались військовослужбовці, які не вчинили жодних злочинів, а змушені були відступити під натиском ворога.

Отримавши практично необмежені права у справі одноосібного «судочинства» і намагаючись зміцнити дисципліну в Діючій армії, польові командири надто часто застосовували дії, що перевищували необхідні запобіжні заходи [41, арк. 143].

Лише через чотири місяці бойових дій вище керівництво країни звернуло увагу на те, що швидкі самосуди на фронті стали альтернативою справжньому правосуддю. Виданий 4 жовтня 1941 р. наказ наркома оборони СРСР № 0391 «Про факти підміни виховної роботи репресіями» засудив «випадки незаконних репресій та грубого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів». У документі, серед іншого, підкреслювалось, що *«застосування репресій є крайнім заходом, допустимим лише у випадках прямої непокори та відкритого опору в умовах бойової обстановки»*. Тих, хто зловживав рукоприкладством і самосудами, як зазначалося, наказувалось суворо карати аж до віддання під суд військового трибуналу [154, с. 486]. Заходи з покарання таких, найбільш заповзятих прихильників швидких розправ відбулися одразу після виходу згаданого наказу наркома оборони. Наприклад, командир 6-го дивізіону аеростатзагороджень капітан Ксенофонов, комісар того ж дивізіону – батальйонний комісар Небораков та уповноважений особливого відділу лейтенант Мельтев були засуджені військовим трибуналом до

вищої міри покарання за те, що розстріляли техника-інтенданта 1-го рангу І. М. Башкірова лише за відмову підвестися під час розмови зі старшим начальником та не виконання вимоги про здачу зброї [154, с.145].

Вже згадуваним наказом Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. було встановлено, що громадяни, які сприяли німецьким загарбникам в період тимчасової окупації, повинні притягуватись до відповідальності за зраду Батьківщини. Цей наказ не містив градації між зрадниками і пособниками. Не було в ньому роз'яснень щодо форм сприяння ворогові, таких як шпигунство, безпосередня участь у вбивствах, насилля і грабіжництво – з одного боку, та виконання завдань окупантів з відновлення промислових і комунальних підприємств, збір продовольства, фуражу, речей тощо – з іншого. Усі ці дії однаково кваліфікувались як зрада Батьківщини, не зважаючи на те, що характер і тяжкість цих злочинів були зовсім різними. Лише згодом Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. була встановлена градація між зрадниками і пособниками ворогові, яка теж не вносила повної ясності щодо правильної кваліфікації злочинів за «пособництво» ворогові. І лише у серпні 1943 р. відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду СРСР ці злочини почали кваліфікувати за ст. 54³ КК УРСР (ст. 58³ КК РРФСР) *«зносини в контрреволюційною метою з іноземною державою або окремими його представниками, або сприяння іноземній державі, що знаходиться з Союзом РСР в стані війни»*, що передбачало розстріл з конфіскацією майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на строк не нижче трьох років, з конфіскацією всього або частини майна [44, арк. 119–120].

Не менш суворим і вкрай несправедливим як у перші місяці війни, так і надалі, було ставлення до військовослужбовців, котрі потрапили у полон. Відповідно до аналізованого раніше наказу Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р. № 270 усі радянські військовослужбовці, які потрапили у полон, вважались такими, що зрадили Батьківщину [154, с. 485]. У роз'ясненні Головного військового прокурора Червоної армії від 8 вересня 1941 року «Про порядок арешту дезертирів і осіб, які повернулися з полону», такі особи підлягали арешту та спеціальній перевірці [155, с. 335–336]. Головний прокурор Червоної армії В.Носов

підтвердив, що особливі відділи мають право арешту дезертирів й осіб, що повернулися з полону з санкції військових прокурорів за наявністю до того підстав. В.Носов підкреслив, що *«особи, які здалися в полон без спротиву, є зрадниками і тільки тому мають бути притягнутими до суворої відповідальності ...»* [156, с. 35–36].

У своєму дослідженні німецький історик К. Штрайт, посилаючись на численні документи штабів груп армій, наводить дані про кількість радянських військовополонених, захоплених німецькими військами протягом 1941 – 1942 рр. в різних районах бойових дій: *Умань – 103 тис., Київ – 665 тис., Белосток - Мінськ – 323 тис., Смоленськ - Рославль – 348 тис., Гомель – 50 тис., Ільмень – 18 тис., Великі Луки – 30 тис., Дем'янськ – 35 тис., Мелітополь - Бердянськ – 100 тис., Вязьма - Брянськ – 662 тис., Керч – 100 тис.* [232, с. 69]. Всього станом на початок жовтня 1941 р. кількість радянських військовополонених сягала 2,5 млн. осіб, у листопаді 1941 р. – 3, 6 млн. осіб, у грудні 1941 р. – 3,8 млн. осіб, а на 10 січня 1942 року згідно із зведеннями німецьких штабів їх було вже 3,9 млн., у т.ч. 15,2 тис. офіцерів [137, с. 157]. За офіційними даними, за час війни кількість радянських військовослужбовців, які опинились у полоні, складала 4,599 млн. осіб [182, с. 246].

Необхідно зазначити, що за нормами міжнародного права військовополонені не вважалися дезертирами і в більшості армій світу не розглядалися як злочинці, а в СРСР всі вони були зараховані до числа зрадників Батьківщини та підлягали особливій перевірці. Порядок перевірки й фільтрації «колишніх військовослужбовців Червоної армії», що вийшли з оточення, та звільнених із полону регламентувала Постанова ДКО від 27 грудня 1941 р. № 1069. На виконання документа було видано відповідні накази НКВС від 28 грудня 1941 р. № 001735 та НКО СРСР від 29 грудня 1941 р. № 0521. Згідно з цими актами усі звільнені військовослужбовці чи ті, котрі втекли з німецького полону, направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (*існували з січня 1942 р. до січня 1946 р.*), в яких організувалася робота з виявлення серед колишніх полонених «зрадників Батьківщини», шпигунів та диверсантів. Формально запроваджувалася процедура для з'ясування обставин здачі у полон і поведінки в ньому. Після перевірки

військовослужбовці, на яких не було знайдено компрометуючих матеріалів з приміткою в анкетах «був у полоні», направлялися для поповнення Діючої армії. На місцях до них відносились, як до зрадників, застосовуючи заходи, що принижували особисту гідність і перешкоджали подальшому використанню в армії. Якщо в ході перевірки підтверджувались факти зради, шпигунства й дезертирства, винні підлягали арешту. На них порушувались кримінальні справи, які направлялись на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. В процесі фільтрації мали місце факти необ'єктивної оцінки отриманої інформації, безпідставної передачі матеріалів до суду й прийняття несправедливих судових рішень. З аналізу практики засудження військовополонених за зраду видно, що значна їх частина незаконно засуджувались лише за те, що виконували у полоні обов'язки лікарів, санітарів, перекладачів, кухарів, комірників й інші роботи, пов'язані з побутовим обслуговуванням [223, с. 279].

Завдяки численним висловлюванням «панічного, контрреволюційного» характеру, військовослужбовці зараховувались до «антирадянських елементів». Дехто з них відбувся «профілактикою» – роз'яснювальною бесідою в НКВС. Тих, хто був заарештований за статтею 54 КК УРСР (ст. 58 КК РРФСР) із кваліфікацією «контрреволюційний злочин», засуджували до розстрілу. В умовах війни військові трибунали мали схильність вважати, що будь-який «контрреволюційний» злочин набуває характеру «зрадницького» і сприяє ворогові. За статтею 54¹⁰ КК УРСР винних притягували до кримінальної відповідальності за пропаганду або агітацію до повалення чи ослаблення радянської влади, за скоєння окремих контрреволюційних злочинів, за підбурювання до їх вчинення, за висловлювання, спрямовані на дискредитацію окремих заходів радянської влади чи керівництва партії і країни, вихваляння щодо переваг капіталістичної системи над радянською, навіть якщо ці висловлювання були без висновків та закликів. Таке розширене тлумачення призводило до того, що за статтею 54¹⁰ КК УРСР засуджували навіть за висловлювання, що не містили характеру агітації. Розмови про те, що найкращі командирські кадри були заарештовані й розстріляні органами НКВС у передвоєнні роки, що командири ЧА під час першої зустрічі з ворогом втекли, що цілі полки й

дивізії здались у полон ворогові, а також різні передбачення про поразку у війні. Траплялися випадки антирадянської агітації на підґрунті незадоволення побутовими умовами. Всі ці та схожі висловлювання однаково кваліфікувались за ст. 54¹⁰ КК УРСР. Зазвичай, військові трибунали призначали вищу міру покарання незалежно від конкретних обставин, від індивідуальних особливостей кожної окремої справи. Формальний підхід до трактування ч. 2 ст. 54¹⁰ та побоювання щодо звинувачення в прояві лібералізму призводив до того, що військові трибунали вбачали за необхідне в кожному випадку за антирадянські висловлювання призначати максимальну міру покарання, посилаючись на те, що у воєнний час вони кваліфікуються за ч. 2 ст. 54¹⁰ КК УРСР [71, арк. 245]. Так, червоноармійця б окремого запасного саперного батальйону (ОРВО) Скоренка засудили лише за те, що він сказав: *«Все найкраще дістається командирам, червоноармійцям залишаються недоїдки, а на фронті зовсім голодні сидять. З першого дня радянської влади ми всі посилаємось на труднощі. Якби у мене були права, я б комусь голову звернув»* [41, арк. 38]. *«19 січня 1942 року був засуджений до розстрілу Целюк, який сказав, що німці знущаються лише над активістами, а не з мирного населення. Целюку – 80 років, син його перебував на фронті. Судова колегія у кримінальних справах Верховного суду СРСР замінила Целюку розстріл умовним позбавленням волі.*

Безграмотна колгоспниця Андрєєва, 57 років, була засуджена за те, що іноді допускала «наклепницькі вигадки» про умови життя в Червоній армії і вихваляла Гітлера. Судова колегія у кримінальних справах Верховного суду СРСР знизила Андрєєвій покарання до 5 років позбавлення волі» [70, арк. 44–46].

Проведений аналіз дає змогу констатувати, що основним недоліком у практиці судових органів стосовно каральної політики у справах про антирадянську агітацію був формальний підхід при призначенні покарання. За ст. 54¹⁰ КК УРСР кваліфікувались дії, що не містили складу злочину. У ряді випадків суди не проводили розмежування між антирадянською агітацією і поширенням неправдивих чуток, які викликали тривогу серед населення, що відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 року передбачало покарання на термін від 2

до 5 років ув'язнення, якщо ця дія за своїм характером не передбачала тяжчого покарання [154, с. 304].

Лише за вересень 1941 р. за контрреволюційні злочини засуджено 1446 осіб, з них 702 – до розстрілу. За весь час Великої Вітчизняної війни військові трибунали засудили за контрреволюційні злочини понад 470 тисяч осіб, з яких 25 % – за антирадянську агітацію і пропаганду. Найбільша кількість засуджених військовими трибуналами за антирадянську агітацію і пропаганду припадає на 1942 рік – 52254 особи [108, с. 294–295].

Працівники органів військової прокуратури при розгляді справ про контрреволюційні злочини, зазвичай, закидали військовим суддям докори у лібералізмі тому, що вони виносили м'які вироки. Так, за вересень 1941 року з 1352 засуджених за контрреволюційні злочини 92 – з відстрочкою виконання і відправкою на фронт. *«Військовий трибунал 123 саперної дивізії 25 вересня розглянув справу старшого лейтенанта Артем'єва Н.М., який систематично протягом серпня–вересня проводив контрреволюційну агітацію, намагався дискредитувати пресу, висловлював зрадницькі настрої, вихваляв міць фашистської армії та життя робітників у капіталістичних країнах. Замість того, щоб Артем'єва розстріляти, його засудили до 10 років виправно-трудових таборів.*

Військовий трибунал 8 армії відповідно до ч. 2 ст. 54¹⁰ КК УРСР (ч.2 ст. 58¹⁰ КК РРФСР) засудив до 7-ми років позбавлення волі червоноармійця 34 полку зв'язку Азрайкіна, який у підрозділі систематично проводив контрреволюційну агітацію, вихваляючи фашистську армію та її озброєння, виявляв недовіру до радянської преси і поширював неправдиві чутки. Цей же трибунал засудив червоноармійця 112 ОСД Сазонова Н.С. на 10 років за те, що він не тільки добровільно здався в полон, а, перебуваючи у полоні, видав військову таємницю та погодився проводити шпигунсько-терористичну роботу в Червоній армії» [41, арк. 38]. Такі вироки опротестовувались як прокурорами фронтів, так і Головною військовою прокуратурою.

У судовій практиці траплялись випадки, коли військові трибунали виносили виправдувальні вироки «за недостатністю доказів» (ст. 326, розд. 3 п. «б» КПК

РРФСР), але редагували ці вирокі так, що вони по суті залишали питання про винність підсудного відкритим. Також у судовій практиці були випадки дуже м'яких вироків. Коли за занадто тяжкі злочини призначалось занадто м'яке покарання, наприклад, по обвинуваченню у вчиненні терористичного акту 5 років позбавлення волі. При перевірці таких справ у порядку нагляду майже завжди виявлялося, що доказів вини засудженого у справі або зовсім не було, або їх було вкрай недостатньо. Не будучи впевненими у вині обвинуваченого і не наважуючись засудити його до розстрілу або винести виправдувальний вирок, військові трибунали засуджували обвинуваченого *«про всяк випадок»* на 5 років позбавлення волі. На неприпустимість таких вироків зверталась увага суддів військових трибуналів з боку працівників Військово-юридичної академії РСЧА у м. Ашхабад: *«Такі вирокі неприпустимі. Одне з двох: або підсудний скоїв терористичний акт і його треба розстріляти або за пом'якшуючих обставин призначити більш тривалі терміни позбавлення волі, або ні і його потрібно виправдати. Такі вирокі дискредитують суд, призводять до вкрай негативного ефекту на всіх, кому вони стають відомими, створюючи враження в'ялості, надмірній м'якості кримінальної репресії за серйозні злочини»* [82, с. 6–8].

Щоб припинити доступ до військовослужбовців Червоної армії ворожої інформації та з метою виявлення справжніх намірів у цих осіб 30 серпня 1941 р. НКВС СРСР вводить в дію директиву № 597, що містить вимогу негайно заарештовувати осіб, які виявляють зрадницькі наміри, зберігають або проявляють інтерес до фашистських листівок [41, арк. 32–33]. За знайдену німецьку листівку відповідно до статті 54¹⁰ КК УРСР (ст. 58¹⁰ КК РРФСР) червоноармійці підлягали розстрілу [217, с. 48]. Нерідко звинувачення з цих причин були безпідставними. Відомо, що велика кількість рядових солдат та польових офіцерів були засуджені військовими трибуналами до вищої міри покарання за п.«б» ст. 54¹⁰ КК УРСР (п.«б» ст. 58¹⁰ КК РРФСР) лише за те, що зберігали при собі ворожі листівки задля використання їх на самокрутки. Сам факт зберігання листівки визнавався *«контрреволюційною»* агітацією. Наприклад, *«проти неосвіченого червоноармійця Абдурахманова була розпочата кримінальна справа за те, що у нього знайшли два*

аркуші на німецькій мові. Пізніше виявилось, що це радянські листівки, які були скинуті з радянського літака для німців, але випадково опинились на радянській території» [51, арк. 83–84].

У період, коли війська тривалий час перебували в обороні, збільшувалась кількість випадків розкрадання державного майна [93, с. 49–50]. Так, за даними військових прокуратур фронтів за 1942 р., 20 % випадків розкрадання майна відбувалось посадовими особами постачальних органів та складів; 28 % – військовослужбовцями, які охороняли сховища; 23 % – під час транспортування, 4 % – під час вантажних робіт. 25 % складала інші випадки. Близько половини всіх випадків розкрадань майна було скоєно організованими злочинними групами. Більше 10 % розкрадачів раніше притягувались до кримінальної відповідальності.

За крадіжки й розбазарювання військового майна військові трибунали засуджували за Законом від 7 серпня 1932 р., яким було передбачено за такий злочин – розстріл. Часто замість засудження в дисциплінарному порядку за дрібні крадіжки військовослужбовців засуджували до розстрілу. Так, військовим трибуналом 58 Гвардійської стрілецької дивізії 4 квітня 1942 р. червоноармійця Нечоскіна було засуджено до розстрілу за те, що він, будучи днювальним на конюшні, вкрав один пустий мішок. Військовий трибунал 150 Окремої стрілецької бригади засудив до розстрілу червоноармійця Бодакова за те, що він 2 квітня 1942 р., працюючи на кухні, вкрав казанок крупи й невеликий шматок м'яса. Військовий трибунал 23 квітня 1942 р. засудив до розстрілу водія Бородіна за крадіжку 2-х пачок тютюну під час доставки майна на сховище [51, арк. 94–95].

Наказом НКО № 0169 від 3 березня 1942 р. висувались вимоги щодо покращення охорони військового майна та встановлювались заходи покарання за його крадіжки. Згідно з документом за порушення правил вартової і внутрішньої служби у сховищах, базах, на транспорті та ін. винних осіб наказувалось притягувати до кримінальної відповідальності за невиконання бойового наказу у воєнний час із застосуванням вищої міри покарання [70, арк. 183–184]. У травні 1942 р. рішенням голови Верховного суду і Наркома юстиції СРСР було встановлено обмеження щодо застосування Закону від 7 серпня 1932 року «Про

охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення соціалістичної власності» щодо військовослужбовців, які вчинили дрібні крадіжки [56, арк. 1–6].

В умовах оборони і особливо тоді, коли лінія фронту тривалий час залишалася стабільною, збільшилася кількість насильницьких злочинів стосовно цивільного населення. В цей період траплялись випадки примусового вилучення під приводом військової необхідності майна, продовольства, худоби, одягу, а також не викликані бойовою обстановкою руйнування житлових будівель та інше. (ст. 193²⁸ КК РРФСР). Так, якщо прийняти загальну кількість військовослужбовців, засуджених за вчинення злочинів за ст.193²⁸ КК РРФСР у січні 1942 р. за 100 %, то в період оборонних боїв у лютому 1942 р. ця кількість складала 130 %, у березні – 165 %, а у квітні – 182 % [136, с. 183].

Часто притягнення до кримінальної відповідальності за контрреволюційні злочини відбувалось безпідставно за сфальсифікованими свідченнями. Так, вироком військового трибуналу військ НКВС Київського військового округу від 31 липня 1941 р. громадянина Т. визнано винним у тому, що він, працюючи на посаді начальника відділу Харківського обласного управління державної безпеки, під час допиту Ф. одержав від нього інформацію про те, що О. і Г. займаються контрреволюційною діяльністю. Не перевіривши покази Ф. та незважаючи на повідомлення підлеглих йому працівників НКВС про їх неправдивість, Т. дав вказівку на арешт шести осіб. Провівши розслідування з грубими порушеннями кримінально-процесуального законодавства, Т. за відсутності доказів вини О., Б., Л., Г., С. і Ш. склав довідки про їх винність. Внаслідок сфальсифікованої ним кримінальної справи О, Л. та Г. були засуджені за ст. 206¹⁷ КК УРСР до розстрілу, С. і Ш – до позбавлення волі, а Б. незаконно утримувався під вартою 14 місяців. Ухвалою трибуналу Українського округу НКВС від 2 вересня 1941 р. вирок було залишено без зміни і лише ухвалою військової колегії Верховного суду СРСР від 29 вересня 1941 року його змінено і розстріл Т. замінено на 10 років позбавлення волі [178, с. 450].

Червоноармієць 163 с.д. Малов, секретний агент особливого відділу, після отриманих зауважень представника Особливого відділу Нікітіна щодо його незадовільної роботи у викритті зрадників дав такі свідчення: *«Маючи зауваження від Нікітіна, я вирішив надати йому провокаційний матеріал про групу зрадників, включивши в цю категорію червоноармійців загороджувального батальйону Федоненка, Кривцова, Фримара»*. Як наслідок, ці військовослужбовці були заарештовані та утримувались під вартою два місяці. За свідченнями Малова, його «матеріали» стали підставою для засудження до 30 осіб [51, арк. 85].

За результатами проведеного аналізу практики діяльності органів військової юстиції, можна констатувати, що задля досягнення поставлених цілей і завдань загально-кримінальної політики воєнного часу правоохоронні органи використовували незаконні способи і прийоми для штучного конструювання злочинів. Однією з найбільш ефективних заходів боротьби із зрадниками Батьківщини, серед інших, було проведення операцій з інсценування групових здач в полон військовослужбовців. Застосування провокаційних методів для створення нового злочину залежало від нормативно-регламентованої процедури слідства. Чим більше процес розслідування і віддання до суду набував інквізиційного характеру, тим динамічніше розвивалися й удосконалювалися прийоми провокації злочину. Так, відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік у частині розгляду та розслідування кримінальних справ про терористичні організації та терористичні акти проти працівників радянської влади», на слідство за такими справами відводилось не більше десяти днів, а на вручення обвинуваченому обвинувального висновку – доба до розгляду справи в суді.

Судовий розгляд проводився без участі сторін, унеможлиблювалось, як зазначалося, подання клопотань та касаційне оскарження і запроваджувалась процедура негайного виконання максимальних вироків. Також наказ НКВС СРСР від 21 листопада 1941 р. № 613 «Про повноваження особливої наради при НКВС СРСР» надавав право Особливій нараді за участю прокурора СРСР за справами про контрреволюційні й особливо небезпечні злочини проти порядку управління,

присуджувати відповідні види покарання – аж до розстрілу. 6 червня 1942 р. військовий трибунал 202 дивізії засудив до вищої міри покарання як зрадників червоноармійців С. Махмоботова, Ш. Жантаєва, Ч. Каспаєва, А. Ваймаканова, які були за національністю казахами та погано володіли російською мовою. Червоноармієць Божко, отримавши від лейтенанта М. Д. Купріна завдання виявляти зрадників тривалий час умовляв казахів до переходу на бік ворога, а після того, як вони погодились, доповів про це командиру. Командир 1 батальйону 337 с.п. майор Фролов наказав командирам підрозділів закріпити одного бійця до іншого та пропонувати перехід на бік ворога [51, арк. 86]. Таке «прикріплення» в батальйоні практикувалось і серед начальницького складу. У результаті цих дій виникали сфальсифіковані справи про контрреволюційні злочини.

Молодший політрук 1198 с.п. 359 с.д. Я. Д. Смоляницький штучно створював справи по звинуваченню бійців у контрреволюційній агітації. З цією метою він доручив молодшому командиру Проскурякову підкласти фашистські листівки у протигази червоноармійців, а потім простежити за їх реакцією. Через деякий час Смоляницький провів обшук у бійців, унаслідок чого червоноармієць Євтушенко, у якого знайшли листівку в протигазі, був притягнутий до кримінальної відповідальності за зберігання контрреволюційної літератури. Так, за вказівкою Смоляницького було спровоковано злочин стосовно червоноармійців Котвицького й Боженова. Обидва були засуджені до розстрілу, але виконання вироку прокуратурою своєчасно призупинено [51, арк. 86]. Видається несправедливим, що винних у застосуванні провокаційних практик розглядали як таких, що застосовували заборонені методи ведення слідства. До них, зазвичай, застосовували заходи адміністративної та дисциплінарної відповідальності, такі як усунення від виконання службових обов'язків, пониження у званні й посаді, арешт на кілька днів тощо.

За результатами проведеного аналізу особливостей кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах, зроблено такі висновки:

До початку Другої світової війни особливого кримінального законодавства на випадок війни розроблено не було, тому кримінально-правова кваліфікація злочинів

у військових трибуналах здійснювалась перш за все згідно з чинним на той час Кримінальним законодавством, а також регулювалася указами Президії Верховної Ради СРСР, постановами Пленуму Верховного суду СРСР та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі й відомчими директивами, що іноді нівелювало й спотворювало правові норми, призводило до розширеного тлумачення багатьох статей КК, а відтак, і помилок при призначенні покарання. Якщо тій чи іншій особі інкримінувалося вчинення декількох злочинів, то зазвичай для вироку бралася та, яка передбачала найвищий рівень покарання.

Закони воєнного часу на території УРСР почали діяти з самого початку Другої світової війни у вересні 1939 р., ще до офіційного оголошення цієї території у стані воєнного часу 22 червня 1941 р.

Після нападу фашистських військ на СРСР (незалежно від оголошення місцевості на воєнному стані) військові трибунали застосовували санкції статей КК, що передбачали скоєння злочинів у воєнний час, зокрема за вчинення військових та найбільш небезпечних злочинів, таких як дезертирство, зрада, «контрреволюційна» агітація і пропаганда, шпигунство, диверсія, бандитизм і ін. Стало характерним більш широке застосування принципу аналогії, колективної відповідальності й відплати як мети покарання. Під час стабілізації ситуації на фронті шкала репресій помітно знижувалась. Підхід до кваліфікації злочинів ставав більш поміркованим з тим, щоб застосування максимального вироку стало винятковою мірою покарання. Військові трибунали почали застосовувати примітку 2 до ст. 27 КК УРСР (відстрочення виконання вироку з відправкою на фронт).

У 1941 р. з'явилися нові та були уточнені деякі старі формулювання, пов'язані із самостійницьким рухом. Тоді з'явилося визначення «антирадянська змова», терміни «повстанство» та «політичний бандитизм». У квітні 1941 р. була підтримана пропозиція стосовно розповсюдження закону про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, що передбачало підвищення санкції. Відсутність належної кримінально-правової кваліфікації ряду понять – таких, як «зрадник» та «пособник» призводило до викривлення судової практики засудження військовополонених й інших громадян за зраду лише за те, що вони виконували

обов'язки лікарів, санітарів, перекладачів, кухарів, комірників і інші роботи, пов'язані з побутовим обслуговуванням.

Суворість покарання в умовах війни видається цілком обґрунтованою, але створена владою «дієва» система покарання часто безвинних людей вдавалася до різних форм дискримінацій, аби в такий спосіб «стабілізувати ситуацію на фронті», припинити «зрадницькі настрої» тощо. За умов формального підходу до розслідування злочинів, застосування провокаційних методів ведення слідства, фальсифікацій, надання права затвердження та негайного виконання вироків військових трибуналів з вищою мірою покарання військовому командуванню, вплив «людського» фактору на прийняття рішень призвело до того, що ціна людського життя, яка й до того була дуже низькою, у воєнних умовах впала до краю.

Висновки до розділу 3

Дослідження правового регулювання діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939 – 1942 роках дає змогу сформулювати такі основні висновки:

1) правове регулювання діяльності радянських органів військової юстиції у вказаний період здійснювалося виходячи із завдань і напрямків їх діяльності, а саме:

– у довоєнний період завдання органів військової юстиції були спрямовані в основному на боротьбу із злочинністю в армії і на флоті. Але їх компетенція була занадто розширена за предметним, територіальним і суб'єктними ознаками та виходила за рамки їх специфічних завдань. Крім злочинів військовослужбовців до кола їх діяльності було віднесено судочинство у державних, посадових і майнових злочинах цивільних осіб, а за відсутності на окремих територіях загальних судів, усі злочини громадян розглядали лише військові трибунали;

– після поширення законів воєнного часу на західні території УРСР у вересні 1939 р., завдання і повноваження органів військової юстиції в цьому регіоні значно зросли, оскільки майже все населення західних територій потрапило до кола підозрюваних у контрреволюційній діяльності чи нелояльності до нової влади;

– з початком воєнної агресії Вермахту (22 червня 1941 р.) органи військової юстиції додатково здійснювали розгляд справ про злочини, скоєні на залізницях та водному транспорті, справ військовополонених, поширювачів чуток, злочини громадян, залучених на оборонні та інші роботи для потреб армії й інші злочини проти оборони держави;

2) суто формальними під час Другої світової війни, зокрема на території УРСР, були вимоги процесуального законодавства стосовно забезпечення повного, всебічного й об'єктивного розслідування всіх обставин справи, правильного її вирішення по суті, охорони прав учасників процесу, а саме:

– процес здійснення судочинства на приєднаних до складу УРСР восени 1939 року територіях був дещо іншим, ніж у інших областях України. Через велику кількість арештів нелояльного до влади населення та заздалегідь сплановані заходи щодо «очищення» прикордонних областей від потенційних ворогів правлячому

режиму терміни слідства й суду в ряді випадків зводились до мінімуму (1–2 дні). За відсутності формальних ознак злочину справи розглядали позасудовим порядком – Особливою нарадою при НКВС та «трійками». Таким чином влада швидко й рішуче могла позбутися будь-яких опонентів та небажаних наслідків у прикордонних областях, незважаючи на задекларовані у базових законах принципи щодо здійснення правосуддя тільки судом із дотриманням всіх процесуальних норм;

– з початком бойових дій на теренах України допускалось проведення судових засідань без виклику свідків, без звинувачення і захисту. Широко застосовувалось заочне засудження, яке у більшості випадків відбувалося без належної доказової бази. Мали свої особливості виконання вироків – перед строем військовослужбовців для наочного демонстрування безповоротності покарання. Також в умовах війни широко застосовувалась відстрочка виконання вироків з відправкою на фронт (понад 50 % від усіх засуджених);

– в умовах війни право затвердження вироків отримали військові ради фронтів, армій та командири корпусів і дивізій. Вироки оскарженню не підлягали, вступали в законну силу з моменту їх оголошення і виконувались негайно. Лише про максимальні вирoki необхідно було повідомляти до Військової колегії Верховного суду СРСР, яка могла протягом 72 годин зупинити виконання вироку;

3) кримінально-правова кваліфікація злочинів у військових трибуналах в умовах війни здійснювалась згідно з чинним на той час кримінальним законодавством, а також регулювалась численними указами Президії Верховної Ради СРСР, постановами Пленуму Верховного суду СРСР та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі й відомчими, що іноді нівелювало й спотворювало правові норми, призводило до розширеного тлумачення багатьох статей КК. Розгалуженість та чисельність джерел кримінально-правової кваліфікації призводило до викривлення чи запровадження суттєвих змін судової практики, зокрема:

– незалежно від оголошення місцевості на воєнному стані, військові трибунали застосовували санкції статей КК, що передбачали скоєння злочинів у воєнний час;

– найбільш поширеними злочинами на фронті, за якими здійснювалося судочинство, були: дезертирство, зрада Батьківщини, «контрреволюційна» агітація і пропаганда, самоушкодження, шпигунство, диверсії, бандитизм;

– характерним під час війни було застосування принципу аналогії, колективної відповідальності й відплати як мети покарання. Система покарання, часто безвинних людей, вдавалася до різних форм дискримінацій, аби в такий спосіб «стабілізувати ситуацію на фронті», припинити «зрадницькі настрої» тощо;

– під час стабілізації ситуації на фронті шкала репресій помітно знижувалась, підхід до кваліфікації злочинів ставав більш поміркованим з тим, щоб застосування максимального вироку було винятковою мірою покарання;

– формальний підхід до розслідування злочинів, застосування провокаційних методів ведення слідства, тортур і фальсифікацій, вплив «людського» фактору на прийняття рішень призводили до значних втрат особового складу, що негативно позначалося на стані боєздатності військових формувань.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі комплексного наукового опрацювання широкого кола історіографії та джерельної бази здійснено науково-теоретичне узагальнення і запропоновано нові підходи до вирішення наукового завдання щодо аналізу та висвітлення історичних і правових засад становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. та особливостей їх трансформації з початком Другої світової війни. Зазначене відображено у висновках дисертаційного дослідження, які полягають у наступному:

1. На основі систематизації наукових здобутків з проблем становлення і розвитку радянської військової юстиції та джерел дослідження доведено, що наукові праці із досліджуваної тематики складають загальноісторичні та історико-правові дослідження, які в свою чергу включають дослідження радянської доби (у т.ч. українських вчених), зарубіжні праці та сучасний науковий доробок вітчизняних істориків права. Суттєвим недоліком наукових праць радянського періоду було їх неухильне перебування у фарватері ідеологічних догм, а наукова об'єктивність здебільше підмінялася політичною заангажованістю. Вітчизняні й зарубіжні науковці не приділяли належної уваги дослідженню питань, пов'язаних зі становленням, організацією та діяльністю системи органів військової юстиції у роки Другої світової війни, насамперед, з початком бойових дій на теренах України та у період важких стратегічних поразок Червоної армії, коли ця сфера радянської правової системи зазнавала особливо значущих трансформацій.

2. Основу дисертаційного дослідження становить достатньо репрезентативний комплекс опублікованих та неопублікованих джерел. Комплексний аналіз офіційних законодавчих актів, архівних відомчих та міжвідомчих документів, матеріалів листування очільників радянських відомств з першими особами держави, надав змогу реконструювати перебіг створення і розвитку тогочасної системи військової юстиції в УРСР, зрозуміти практику ухвалення відомчих рішень та їх реалізації, пізнати особливості ухвалення багатьох рішень, що визначали характер функціонування радянських органів військової юстиції з початком Другої світової війни та бойових дій на теренах України.

3. Вивчення положень чинного у 1939–1942 рр. законодавства, архівних матеріалів та відповідних наукових здобутків надало можливість:

– запропонувати авторський варіант визначення військової юстиції того часу як системи спеціальних судових та інших органів, що здійснювали судочинство (у т.ч. дізнання та слідство) у військовій організації держави за підсудними їм справами про військові, державні та інші злочини, віднесені законом до їх відання;

– встановити, що систему радянських органів військової юстиції у досліджуваній період складала: Військова колегія Верховного суду СРСР; Управління військових трибуналів НКЮ СРСР; військові трибунали; органи військової прокуратури; особливі відділи НКВС; командири (начальники) та комісари військових формувань, що дислокувались на теренах України;

– уточнити підслідність справ радянських органів військової юстиції: військові, державні, посадові і майнові злочини (*військове шпигунство, зрада Батьківщини, диверсійні акти, терористичні акти, крадіжки вогнепальної зброї і боєприпасів, купівля, зберігання і продаж краденої зброї*) та інші злочини, що загрожували боєздатності Червоної армії, злочини проти встановленого порядку несення служби та злочини проти оборони СРСР, частина з яких була тотожною військовим злочинам (*зрада, шпигунство, терористичні акти і диверсії*).

4. Виокремлено основні періоди та особливості становлення і розвитку радянських органів військової юстиції на теренах України, а також етапи їх трансформації з початком Другої світової війни. *Перший період* (1918–1922 рр.) охоплює роки більшовицького перевороту, громадянської війни та встановлення збройним шляхом радянської влади на теренах України. *Другий період* (1922–1939 рр.) – охоплює період з утворення СРСР до початку Другої світової війни. *Третій період* (1939–1942 рр.) – воєнний період, що розпочався з перебудови системи органів військової юстиції на воєнний лад і завершився після повної окупації українських земель фашистськими військами. Встановлено, що система радянських органів військової юстиції, яка формувалася залежно від структури військ, у 1939–1942 рр. пройшла 2 етапи трансформації: розгортання органів військової юстиції в Західній Україні, Бессарабії та Північній Буковині, приєднаних до складу УРСР з

початком Другої світової війни; переведення органів військової юстиції на роботу в умовах воєнного стану та зміна їх організації й чисельності, з початком воєнної агресії Вермахту проти СРСР.

5. Визначено місце радянських органів військової юстиції в загальнодержавній правовій системі та виявлено характерні риси організації діяльності військової юстиції на теренах України. Встановлено, що військова юстиція в УРСР формувалася як важливий елемент загальної правової системи забезпечення воєнної безпеки радянської держави. Органи військової юстиції підпорядковувались союзному центру та не входили до судової системи УРСР. Вищою інстанцією для всієї системи військової юстиції була Військова колегія Верховного суду СРСР і його пленум. Військова і загальна юстиції були побудовані на однакових засадах та об'єднані між собою вищою організаційною ланкою – Верховним судом СРСР. Складові системи військової юстиції та їх організаційна структура відповідали організаційній будові військових формувань Червоної армії та Військово-морського флоту, дислокованих в УРСР. Втім, специфіка функціонування її інституцій на території України визначалася тогочасною політикою радянської влади, особливостями оперативної обстановки та соціально-політичними перетвореннями, зокрема, реальним запровадженням воєнного стану в Західній Україні за відсутності відповідного законодавчого акту.

6. Встановлено трансформаційні зміни, що відбулися в радянських органах військової юстиції на території України з початком Другої світової війни, зокрема:

– на території західних областей УРСР у вересні 1939 р. без офіційного оголошення воєнного стану було запроваджено закони воєнного часу, а судочинство покладалося виключно на органи військової юстиції та позасудові органи – Особливу нараду при НКВС СРСР та «трійки»;

– з початком нацистської агресії проти СРСР було створено Військово-залізничну та Військово-воднотранспортну колегії Верховного суду СРСР, які стали касаційними і наглядовими інстанціями у справах військових трибуналів залізничних і водних шляхів;

– організаційне керівництво всіма військовими трибуналами на воєнний час покладалося на НКЮ та його спеціальні управління: Головне управління військових трибуналів ЧА і ВМФ, Головне управління військових трибуналів залізничного і водного транспорту та Управління військових трибуналів військ НКВС;

– на теренах України було створено військові трибунали Південно-західного і Південного фронтів та Чорноморського флоту, а також мережу військових трибуналів в арміях, корпусах, дивізіях, укріплених районах та інших військових формуваннях і закладах;

– ліквідовано військові трибунали областей УРСР, окупованих німецько-фашистськими військами; на території Криму з жовтня 1941 р. у зв'язку з введенням стану облоги місцеві суди було перетворено у міські та обласний військові трибунали;

– змінився порядок комплектування військових трибуналів, а їх матеріально-технічне, військове та інше забезпечення покладалося на відповідні військові формування;

– військові трибунали фронтів і флотів отримували право перегляду справ у порядку нагляду та корегувати судову практику підпорядкованих військових трибуналів шляхом винесення касаційних визначень;

– активізовано діяльність та розширено повноваження, у т.ч. щодо винесення смертних вироків, позасудових репресивно-каральних органів, зокрема, Особливої наради при НКВС;

– пришвидшувалися і значно скорочувалися (до 1–3 днів) строки провадження слідства та судового розгляду справ. Задекларовані законодавством принципи правосуддя в системі військової юстиції в УРСР постійно ігнорувалися, виходячи з мотивів військово-політичної доцільності.

7. Виокремлено основні завдання і напрями діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у досліджуваний період. Встановлено, що у довоєнний період завдання органів військової юстиції спрямовувались переважно на боротьбу із злочинністю в армії і на флоті. Але їх компетенція була занадто розширена за предметними, територіальними і суб'єктними ознаками та виходила за

рамки їх специфічних завдань. Крім злочинів військовослужбовців до кола діяльності військової юстиції також було віднесено судочинство у державних, посадових і майнових злочинах цивільних осіб, а за відсутності на окремих територіях загальних судів, усі злочини громадян розглядалися лише військовими трибуналами. З початком бойових дій на теренах України органи військової юстиції додатково здійснювали розгляд справ про злочини, скоєні на залізничному та водному транспорті, справ військовополонених та членів їх сімей, поширювачів чуток, справ про зловживання і самосуди в умовах поширеної практики «одноособового судочинства» серед командирів польових частин, комісарів і начальників особливих відділів, справ про злочини громадян, залучених на оборонні роботи для потреб армії, та інші злочини проти оборони держави.

8. Встановлено низку характерних відмінностей щодо процесу розслідування кримінальних справ, зокрема: у воєнний час спостерігалось різке скорочення термінів слідства (до 24 годин) та затвердження вироків (до 72 годин). В ряді випадків слідство взагалі скасовувалося. В умовах війни право затвердження вироків, які не підлягали оскарженню і мали негайно виконуватись, отримали військові ради фронтів, армій та командири корпусів і дивізій. Винятком були вирoki до вищої міри покарання, про які необхідно було повідомляти до Військової колегії Верховного суду СРСР, що могла протягом 72 годин зупинити їх виконання.

Доведено, що вимоги процесуального законодавства щодо повного, всебічного та об'єктивного розслідування всіх обставин справи, правильного її вирішення по суті, дотримання прав учасників процесу на той час були суто формальними. З початком бойових дій на теренах України практикувалось проведення судових засідань без виклику свідків, без звинувачення і захисту. Широко застосовувалось заочне засудження, певні особливості мало виконання вироків – перед строем військовослужбовців для наочного демонстрування безповоротності покарання. В умовах війни поширеною була практика відстрочки виконання вироків з відправкою на фронт.

9. Окреслено особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах, яка в умовах війни здійснювалась згідно з чинним на той час

Кримінальним законодавством, а також регулювалася численними указами Президії Верховної Ради СРСР, постановами Пленуму Верховного суду СРСР та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі й відомчими директивами, що по суті нівелювало й спотворювало правові норми, призводило до розширеного тлумачення багатьох статей КК. Розгалуженість та чисельність джерел кримінально-правової кваліфікації призводило до викривлення чи запровадження суттєвих змін судової практики, зокрема:

- незалежно від оголошення місцевості на воєнному стані, військові трибунали застосовували санкції статей КК, що передбачали скоєння злочинів у воєнний час;

- характерним під час війни було застосування принципу аналогії, колективної відповідальності й відплати як мети покарання. Система покарання, часто безвинних людей, вдавалася до різних форм дискримінації, аби в такий спосіб «стабілізувати ситуацію на фронті», припинити «зрадницькі настрої» тощо;

- під час стабілізації ситуації на фронті кількість репресій зменшувалась, підхід до кваліфікації злочинів ставав більш поміркованим, з тим, щоб застосування максимального вироку стало винятковою мірою покарання;

- формальний підхід до розслідування злочинів, застосування провокаційних методів ведення слідства, тортур і фальсифікацій, вплив «людського» фактору на прийняття рішень призводили до значних втрат особового складу, що негативно позначалося на стані боєздатності військових формувань;

- домінуючими були не правові принципи, а принципи доцільності, логіка якої обґрунтовувалася війною, конкретними обставинами, а також пануючою ідеологією. Поширеним був постулат про те, що в умовах війни загально-кримінальні злочини можуть кваліфікуватися як політичні. До цього варто віднести й беззахисність пересічної людини перед радянським правосуддям.

10. Встановлено певні історичні уроки і паралелі з питань організації та діяльності органів військової юстиції за радянських часів та в сучасних умовах. Результати дослідження засвідчили, що з початком Другої світової війни органи військової юстиції на теренах України перебували у стадії реформування і

практично виявилися не готовими до роботи в умовах бойових дій. Дещо подібні процеси відбуваються й нині. Зокрема, у 2010 році було ліквідовано військові суди, а у 2012 – органи військової прокуратури. Таке рішення колишніх очільників держави було мотивовано скороченням Збройних сил та процесами демілітаризації. З початком військової агресії проти України національну систему військової юстиції довелося відроджувати заново. Тобто, власний історичний досвід, як і досвід США та низки інших країн НАТО не було враховано. Нині вже поновлено систему органів військової прокуратури, опрацьовуються законопроекти про військову поліцію та військові суди. Викладене актуалізує проблему організації подальшого наукового опрацювання історико-правових, державно-правових та міжнародно-правових засад розбудови, організації та діяльності органів військової юстиції в сучасних умовах як складової системи національної безпеки України, забезпечення якої відноситься до основних функцій держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамюк О.І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/43922/1/38_%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D1%8E%D0%BA.pdf
2. Айзенштат Я. Записки секретаря военного трибунала / Айзенштат Я.І. - OverseasPublicationsInterchangeLtd : London, 1991. – 126 с.
3. Бакунин А. В. История советского тоталитаризма. Кн. II: Апогей / Отв. ред. д-р ист. наук С. П. Постников; РАН. Урал. Отделение. Ин-т истории и археологии. – Екатеринбург : БКН, 1999. – 263 с. [с ил.]
4. Бакутіна Л.М. Нормативно-правове забезпечення діяльності військових трибуналів на території України (1941-1944 рр.) / Л.М. Бакутіна // Митна справа. – 2013. – № 6 (2.1). – С. 42–47.
5. Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
6. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Биографический очерк и пер. проф. М. М. Исаева / Чезаре Беккариа. – М. : Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1939. – 463 с.
7. Беланюк М.В. Историко-правові аспекти інформаційного протиборства в умовах воєнного стану (1941 – 1942 рр.) / М.В.Беланюк // Інформація і право, 2011. – № 3 (3). – С. 134–141.
8. Беланюк М.В. Историко-правові та воєнно-політичні аспекти розвитку оборонної сфери в УРСР у передвоєнний період (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / М.В.Беланюк // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова, Серія № 18 Економіка і право: зб. наукових праць. – Випуск 21. – К: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2013. – С.121–128.
9. Беланюк М.В. Основные задачи и направления деятельности органов военной юстиции в период военного положения на территории Украины (1941 – 1942гг.)/ М.В.Беланюк // Известия Саратовского университета, новая Серия:

Экономика. Управление. Право. – Выпуск 3, часть 3 – С: Изд-во Саратовского университета, 2013. – С.480–486.

10. Беланюк М.В. Особливості правового регулювання і правозастосовної практики в надзвичайних умовах початку Великої Вітчизняної війни (червень-грудень 1941 р.) / М.В.Беланюк // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова, Серія № 18 Економіка і право: зб. наукових праць. – Випуск 15. – К: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. – С.121–129.

11. Беланюк М.В. Інформаційно-юридичне забезпечення діяльності органів військової юстиції на території УРСР (1941–1942 рр.) / М.В.Беланюк // Інформація і право, 2014. – № 3 (12). – С. 131–138.

12. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cons-plus.ru/spravочно.pravovaya.sistema/ussr/>

13. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь: Військо України, 1994.Кн. 1. – 1994. – 422 с.; Кн. 2. – 1994. – 428 с.

14. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2010. – 384 с.

15. Військові суди через призму правової держави Автор: Шишкін В. (кандидат юридичних наук) // Право України. – 2004. – № 4 . Оpubліковано: 15.08.04. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: LawSchool.lviv.ua

16. Власов В. И. История судебной власти в России. Кн. 2., 1917 – 2003 годы /В. И. Власов. – науч. изд. – М. : Компания Спутник, 2004. – 644 с.

17. Власть и общество в СССР: политика репрессий (20–40-е гг.) : Сб. статей / РАН, Ин-т российской истории в сотруд. с ун-том им. Мелена / Редкол.: В. П. Дмитренко и др. – М. : ИРИ РАН, 1999. – 358 с.

18. Военная прокуратура: страницы истории [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://gvp.gov.ru/upload/history.pdf>

19. Военная юстиция /А.А. Толеуханов // Юрист, 2003 – № 12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://www.law.edu.ru/doc/ document.asp?docID = 1236662>

20. Военные флотилии. Боевые действия Красной армии в Великой Отечественной войне. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=category§ionid=5&id=179&Itemid=140

21. Вронська Т. В. Звіти військової прокуратури як джерело вивчення фронтового повсякдення (1941–1943 рр.)/ Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – №14. – С.22–36.

22. Вронська Т.В. Спрощене судочинство перших днів Великої Вітчизняної війни стосовно «розповсюджувачів чуток» / Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 10, ч. 2 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2006. – С. 158–169.

23. Вронська Т.В. Феміда воєнної доби і цивільне населення / Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.– К., 1999. – Вип.3. – С. 100 – 119.

24. Вронська Т.В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни/ Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – №11. – С.97.

25. Вышинский А. Я. Судостроительство СССР / А. Я. Вышинский – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. – 88 с.

26. Вышинский А. Я. Судостроительство в СССР. Прокуратура / А.Я. Вышинский – М. – Государственное издательство советское законодательство, 1934. – 64 с.

27. Вышинский А. Я. Судостроительство в СССР : Учеб. пособие для юрид. вузов / А. Я. Вышинский – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. – 344 с.

28. Вікторов Б. А. Без грифа Секретно. Записки воєнного прокурора. Вип. 3 / Б. А. Вікторов. – М. : Юрид. лит., 1990. – 336 с.

29. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Ф. 9. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК–КДБ, Оп. 6. Б.н., спр. 6. Цілком таємні накази, директиви та інструктивні документи НКВС СРСР за 1939–1940 рр., 282 арк.

30. ГДА СБУ, Ф. 9. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК–КДБ, Оп. 6. Б.н., спр. 8. Книга цілком таємних наказів НКВС СРСР за 1938–1939 рр., 304 арк.

31. ГДА СБУ, Ф. 9. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК–КДБ, Оп. 6. Б.н., спр. 33. Цілком таємні та таємні накази, директиви й обіжники НКВС-НКДБ СРСР за 1940 рік, 321 арк.

32. ГДА СБУ, Ф. 9. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК–КДБ, Без номеру опису, спр. 84. Збірник цілком таємних розпорядчих документів НКВС СРСР (по лінії державної безпеки) за 1939 рік, 313 арк.

33. ГДА СБУ, Ф. 16. Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР, Оп. 35 (1951 р.), спр. 2. Матеріали роботи опергруп НКВС у звільнених районах, 1942 р., 259 арк.

34. ГДА СБУ, Ф. 16. Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР, Оп. 84 (1955 р.), спр. 4. Листування з УМВС, 3 січня 1941 р. – 21 червня 1941 р., 313 арк.

35. ГДА СБУ, Ф. 16. Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР, Оп. 84 (1955 р.), спр. 9. Листування з ЦК КП(б)У, 3 січня 1941 р. – 21 червня 1941 р., 286 арк.

36. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. 3316. Центральный исполнительный комитет СССР (ЦИК СССР), Оп. 29, д. 2. Постановление ЦИК и СНК СССР об образовании Народного Комиссариата Юстиции Союза ССР. 21 июля 1936 – 08 декабря 1936 г., 6 л.

37. ГАРФ, Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923–1991 гг., Оп. 1, д. 526. Постановления СНК СССР за 1940 г. (оригиналы). 26 октября 1940 г. – 7 декабря 1940 г., 256 л.

38. ГАРФ, Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923–1991 гг., Оп. 3 а, д. 2. Оригиналы постановлений СНК СССР и ЦК ВКП(б) (Особые папки). 7 января – 14 декабря 1940 г., 322 л.

39. ГАРФ, Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923–1991 гг., Оп. 23 а, д. 296. О пересмотре дел высшей меры наказания. Август – сентябрь 1939 г., 3 л.

40. ГАРФ, Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923–1991 гг., Оп. 81 а, д. 338. Разная секретная переписка по судебным делам граждан (секретный наряд 1940 г.). 26 июня 1939 – 19 июля 1940 г., 170 л.

41. ГАРФ, Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923–1991 гг., Оп. 81 а, д. 347. Разная секретная переписка по вопросам преступности гражданского населения, преступности в Красной Армии, органах НКВД и др., 2 августа 1941 – 29 января 1942 г., 183 л.

42. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 18, д. 56. Разъяснения и указания органам прокуратуры по вопросам законодательства и прокурорской практики и переписка с ними, 2 января 1940 – 8 октября 1941 г., 181 л.

43. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 138. Разъяснения и указания работников прокуратуры по вопросам законодательства и прокурорской практики и переписка с ними, 4 декабря 1938 – 23 июля 1941 г., 349 л.

44. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 577. Переписка с Народным комиссариатом внутренних дел СССР о высылке приказов, директив и циркуляров, об ответах на запросы, о выдаче пропусков прокурорам для входа в здание НКВД и по другим вопросам, 20 декабря 1941– 26 декабря 1943 г., 169 л.

45. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 582. Докладные записки, спецдонесения и информации о работе органов прокуратуры по борьбе с воинскими преступлениями в военное время, 18 октября 1941– 31 декабря 1943 г., 344 л.

46. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 583. Докладные записки, спецдонесения и информации о работе органов прокуратуры по борьбе с дезертирством из рядов Красной Армии, об уклонении от мобилизации и воинского учета в военное время, 19 ноября 1941 – 9 ноября 1942 г., 184 л.

47. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 584. Докладные записки, спецдонесения и информации о работе органов прокуратуры по борьбе с воинскими преступлениями в военное время, 3 марта 1941– 11 декабря 1942 г., 314 л.

48. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 587. Докладные записки и обзоры о работе органов прокуратуры по борьбе с распространением ложных слухов в военное время, 8 ноября 1941– 25 апреля 1942 г., 66 л.

49. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 589. Переписка с органами прокуратуры об этапировании заключенных из оккупированных врагом районов страны, о проверке следственной работы в местах заключения, о пересылке дел заключенных и по др. вопросам, 16 сентября 1941 – 14 октября 1941 г., 181 л.

50. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, Оп. 37, д. 961. Директивные указания, проекты постановлений Совнаркома СССР и приказов Прокурора СССР, представления в народные комиссариаты и другие материалы, 24 января 1942 – 28 декабря 1942 г., 57 л.

51. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, п. 37, д. 967. Докладные записки о работе Главного военного прокурора Красной Армии, 2 сентября 1941– 24 августа 1942 гг., 304 л.

52. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 1, д. 123. Постановления с руководящими разъяснениями Пленума Верховного суда СССР, 10 февраля – 12 декабря 1940 г., 81 л.

53. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 1, д. 124. Постановления с руководящими разъяснениями Пленума Верховного суда СССР за 1941 г., 71 л.

54. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 16, д. 171. Приказы и переписка по вопросам организации секретного делопроизводства, июль – ноябрь 1940 г., 227 л.

55. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 16, д. 173. Переписка с органами НКВД по правовым, судебным и организационным вопросам, 14 января – 18 декабря 1940 г., 548 л.

56. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 16, д. 227. Письмо председателя Верховного суда СССР и наркома юстиции СССР на имя председателя ГКО об ограничении применения закона от 7 августа 1932 года «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной /социалистической/ собственности» в отношении военнослужащих, совершивших мелкие кражи, 6 л.

57. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 16, д. 252. Переписка с НКЮ СССР по правовым судебным и организационным вопросам за 1941 год, 177 л.

58. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 16, д. 290. Письма Верховного суда СССР в Народный комиссариат обороны СССР по правовым вопросам, февраль 1941 – июль 1945 г., 21 л.

59. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922–1991, Оп. 10, д. 52. Переписка с Прокуратурой и Наркоматом Юстиции СССР о согласовании отдельных постановлений Верховного суда СССР с приложением соответствующих проектов, 06. 1942 – 09. 1943 г., 50 л.

60. ГАРФ, Ф. 9474. 4-й специальный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1930–1959 гг., Москва, Оп. 1, д. 113. Материалы по мобилизации трудпоселенцев в Красную Армию, 16 марта 1942 г. – 29 июля 1943 г., 223 л.

61. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1, д. 62. Приказы Народного Комиссара Юстиции СССР №№ 72-129/222, 10 мая – 23 сентября 1941 г., 154 л.

62. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1, д. 63. Приказы № 1-42 и директивные письма Народного Комиссара Юстиции СССР (г. Чкалов), 9 августа – 28 декабря 1941 г., 178 л.

63. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1, д. 71. Приказы № 1–119 Народного Комиссара Юстиции СССР, 3 января – 26 декабря 1942 г., 345 л.

64. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 62. Инструкции, приказы и директивные письма НКЮ СССР по судебным и организационным вопросам. Т.2. – 14 июня 1940 – 27 декабря 1940 г., 357 л.

65. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 126. Инструкции, приказы и директивные письма НКЮ СССР по судебно-организационным вопросам. Т.1, 3 января 1941 – 25 сентября 1941 г., 320 л.

66. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 127. Инструкции, приказы и директивные письма НКЮ СССР по судебно-организационным вопросам. Т.2, 17 июля 1941 – 28 июля 1941 г., 77 л.

67. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 128. Инструкции, приказы и директивные письма НКЮ СССР по судебно-организационным вопросам. Т.3, 15 ноября 1941 – 12 декабря 1941 г., 36 л.

68. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 129. Копии приказов, инструкций и директивных писем СССР за 1941 год по судебно-организационным вопросам. Т.4, 27 июня 1941 – 16 сентября 1941 г., 30 л.

69. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 140. Переписка по контрреволюционным преступлениям по УССР. Т.1, 17 февраля 1941 – 16 декабря 1941 г., 44 л.

70. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 181. Переписка с военными трибуналами. Т.1, 18 февраля 1942 – 14 марта 1942 г., 200 л.

71. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 1 а, д. 300. Переписка с военными трибуналами. Т.1, 4 января 1931 – 31 февраля 1943 г., 436 л.

72. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 9. Представления на внесение изменений в законодательство, проекты указов и постановлений, внесенных Наркомюстом на рассмотрение Президиума Верховного Совета и Совнаркома, 5 января 1940 г. – 19 декабря 1940 г., 132 л.

73. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 16. Директивные письма и указания Прокуратуры СССР и Наркомюста РСФСР по судебно-организационным вопросам, 12 марта 1940 г. – 14 декабря 1940 г., 312 л.

74. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 17. Представления и проекты указов, постановлений, внесенные Народным Комиссариатом Юстиции СССР на рассмотрение в Президиум Верховного Совета СССР и Совет Народных Комиссаров СССР. Т.1, 9 января 1941 – 10 января 1942 г., 324 л.

75. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 18. Представления и проекты указов, постановлений, внесенные Народным Комиссариатом Юстиции СССР на рассмотрение в Президиум Верховного Совета СССР и Совет Народных Комиссаров СССР. Т.1, 25 марта – 3 декабря 1941 г., 4 л.

76. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 19. Представления и проекты указов, постановлений, внесенные Народным Комиссариатом Юстиции

СССР на рассмотрение в ЦК ВКП (б) и СНК СССР. Т.1, 18 июля – 5 августа 1941 г., 56 л.

77. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 22. Протоколы заседаний бюро Совнаркома СССР. Т.1, 10 апреля – 27 июня 1941 г., 74 л.

78. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 23. Переписка по вопросам систематизации и кодификации законов. Т.1, 3 января – 16 сентября 1941 г., 98 л.

79. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР, Оп. 2, д. 24. Директивный материал Верховного суда СССР, прокуратуры СССР и НКВД СССР по судебным и организационным вопросам. Т.1, 6 января – 12 декабря 1941 г., 286 л.

80. Голунский С.А. Военные суды и военная прокуратура [Текст] : учебник по спец. ч. курса судоустройства / С. А. Голунский, Д. С. Карев; Военно-юридическая академия Красной Армии, Военно-юридическая секция Института права АН СССР. - М. : Издание академии, 1940. – 223 с.

81. Голунский С. Закон о судоустройстве СССР, союзных и автономных республик и работа прокуратуры в суде / С.Голунский // Социалистическая законность. – 1938. – № 11. – С. 11–17.

82. Голунский С.А. Приговор военного трибунала / Голунский С. А. – Ашхабад. : Военно-юридическая академия РККА, 1942. – 76 с.

83. Голунский С.А. Судебное заседание военного трибунала / Голунский С.А. – Ашхабад. : Военно-юридическая академия РККА, 1942. – 72 с.

84. Голяков И. Т. XVIII съезд ВКП(б) и задачи судебных органов / И. Т. Голяков – М.: Юриздат, 1940. – 48 с.

85. Горный А.Г. Военная прокуратура на страже законности в годы Великой Отечественной войны / А.Г. Горный // Социалистическая законность. – 1985. – № 5. – С.13–16.

86. Григуть А.Е. Роль и место органов НКВД СССР в осуществлении уголовно-правовой политики Советского государства в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Григуть Александр Евгеньевич : М., 1999. – 234 с.

87. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк // НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – С. 8–9.

88. Гуреев П.П. Создание и развитие советской прокуратуры: лекции по юридическим наукам / П.П. Гуреев. – М.: Типография ВПА, 1957. – 20 с.

89. Данишевский К.Х. Революционные военные трибуналы / Данишевский К.Х. – М. : Издание Реввоен трибунала республики, 1920. – 61 с.

90. Делаграмматик М. Военные трибуналы за работой [Текст] : [Воспоминания о деятельности Особых отделов НКВД, воен. прокуратуры и воен. трибуналов в 1942 - 1946 гг.] / М. Делаграмматик // Новый мир. - 1997. - №6. - С. 130–139. - (Далекое близкое).

91. Денисенко В. В. Військові суди – органи правосуддя у ЗСУ / В. В. Денисенко. – К. : Реферат, 2002. – 128 с.

92. Дерюгин А. А. Деятельность войск НКВД СССР в условиях чрезвычайных правовых режимов военного времени (на материалах города Ленинграда и Ленинградской области периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) : историко-правовой аспект : автореф. дис. ... канд.юрид. наук : 12.00.01 / Дерюгин Алексей Александрович; С.-Петербур. гос. инженер.-эконом. ун-т. – Санкт-Петербург, 2008. – 20 с.: ил.

93. Деятельность органов военной юстиции в условиях войны: Учебное пособие. – М.: ВКИ, 1983. – 167 с.

94. Добровольская Т.Н. Как устроены суд и прокуратура в СССР. Пособие для слушателей / Новиков С.Г., Рагинский М.Ю. – М.: Знание, 1978. – 96 с.

95. Емелин А. С. История государства и права России : (Окт. 1917 – дек. 1991 гг.) / Александр Сергеевич Емелин. – М. : Щит–М, 2001. – 228 с.

96. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.

97. Жуковський О.Г. Судоустрій України: навч. посіб./ О.Г. Жуковський; Л.П. Нестерчук; ред. Л.Г. Лічман – Х. : Бурун і К, 2013. – 415 с.

98. Заболотний О. М. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Заболотний Олександр Михайлович : Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький., 2012. – 190 с.

99. Загорский Г. И. Возникновение революционных военных трибуналов / Загорский Г. И. // Бюл. упр. воен. трибуналами Минюста и Воен. коллегии ВС. 1979. – № 4. – С. 12 – 23.

100. Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 июня 1941 г. по 22 января 1942 г.: зб. нормат. док. / упоряд. та голов. Ред. А.И. Денисов, – М.: Юр. вид-во НКЮ СРСР: 1942. – 135 с.

101. Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 июня 1941 г. по 22 января 1942 г. зб. нормат. док. / упоряд. та голов. Ред. А.И.Денисов, – М.: Юр. вид-во НКЮ СРСР: 1942. –126 с.

102. Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 марта 1942 г. по 1 мая 1943 г.: зб. нормат. док. / упоряд. та голов. Ред. А.И.Денисов, – М.: Юр. вид-во НКЮ СРСР: 1942. – 295 с.

103. Захаров М. В. Накануне великих испытаний : Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы: [сб.] / М.В. Захаров. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – 766 с.

104. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 1–20. Січень–травень. Харків, 1933. – Б.н.

105. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 1-30. Січень–травень. – К., 1934. – Б.н.

106. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 28–62. – К., 1936. – Б.н.

107. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 3–20. Лютий–липень. – К., 1935. – Б.н.

108. Звягинцев В. Е. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следств.-судеб. дел / Вячеслав Егорович Звягинцев. – Москва : Терра-Кн. клуб, 2006 (Ярославль : Ярославский полиграфкомбинат). – 766 с. : табл.; 21 см. – (Двуликая Клио : версии и факты).

109. Зорин А.М., Орлов Г.В. История военно-юридического образования в СССР. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vumo.ru/our/56-istoriya-voenno-yuridicheskogo-obrazovaniya-v-sssr.html>

110. Иванова Г. М. История ГУЛАГа. 1918–1958 : социально-экономический и политико-правовой аспекты / Галина Михайловна Иванова; Российская акад. наук, Ин-т рос. истории. – Москва : Наука, 2006 (СПб. : Типография «Наука»). – 437 с.

111. Иринархов Р.С. Киевский особый.../Р.С.Иринархов. – Минск: Харвест, 2006. – 624 с.

112. Иринархов Р.С. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной армии /Руслан Иринархов. – М.: Яуза: Эксмо, 2012. – 544 с.

113. История государства и права СССР. Учебник. Ч. 2 / Корольков Н.Н., Кукушкин Ю.С., Мартысевич И.Д., Софроненко К.А., и др.; Под ред.: Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. – М.: Юрид. Лит., 1971. – 432 с.

114. История советского государства и права: Советское государство и право накануне и в годы Великой Отечественной войны (1939 – 1946 гг.). В 3-х книгах. Кн. 3 / Редкол.: Гайдуков Д.А., Косицын А.П. (Отв. ред.), Курицын В.М., Лазарев Б.М., Штамм С.И. – М.: Наука, 1985. – 357 с.

115. Карев Д.С. Военная юстиция СССР и стран народной демократии / Д.С.Карев – М.: ВЮА СА, 1951. – 337 с.

116. Карев Д.С. Особенности судопроизводства в органах военной юстиции: учебное пособие для слушателей ВЮА / Д.С. Карев – М.: 1947. – 115 с.

117. Карев Д.С. Советское судоустройство: учебник / Д.С. Карев – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Госюриздат, 1951. – 312 с.

118. Карев Д.С. Очерки истории советской военной прокуратуры / Карев Д.С., Савицкий Н.И.; Под ред.: Афанасьева Н.П. – М.: РИО ВЮА, 1948. – 104 с.

119. Кодинцев А. Я. Государственная политика в системе органов юстиции СССР в 1933-1956 гг. : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Александр Яковлевич Кодинцев. Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2010. – 21 с.

120. Кожевников М.В. История советского суда / Кожевников М.В.; Под ред.: Голяков И.Т. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 376 с.

121. Кожевников М.В. История советского суда, 1917 – 1956 годы / М.В. Кожевников – М.: Госюриздат, 1957. – 383 с.

122. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / КПСС ; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е изд., доп и испр. – М. , 1983-1990. – 16 т. – В надзаг. : Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Т. 8 : 1946–1955. – 1985. – 542 с.

123. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_222

124. Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест ; пер. с англ. Л. Владимировой. – Firenze : Aurora, 1974. – 1064 с.

125. Конституции и конституционные акты РСФСР. 1918 - 1937. : збірник / Під ред.. А.Я. Вишинський, – М. : Вид-во Відомості Верховної Ради РСФРР, 1940. – 299 с.

126. Крыленко Н.В. Суд и право в СССР / Крыленко Н.В. Суд и право в СССР –Л.: 1927. –30 с.

127. Кривошеев Г.Ф. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2010. – 384 с.

128. Кудрявцев В. Н. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусов; Рос. акад. наук. Отд-ние философии, социологии, психологии и права, Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юрид. фак. – М. : Наука, 2000. – 364 с.

129. Курицын В. М. История государства и права России, 1929–1940 : Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по юрид. и ист. спец. и направлениям / Всеволод Михайлович Курицын. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 230 с.

130. Курицын. В.М. Концепция истории государства и права. Научное издание / Курицын В.М. – М. : Изд-во Юнити-Дана, 2008. – 720 с.

131. Лезов И. Л. Советский суд в 1917–1940 : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 теория права и государства ;

история права и государства ; история политических и правовых учений» / И. Л. Лезов ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1998. – 24 с.

132. Лисенко О. Є. Друга Світова війна як новий вимір терору та тероризму / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : Історичні нариси / В. А. Смолій (відп. ред.), Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 596–707.

133. Литвин В. М. Історія України: (У 3 т.) / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2005. Т. 3: Новітній час (1914–2004). Кн. 1. – 2005. – 831 с.; Кн. 2. – 2005. – 639 с.

134. Макар И.П. Из опыта планирования стратегического развертывания Вооруженных сил СССР на случай войны с Германией и непосредственной подготовки к отражению агрессии / И.П. Макар // Военно-исторический журнал. – 2006. – С. 3–9.

135. Максимов С.С. Военные трибуналы в 1941 – 1945 гг. / С.С. Максимов // Советское государство и право. – 1975. – № 5. – С. 38–45.

136. Маликов С.В. Расследование преступлений, совершенных военными в районах вооруженного конфликта: монография / Маликов С.В. – Военный ун-т. : М., Компания Спутник, 2004. – 422 с.

137. Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р. : масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Марінченко // Український історичний журнал. – 2013. - № 3. – С.151 – 171.

138. Мартынович И. И. История суда в Белорусской ССР (1917 – 1960) / И. И. Мартынович. – Минск : Издательство Москва высш., сред. специаль. и профессиональ. образования БССР, 1961. – 176 с.

139. Михайлик О.Г. Міліція Чернігівщини (1919-1940 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.Г. Михайлик ; Ун-т Україна. – К., 2013. – 16 с.

140. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій Світовій війні» // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1995. – №4. – С.147.

141. Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953 : [монография] / [Мозохин Олег Борисович; Ассоциация «Военная книга», Общество изучения истории отечественных спецслужб]. – Москва; Жуковский : Кучково поле, 2006 (Киров : Дом печати – Вятка). – 479 с. : табл. – (История XXI века : судьбы, события, документы, версии).

142. Музиченко П.П. Історія держави і права України. Навч. посібник / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2001. – 429 с.

143. Муранов А. Военные трибуналы в годы войны (неизвестные страницы) [Текст] / А. Муранов // Законность. – 1995. – № 1. – С. 37–45.

144. Мурашин Г.А. Органы прокуратуры в механизме Советского государства / Мурашин Г.А.; Отв. ред.: Бабий Б.М. – Киев: Наук. думка, 1972. – 178 с.

145. Наказ Народного Комісара Оборони СРСР «Про територіальні зміни військового управління Червоної Армії від 11 жовтня 1939 р. № 0157: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ww2doc.pochta.ru/nko/1939/NKO1939_s_0157.html

146. Настюк М.И. Становление и развитие органов юстиции и прокуратуры в западных областях УССР (1939 – 1941 гг.) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Настюк М.И. – Киев, 1977. – 199 с.

147. Начало Великой Отечественной войны. Борьба против нацистских захватчиков в 1941–1942 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uhistory.ru/history/novvtnvy-hour/66-begin-great-domestic-war-fight-against-nazi-invader-in-1941-1942-gg.html>

148. Новиков С.Г. Военная прокуратура в период войны / С.Г. Новиков // Советское государство и право. – 1975. – № 5. – С. 46–52.

149. Обухов В. В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование) : дисс. кандидата юрид. наук : 12. 00. 01 / Обухов Вячеслав Вячеславович. – Москва, 2002. – 228 с.

150. Овчинникова Г.Ф. Основные этапы развития советской судебной системы в Молдавии (1924 – 1950 гг.) / Овчинникова Галина Федоровна; авторефер. дис. на

соис. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Кишиневский гос. ун-т. - Кишинев., 1971. – 28 с.

151. Одиннадцатый съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1961. – 873 с.

152. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : С. В. Степашин и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 1995. – Т. 1 : Накануне. Книга первая (ноября 1938 р. – декабрь 1940 р.). – 1995. – 452 с.

153. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: С. В. Степашин и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 1995. – Т. 1 : Накануне. Книга вторая (1 января – 21 июня 1941 р.). – 1995. – 398 с.

154. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 1. Начало: 22 июня – 31 августа 1941 года. – 2000. – 717 с.

155. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 2. Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 года. – 2000. – 699 с.

156. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 3. – Кн. 1. Крушение «Блицкрига»: 1 января – 30 июня 1942 года. – 2003. – 691 с.

157. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский

(рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 3. – Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 года. – 2003. – 700 с.

158. Основные принципы организации советской военной юстиции / М.С. Строгович // Труды Военно-юридической академии Красной Армии. Т. 5 / Отв. ред.: Чхиквадзе В.М. – М.: Изд-во ВЮА КА, 1945. – 102 с.

159. Основные принципы организации советской военной юстиции / М.С. Строгович // Ученые труды ВИЮН. Вып. 8 – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. – 260 с. С. 107–125.

160. Открытая энциклопедия Рубрикана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rubricon.com/ge.asp?qtype=4&qall=1&aid={7FD2AA26-E503-4AFD-9D38-7F0AE64CD725}&id=201&fstring1=%u0432%u043E%u0435%u043D%u043D%u0430%u044F%20%u044E%u0441%u0442%u0438%u0446%u0438%u044F&rq=1&onlyname=checked&newwind=&psize=10&pn=1&selw=checked>

161. Петухов Н. А. История военных судов России / Николай Александрович Петухов ; под ред. и с предисл. В. М. Лебедева. – М. : Норма, 2003. – 345 с.

162. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Том 1 / А. А. Пионтковский, В. Д. Меньшагин. – М. : Госюриздат, 1955. – 453 с.

163. Плотникова Н.С. О деятельности Особого совещания при НКВД СССР / Н.С. Плотникова // Исторические чтения на Лубянке. – 2000. – С.140 – 144.

164. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 2002. – 950 с.

165. Політологічний словник-довідник. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.politike.ru

166. Полное собрание законодательства СССР. Система доступа к базе всех нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ussrdoc.com/ussr1.htm>

167. Положение о Народном Комиссариате Юстиции Союза ССР Утв. СНК СССР 15 июня 1939 г. (СП СССР 1939 г. № 40, ст. 301; 1940 г. № 18, ст. 441).[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/22605>.

168. Порохин С. Русский феномен: От Бреста к Сталинграду / С. Порохин // Община XXI век. – 2003. – №1. – С.11–17.

169. Портнов В.П. Советская военная юстиция (1918 – 1920 гг.) / В. Портнов, Г.Смирнова. – М.: 1960. – 48 с.

170. Портнов В.П. Становление правосудия Советской России (1917–1922гг.) / В.П. Портнов, М.М. Славин ; Отв. ред. С.В. Боботов; АН СССР, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1990. – 165 с.

171. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / О. М. Мироненко (ред.), І. Б. Усенко (ред.). В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко, І. В. Музика. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.

172. Приєднання Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/index.php?newsid=4085>

173. Принципы и особенности советского военно-уголовного процесса / Голунский С.А., Ученые труды. Ученые труды ВИЮН. Вып. 8 – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. – 260 с.

174. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1311 с.

175. Развитие системы советских революционных трибуналов: учебное пособие / Ю. П. Титов ; отв. ред. И. А. Исаев. – М. : ВЮЗИ, 1987. – 72 с.

176. Рахлин А. Главная военная прокуратура за 5 лет существования Прокуратуры СССР / А. Рахлин // Социалистическая законность. – 1938. – № 7. – С. 4–9.

177. Рахлин А. Закон о судеустройстве СССР, союзных и автономных республик и задачи военной прокуратуры / А. Рахлин // Социалистическая законность. – 1938. – № 11. – С. 17–20.

178. Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / Верховний Суд України / В. Т. Маляренко (ред.), В. Т. Маляренко (уклад.), Є. І. Овчинніков (уклад.). – Офіц. вид. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с.

179. Реабілітовані історією, Одеська область: книга перша / упорядники Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с. вкл.64 с.

180. Репресії в Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни / Т. В. Вронська, О.В. Лисенко // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. – 05/2006. – № 3 . – С. 39–50.

181. Рычков Н. Проект нового Положения о судоустройстве / Н. Рычков // Правда. – 1938. – № 211, 2 августа – С. 2–3.

182. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.

183. Русский архив: Великая Отечественная: Т.13 (2-1). Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937- 22 июня 1941 г. – М.: ТЕРРА, 1994. – 368 с.

184. Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР, 1924 - 1957 гг. / Сост.: Апурин А.И., Марышева Н.И., Молчанова О.А., Смолицкий Г.Р., Чапурский В.П., Шейнина Х.Б.; Под ред.: Морозов Н.К. - М.: Госюриздат, 1958. – 280 с.

185. Сборник документов по истории советской военной юстиции. / Сост.: Гусев Л.Н. – М.: РИО ВЮА, 1954. – 480 с.

186. Сборник документов по истории советской военной юстиции, 1941 – 1951 гг.. Учебное пособие. Вып. 3 / Сост.: Гусев Л.Н. – М.: Изд-во ВЮА, 1952. – 128 с.

187. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / Под ред. проф. И. Т. Голякова. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.

188. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета (1938 — 1956) / под ред. к. ю. н. Мандельштам Ю. И. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 500 с.

189. Сборник постановлений Пленумов Верховного Суда СССР. 1924 - 1986. / Под. ред. Тербилова В.И. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1987. – 998 с.

190. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.10 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 154 с.
191. Словарь юридических терминов. – 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: dic.academic.ru
192. Смыкалин А.С. Советская судебная система в годы ВОВ / А.С. Смыкалин //Российская юстиция. – 2002. – N 9. – С. 39 – 42.
193. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1926 г. [Текст]. – М. : Упр. делами Совнаркома СССР, 1926. – 594 с.
194. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1928 г. [Текст]. – М. : Упр. делами Совнаркома СССР, 1928. – 574 с.
195. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – № 1–78. – М., 1929. – 518 с.
196. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1934 г. – Отдел второй. – М., 1934. – Б.н.
197. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – № 1- 85. – М., 1935. – 569 с.
198. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917—1918 гг. / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942. – 1483 с.
199. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 гг. / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943. – 886 с.
200. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943. – 818 с.
201. Советская военная энциклопедия: в 8 т. Т.8 : "Ташкент" - Ячейка / Редкол.: Пред. Н.В. Огарков. – Москва : Воениздат, 1980 . – 687 с. : ил., карт., схем.
202. Советское право в период Великой Отечественной войны. / Всесоюзный институт юридических наук М-ва юстиции СССР. — М.: Юридическое изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – Ч. 2: Уголовное право. Уголовный процесс / под ред. И. Т. Голякова. – 214 с.

203. Советское судоустройство. Учебник / Карев Д.С. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Госюриздат, 1951. – 312 с. Карев Д.С. Военная юстиция СССР и стран народной демократии. М.: ВЮА СА, 1951. – 337 с.

204. Соломон, Питер Х. Советская юстиция при Сталине / Питер Соломон; [пер. с англ. Л. Максименкова]. – Москва : РОССПЭН, 1998. – 462, [1] с. – (История сталинизма / Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]).

205. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — Вип. 14. — 228 с.

206. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945./ – М. : Воениздат, 1961. – 456 с.

207. Стрілець В.В. Революційні комітети Полтавської губернії (грудень 1919 – квітень 1920 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Стрілець ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: МП Леся. – 2014. – 20 с.

208. Строгович М.С. Основные принципы организации советской военной юстиции // М.С. Строгович / Труды ВЮА Красной армии Т. 5. – М. – 1945. – С. 17 – 23.

209. Субоцкий М. Военный суд. / М. Субоцкий, С. Орловский, Л. Субоцкий, В. Малкис / – М.: Военный вестник, 1926. – 82 с.

210. Суд и прокуратура Латвийской ССР. (История и устройство) / Стумбина Э.Я. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1962. – 158 с.

211. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.) [Текст] / Д. С. Сусло. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 234 с.

212. Сусло Д.С. Развитие органов правосудия и их деятельность в Украинской ССР [Текст] : автореферат дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Сусло Д.С. : Киев: Б. и., 1973. – 41 с.

213. Теребилов В.И. Записки юриста / Теребилов В.И. - М.: ЛексЭст, 2003. – 160 с.

214. Терлюк І.Я. Історія держави і права України. Навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.

215. Тетерин Б.С. Организация советской прокуратуры / Б.С. Тетерин – М.: – Военно-полит. орд. Ленина Краснозн. акад. им. В.И.Ленина, 1958. – 60 с.

216. Уголовный кодекс РСФСР. Комментарий. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. (соавт. — Вышинская З., Трайнин А., ред. — Голяков И. Т.). – 280 с.

217. Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты) : сборник / Сост. : Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо и др.; Отв. ред. Д. С. Карев. – М. : Госюриздат, 1957. – 531 с.

218. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР (с изменениями на 1 июля 1938 г.). Официальный текст с приложением постатейно систематизированных материалов. – М. : Юрид. Изд. НКЮ СССР, 1938. – 224 с.

219. Ушаков С. Ю. «Фронт военных прокуроров». Когда расстреливали прокуроров. Рассказы о военных прокурорах / А. А. Стукалов, С. Ю. Ушаков. – М. : ВЯТКА, 2000. – 224 с.

220. Филоненко В.С. Деятельность прокуратуры Воронежской области по расследованию дел о воинских преступлениях в 1941–1942 гг. // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2010. – № 1(72). – С.191–196.

221. Фронт военных прокуроров. Когда расстреливали прокуроров. Рассказы о военных прокурорах: авторы проекту Ушаков С.Ю., Стукалов А.А.: ГИПП «Вятка», г. Киров. – 2000.– 223 с.

222. Хаски Ю. Российские адвокаты и советское государство: Происхождение и развитие советской адвокатуры, 1917 - 1939 / Ю. Хаски; Отв. ред. А. М. Ларин, М. М. Славин; Пер. с англ. Т. Морщаковой/ Российская академия наук. Институт государства и права. – М., 1993. – 183 с.

223. Христофоров В.С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. / В.С. Христофоров. – М. : Издательство Главного архивного управления города Москвы, 2011. – 432 с.

224. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Ф. 8. Наркомат юстиції Української РСР. Грудень 1919 – березень 1946 р. Міністерство юстиції Української РСР. Березень 1946 – березень

1962 р., Оп. 1. б.н., спр. 6. Накази, директивні листи НКЮ СРСР (1942–1944 рр.) і постанови Пленуму Верховного суду СРСР, 27 грудня 1942 р. – 4 листопада 1944 р., 85 арк.

225. ЦДАВО України, Ф. 8. Наркомат юстиції Української РСР. Грудень 1919 – березень 1946 р. Міністерство юстиції Української РСР. Березень 1946 – березень 1962 р., Оп. 17. 1920 – 1941 рр., спр. 643. Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР, 15 листопада – 27 грудня 1939 р., 27 арк.

226. ЦДАВО України, Ф. 8. Наркомат юстиції Української РСР. Грудень 1919 – березень 1946 р. Міністерство юстиції Української РСР. Березень 1946 – березень 1962 р., Оп. 17. 1920 – 1941 рр., спр. 685. Накази наркомів юстиції СРСР і УРСР, 2 січня – 30 грудня 1940 р., 57 арк.

227. ЦДАВО України, Ф. 8. Наркомат юстиції Української РСР. Грудень 1919 – березень 1946 р. Міністерство юстиції Української РСР. Березень 1946 – березень 1962 р., Оп. 17. 1920 – 1941 рр., спр. 697. Накази наркома юстиції СРСР, 12–14 червня 1941 р., 18 арк.

228. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2(6). Суд радянської доби / В. О. Гринюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf>.

229. Чернявский В.Г. Разведка. Вымыслы и правда [Текст] : как создается мифотворчество о деятельности спецслужб / Виталий Чернявский. – М. : Мол. гвардия, 2004. – 366 с.

230. Шарлот С.Я. Військовий судоустрій СРСР / С.Я. Шарлот, Л.М. Калугін / Харків: Державне видавництво України. – 1930. – 73 с.

231. Шрейдер НКВД изнутри: Записки чекиста Воспоминания. / М.П. Шрейдер — М.: Моск. ист.-лит. о-во «Возвращение», 1995 — 256 с.

232. Штрайт К. «Они нам не товарищи...» Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М.: Русское историческое общество; Русская панорама, 2009. — 480 с. — (Весь мир).

233. Шупленков В.П. Уголовно-правовая борьба с преступлениями против обороны страны в военное время: Учебное пособие / В.П. Шупленков – М.: 1986. – 234 с.

234. Юго-Западный фронт. Боевые действия Красной армии в ВОВ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=859&Itemid=140<http://ru.wikipedia.org/wiki/>

235. Южный фронт. Боевые действия Красной армии в Великой Отечественной войне. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=858&Itemid=140<http://ru.wikipedia.org/wiki/>

236. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», Т. 5: П-С. – 2003. – 736 с.

237. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученка (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл. Т.6: Т-Я. – 2004. – 768 с.

238. Юстиция военная [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://voenniy_encyclopedicheskiy.academic.ru/1396/%D0%AE%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%AF_%D0%92%D0%9E%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%90%D0%AF

239. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки ХХ століття: [Історико-політичний аспект] / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 172 с.